

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

КАМЕННЫЕ СТЕЛЫ ВИШАПЫ

Редакторы
Армен Петросян, Арсен Бобохян

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

THE VISHAP STONE STELAE

Editors
Armen Petrosyan, Arsen Bobokhyan

ИЗДАТЕЛЬСТВО
«ГИТУТЮН»
ЕРЕВАН 2015
«GITUTYUN»
PUBLISHING HOUSE
YEREVAN 2015

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԻՇԱՊ ՔԱՐԱԿՈԹՈՂՆԵՐԸ

Խմբագիրներ՝
Արմեն Պետրոսյան
Արսեն Բոբոխյան

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2015

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 902/904
ԳՄԴ 63.4 + 63.3
Վ.630

Վ.630 Վիշապ քարակոթողները / ՀՀ ԳԱԱ: Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ:
Խմբ.՝ Ա. Պետրոսյան, Ա. Բոբոխյան. – Եր.: Գիտություն, 2015. – 420 էջ:

Հայաստանի բարձր լեռներում մինչ օրս պահպանվել են հնագույն կոթողային հուշարձաններ, որոնց ժողովուրդն ավանդաբար կոչում է «վիշապ»: Խաչքարերի նման, վիշապ քարակոթողները հանդիպում են միայն Հայկական լեռնաշխարհում: Չնայած այս հուշարձաններն ավելի քան մեկ դար է, ինչ հայտնի են գիտությանը, սակայն բազմաթիվ խնդիրներ, կապված դրանց նշանակության, գործառույթի և թվագրության հետ, մնում են դեռևս չլուծված: Սույն ժողովածուն նվիրված է վիշապ քարակոթողների բազմակողմանի հետազոտությանը՝ առասպելաբանական, ազգագրական, լեզվաբանական և հնագիտական նոր տվյալների հիման վրա: Գիրքը նախատեսված է ինչպես մասնագետների, այնպես էլ Հայաստանի հնագույն շրջանի պատմությամբ և մշակույթով հետաքրքրվող ընթերցողների համար:

Կազմին պատկերված է հատված Իմիրզեկ 17 վիշապաքարից:

ՀՏԴ 902/904
ԳՄԴ 63.4 + 63.3

Բովանդակություն

Նախաբան	7
Предисловие	8
Preface	9
Գեղամա լեռների վիշապաքարերի գծանկարները / Рисунки вишапов Гегамских гор / Drawings of Geghama Mountain vishaps	10
Երեսուն տարի անց. վիշապ քարակոթողները և վիշապամարտի առասպելը <i>Արմեն Պեպրոսյան</i>	13
«Վիշապներ» կոչված քարակոթողների պատկերագրության իմաստաբանության շուրջ <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	53
Зооморфная опора земли и вишапы – противники громовержца <i>Юрий Березкин</i>	59
Մի քանի դիտողություն վիշապ կոթողների վերաբերյալ <i>Համլետ Պեպրոսյան</i>	81
Վիշապաքարերի պաշտամունքային-կիրառական գործառույթները <i>Գարեգին Թումանյան</i>	99
Архетип вертикали и каменные вишапы <i>Левон Абрамян</i>	121
Լեռնային ակունքի ֆառնը, Արշալույսի դիցուհին և գլխի ու մորթու զոհաձեռը վիշապակոթողների իմաստաբանական հենքում <i>Հրաչ Սարգիսյան</i>	136
The vishapakars of the Geghama Mountains: a synopsis <i>Alessandra Gilibert, Marina Storaci</i>	171
Новые данные о менгирах Южной Грузии <i>Годердзи Нариманишвили, Нино Шаниашвили, Димитрий Нариманишвили</i>	176
Ձկնակերպ արձանիկ Սևանի ավազանից <i>Նորա Ենգիբարյան</i>	190

Рапира – бык – вишاپ <i>Արամ Դեւորկյան, Արսեն Բոբոխյան</i>	193
The Armenian dragon stones and a seal impression from Acemhöyük <i>Alessandra Gilibert</i>	205
Deer stones, not dragon stones: "vishapoids" of North Caucasus and Mongolia reconsidered <i>Pavol Hnila</i>	211
Սարուխանի «Վիշապը» <i>Մինն Հմայակյան, Հայկ Հակոբյան, Նորայր Հազեյան, Մարինե Մելքոնյան</i>	219
The location of cult stelae in the light of the Hittite cult-inventories <i>Michele Cammarosano</i>	224
Ոսկե գեղմի առասպելը և վիշապ քարակոթողները <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	233
Ոսկե գեղմ – վիշապաքար. առասպելից դեպի հնագիտություն <i>Արսեն Բորոխյան, Արամ Գևորգյան</i>	241
Վիշապաքար հուշարձաններն արխիվներում <i>Լևոն Մկրտչյան</i>	258
Վիշապաքարերի հնագիտություն <i>Արսեն Բորոխյան, Ալեանդրա Զիլիբերտ, Պավոլ Հնիլա</i>	269
Ամփոփումներ	397
Резюме	405
Summaries	413

Վիշապաքարերի հնագիտություն

Արսեն Բորոխյան¹, Ալեսանդրա Ջիլիբերտ², Պավոլ Հնիլա²

¹ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ

² Institut für Altorientalistik, Freie Universität Berlin

*«Ձբաղվել թաղված աստվածներով այնպիսի ժամանակ,
երբ կենդանի աստվածներն են նաև ոչինչ համարվում, գուցե
և ունայն աշխարհն է: Սակայն, աստվածությունը ոչ թե միայն
բարոյական լքումի նշան է, այլ և ինքնակոծության վարթար տեսակը»:*

Նիկողայոս Ադոնց, Հին հայոց աշխարհայացքը

Ներածություն

Վիշապաքարերը, լինելով Հայկական լեռնաշխարհի ամենաուշագրավ հնություններից մեկը, իրենց հայտնաբերման սկզբից՝ XIX-XX դդ. սահմանին, արժանացան մեծ ուշադրության¹: Բնույթով նախ և առաջ հնագիտական արժեք հանդիսանալով՝ վիշապաքարերը գրավեցին մասնագետներին առավելապես արվեստի, առասպելաբանության, պաշտամունքի և ավելի սակավ հնագիտության տեսանկյունից: Այսինքն, վիշապաքարերը գրեթե չքննարկվեցին իրենց հնագիտական համատեքստի և կենսամշակութային միջավայրի (= լանդշաֆտ, հաբիտատ), հնագիտական հատկանիշների քանակական և որակական վիճակագրության, ճշգրիտ տեղայնացման, կանոնավոր ցուցակագրման և քարտեզագրման առումներով: Հնագետների աշխատանքներում խոսքը գնում էր հիմնականում արվեստաբանական տիպաբանության, պատմահամեմատական գուգահեռների (որի միջոցով՝ թվագրության) ու գործառնության մասին, և այս ամենն արվում էր վիշապաքարերին ավելի ու ավելի խորհրդանշական ծանրաբեռնվածություն տալով (ինչից, ի դեպ, գրեթե անհնար է խուսափել): Սակայն, այնուամենայնիվ, նախորդ հետազոտությունները ստեղծեցին այն էական նախադրյալները, որոնց հիման վրա այսօր կարելի է ավելի «հնագիտացնել» մեր գիտելիքները վիշապաքար երևույթի մասին և դիտարկել այն «չարից ու բարուց անդին»:

Այդ նպատակով, սույն հոդվածի հեղինակները, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության

ինստիտուտի, ինչպես նաև Բեռլինի Բաց համալսարանի հովանու ներքո, 2012 թ. սկսեցին գիտական համագործակցություն, որի հիմնական խնդիրն է հետազոտել վիշապաքար երևույթը ժամանակակից հնագիտության մեթոդներով: 2012-2013 թթ. դաշտային աշխատանքներն ընթացան երեք ուղղությամբ՝

1. հնագիտական հետախուզություն Հայաստանի Հանրապետության տարածքում,

2. հնագիտական հետախուզություն Արևմտյան Հայաստանում (Տայք-Վանանդ գոտում),

3. պեղումներ Արագածի հարավային բարձունքներում՝ Կարմիր Սար/Տիրինկատար նորահայտ հուշարձանում:

Հոդվածում ներկայացվում է արված գործի միայն առաջին մասը՝ ներկայիս Հայաստանի տարածքում իրականացված հետախուզական բնույթի աշխատանքը, որի նպատակն էր ստուգել նախկին հետազոտողների տվյալները վիշապաքարերի տեղադրության վերաբերյալ, ճշտել տեղահանված վիշապաքարերի նախնական դիրքը, փորձել նոր վիշապաքարային միջավայրեր հայտնաբերելու հնարավորությունը: Մեր արշավախմբի աշխատանքի արդյունքները Արևմտյան Հայաստանում և պեղումները Արագածի բարձունքներում գտնվում են մշակման մեջ և կներկայացվեն այլ առիթով:

1. Նախորդ աշխատանքները

Եթե չհաշվենք Ա. Երիցյանի 1879 թ. Սարիղամիշի անտառում, Մեծրանց լեռների կատարներին, Այրարատի և Տայքի միջև, սահմանաբաժան 2 մ բարձրությամբ, վեղարի նման սրածայր,

քանդակներով զարդարված որձաքարե կոթողների, թերևս վիշապաքարերի, հայտնաբերման մասին տվյալը (Ատրպետ 1931, 313-314), կամ Ատրպետի տեղեկությունները Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք շրջանների վիշապաքարերի (1885թ. ու հետո)², կամ էլ Վ. Տեպցովի (1890, 131), Ե. Լալայանի (1892, 53), Ի. Ռոստոմովի (1898, 93) և Է. Թադաիշվիլու (1902 թ.՝ Токайшвили 1909, 28) տվյալները թռեղք-ջավախքյան որոշ վիշապաքարերի մասին³, ապա վերջիններիս առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը պետք է վերագրել Ն. Մառին և Յ. Սմիռնովին, որոնք 1909-1910 թթ. Գեղամա լեռներում փաստագրել են իրենց սկզբնական տեղում գտնվող 19 վիշապաքար (Марр, Смирнов 1931)⁴: 1912 թ. Գ. Ղափանցյանը՝ միայնակ (Ղափանցյան 1914), 1924-1927 թթ. Ա. Քալանթարը և Թ. Թորամանյանը՝ Հնությունների պահպանության կոմիտեի արշավախմբի կազմում (Քալանթար 1925. 1935. 1937. Թորամանյան 1948, 229-230), իսկ 1936 թ. Բ. Պիտտրովսկին՝ Անբերդի արշավախմբի կազմում (Питтровский 1939) գրանցում են հինգ նոր վիշապաքար Արագածի լեռնագանգվածում⁵, մեկը՝ Գեղամա լեռներում⁶, ապա և հինգը Արտանիշի ծովածոցի մոտ՝ Սևանա լճի հյուսիս-արևելյան ցածրադիր ափին⁷: 1963 և 1967 թթ. Լ. Բարսեղյանը, Ժ. Խաչատրյանը և Ա. Քալանթարյանը Գեղամա լեռներում փաստագրում են ևս երեք նոր վիշապաքար և վերստին նկարագրում նախորդները (Բարսեղյան և այլք 1964. Բարսեղյան 1967)⁸, ինչը լինում է դաշտային պայմաններում վիշապաքարերի կանոնավոր հետազոտության վերջին փորձը⁹: Ընդ որում, Գեղամա լեռների վիշապաքարերի Լ. Բարսեղյանի կողմից արված նկարագրությունը և դասակարգումը մինչ օրս մնում են որպես ամենաամբողջականը¹⁰:

Հընթացս, երկու վիշապաքար է հայտնաբերվում հնագիտական պեղումների համատեքստում. մասնավորապես 1963 թ. Գառնիում՝ մ.թ. III դ. պալատական համալիրի հիմքում (Аракелян, Арутюнян 1966), և 1980 թ. Լճաշենում՝ միջինբրոնզեդարյան դամբարանի վրա (Խանգաղյան 2005):

1960-ական թթ. սկսած մինչ վերջերս ի հայտ են եկել մի շարք մասամբ համատեքստից դուրս և վերաօգտագործված վիշապաքարեր, որոնց մի մասը (*Ուլգյուր 1-2, Ալուրաշ 1, Սելին 1, Փոքր Գիլանլար 1*) հրապարակվել են (Շահինյան 1976.

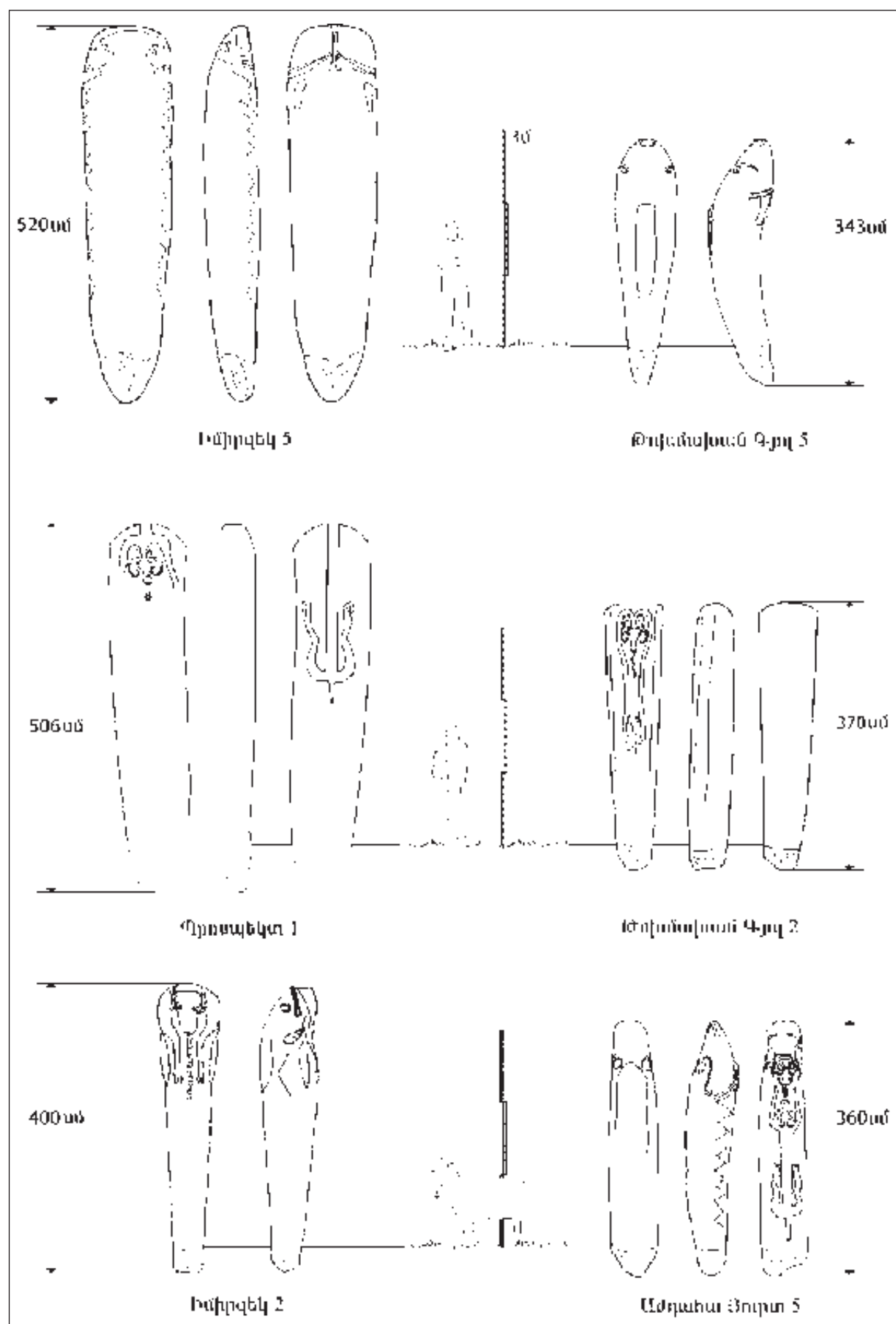
Хнхикян 2002, 114. Պետրոսյան 2008, 76-78), իսկ մյուս մասը (*Դաշտադեն 1, Դավթաշեն 1, Սառնաղբյուր 1, Վերին Սասնաշեն 1, Ոսկեթաս 1, Գողթ 1*)՝ ոչ, թեև վերջիններս տեղ են գտել հուշարձանների պետական ցուցակներում:

2003-2005 թթ. Ազատի վերնահովտի անտիկ և միջնադարյան պատմամշակութային հուշարձանները հետազոտող հայ-իտալական հնագիտական արշավախումբը (ղեկավարներ՝ Ժ. Խաչատրյան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ ու Ջ. Տրաինա, Լեչեի համալսարան) և մասնավորապես Հ. Պետրոսյանը, փաստագրել են ինչպես նախկինում հայտնի, այնպես էլ նորահայտ վիշապաքարեր (Հ. Պետրոսյան, այս ժողովածուում)¹¹:

Թվով 16 վիշապաքարերի լուսանկարներ են բերված «Գինին հայոց ավանդական մշակություն» գրքում, ուր վերջիններս հղվում են որպես «վիշապաքարեր Արագածից, Գեղամա և Վարդենիսի լեռներից»՝ առանց կոնկրետ նշելու գտնվելու վայրը (բացի *Ուլգյուր 1-2*-ից): Ընդ որում, հիշյալ վիշապաքարերից չորսը լուսանկարված են իրենց նախնական տեղում՝ Գեղամա լեռներում և Արագածի վրա 2000-ական թթ. սկզբին (Հարությունյան և այլք 2005, 20, 22, 31, 33-35, նկ. 1-2, աղ. 5-7)¹²:

Այստեղ հատուկ կցանկանայինք շեշտել ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի քարայրներն ու ժայռապատկերներն ուսումնասիրող միջմասնագիտական արշավախմբի 1967-1968 թթ. աշխատանքների մասին, որի՝ ժայռապատկերները հետազոտող խումբը ներկայացնում էին Հ. Մարտիրոսյանը, Ռ. Թորոսյանը և Հ. Խարայեյանը: Թեև այս արշավախումբը ուղակիորեն չէր առնչվում վիշապաքարերի հետազոտությանը և նոր վիշապաքարեր չհայտնաբերեց, սակայն առաջին անգամ որոշ հայտնի վիշապաքարեր հարևանցիորեն դիտարկվեցին իրենց հնագիտական միջավայրում (դամբարաններ, բնակավայրեր, ժայռապատկերներ) (Մարտիրոսյան 1969):

Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս՝ Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջաններում, տասնյոթ վիշապաքար (և վիշապանման մենաքար) հայտնի է Թոեղքում և Ջավախքում¹³, երկուսը՝ Նախիջևանում¹⁴, հինգը՝ Արևմտյան Հայաստանում¹⁵, չհաշված Ատրպետի տեղեկությունները Ճորոխի ավազանի «30-ից ավել» վիշապաքարերի մասին (Ատրպետ 1929, 55) (նկ.

Նկ. 1. Վիշապաքարերի հիմնական տիպերը

32): Այս հոդվածն անդրադառնում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքի վիշապաքարերին:

Ընդհանուր առմամբ պետք է խոստովանել, որ վիշապաքարերի նկատմամբ վերաբերմունքը հայ իրականության մեջ՝ և՛ գիտական, և՛ պետական հոգածության մակարդակներում ետընթաց է զարգացել: Վիշապաքարերի իմաստավորման առաջին փուլում՝ 1920-1930-ական թթ., հայ հնագիտության ռահվիրաները խիստ գիտական մոտեցում ցուցաբերեցին վիշապաքարերի նկատմամբ, ինչին նման էր նաև պետական մոտեցումը: Այսպես, Հնությունների պահպանության կոմիտեի ցուցակագրումները և հիմնարար հետազոտությունները 1920-ական թթ. հիմք հանդիսացան վիշապաքարերի մասին կոմիտեի հատուկ ծրագրի ստեղծման համար, որը կոչվում էր «Ջրի կուլտը հին Հայաստանում և «վիշապների» պրոբլեմը» (Քալանթար 1931, 9, 13): Հայաստանի հնությունների ցուցակագրման համար նույնիսկ կազմվել էր հարցաշար, որի հիման վրա պետք է նկարագրվեին վիշապաքարերը¹⁶: Ավելին, Արագածի լանջերի ջրանցքները, մեգալիթյան հուշարձանները (մենհիրներ, դոլմեններ, կրոմլեխներ) և դրանց շրջակայքի ամառանոցները, «կիզել» կոչված բլրակները առաջարկվել էին որպես զբոսաշրջային կետեր (Լիսիցյան 1927, 24. Կարապետյան 1934, 51-52): Դժբախտաբար ստալինյան բռնություններն արմատախիլ արեցին նաև «հայ հնագիտության ոսկեդարը» և հավաքած նյութերից շատերը կորան իրենց ստեղծող տաղանդավոր մարդկանց հետ միասին և այդպես էլ նորմալ չներկայացվեցին:

Ետպատերազմյան շրջանում՝ 1940-1980-ական թթ., վիշապաքարերի հետազոտությունը դարձավ խիստ անկանոն, եթե չհաշվենք Լ. Բարսեղյանի աշխատանքը Գեղամա լեռներում և Է. Խանգադյանի ընդհանուր հավաքագրումները, որոնց բնույթը ցարդ անհայտ է մնում: Սակայն Խորհրդային Հայաստանի պետական մարմինները, փոխանակ պահպանելու և վերահսկելու վիշապաքարերը, դրանց մի մասին տեղահան արեցին և բերեցին Երևան (տե՛ս ստորև): Չկատարվեց վիշապաքարերի նորմալ ցուցակագրում: Էապես փոխված չէ վիճակը նաև այսօր. ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության վիշապաքարերը արխիվացված են Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակում, ինչպես նաև ՀՀ

Մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության» ու «Պատմաշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի» արխիվներում: Վերջին երկու արխիվներում պահվում են տվյալներ 1980, 1990 և 2000-ական թթ. գրանցված մոտ 30 միավոր վիշապաքարերի մասին: Հիշյալ արխիվային տվյալները նկարագրության, նույնականացման և մեկնաբանության տեսանկյունից խիստ թերի են, թեև երբեմն պարունակում են օգտակար մանրամասներ (հմմտ. Լ. Մկրտչյան, այս ժողովածուում)¹⁷: Համապատասխան ցուցանակներում և գիտական գրականության մեջ ևս հաճախ խառնվում են վիշապաքարերի տեղադրության մանրամասները¹⁸: Հայաստանի անկախ հանրապետության համապատասխան մարմինները և գիտական հասարակությունը անշուշտ նոր վերաբերմունք պիտի ձևավորեն վիշապաքարի բացառիկ երևույթի նկատմամբ: Այս հետազոտությունը թող լինի համեստ մի ներդրում այդ վերաբերմունքի փոփոխման գործում:

2. Նոր հետազոտության հիմնական արդյունքները, 2012-2013 թթ.

Մեր արշավախմբի աշխատանքները կենտրոնացան հիմնականում Արագածի լեռնագանգվածի հարավային և Գեղամա լեռների հարավարևմտյան լանջերին, որտեղ նախկին հետազոտողները հիշատակում էին վիշապաքարերի հիմնական կուտակումների մասին: Առավել անորոշ էին նախկին տեղեկությունները Վարդենիսի և Սյունիքի լեռների վիշապաքարերի մասին¹⁹:

Այս աշխատանքի արդյունքում արշավախումբը տեղեկություններ հավաքեց 96 կոթողների մասին (նկ. 33-35): Դրանցից 73-ը հաջողվեց անձամբ այցելել և փաստագրել (տե՛ս՝ Կատալոգը, ուր բերված չէ միայն 2013 թ. պեղված Կարմիր Սար 10-ը), իսկ 23 միավոր դեռևս պետք է գտնել և տեղայնացնել²⁰: Ընդ որում, այդ կոթողների մի մասը թեև հիշվում էր պետական ցանկերում (տե՛ս վերը) կամ գրականության մեջ ու բանավոր հաղորդումներում անորոշ ձևով, սակայն գիտականորեն փաստագրված չէր և այստեղ ներկայացվում է առաջին անգամ²¹: Բացի այդ, հիշյալ վիշապաքարերից 17-ը նոր են և հայտնաբերվել են մեր արշավախումբի աշխատանքների ժամանակ²²:

Նկ. 2. Աժդահա Յուրթ 2-ի (Օդակաձև գրոսայգի, Երևան) նախնական՝ Մառ-Սմիռնոսկյան տեղադրության վերականգնումը

Նկ. 3. Աժդահա Յուրթ 5-ի (Սարդարապատի թանգարան) նախնական՝ Մառ-Սմիռնոսկյան տեղադրության վերականգնումը

Նկ. 4. Աժդահա Յուրթ 5-ի (Սարդարապատի թանգարան) նախնական՝ Մառ-Սմիռնոսկյան տեղադրության վերականգնումը

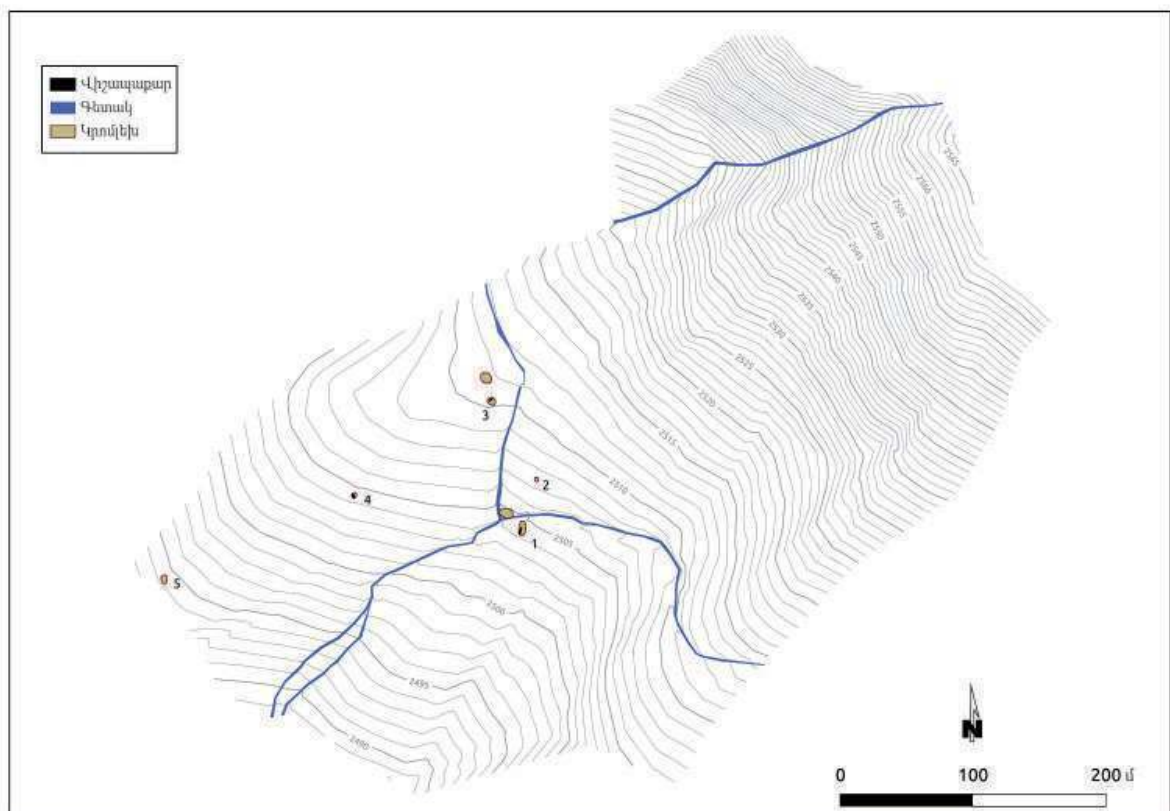
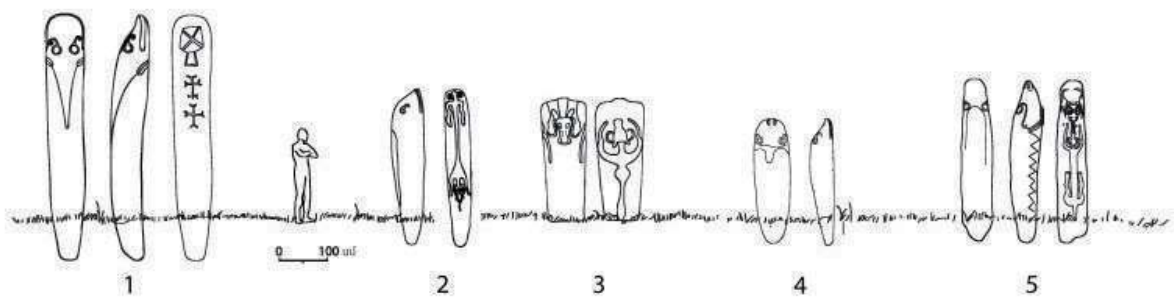
Նշված կոթողների մեջ կան 17 օրինակներ, որոնց պայմանականորեն կոչում ենք «վիշապանման» (վիշապոիդ), քանի որ վերջիններս իրենց ոչ բոլոր հատկանիշներով են կրկնում դասական վիշապաքարերին²³: Դրանցից մի քանիսը²⁴ կամ դրանց միջավայրը²⁵ հայտնի են գրականությունից, *Քյուրաքանդ 1*-ը հայտնաբերել է մեր արշավախումբը 2013 թ., այսօրվա

հիշվում են հուշարձանների պետական ցանկերում:

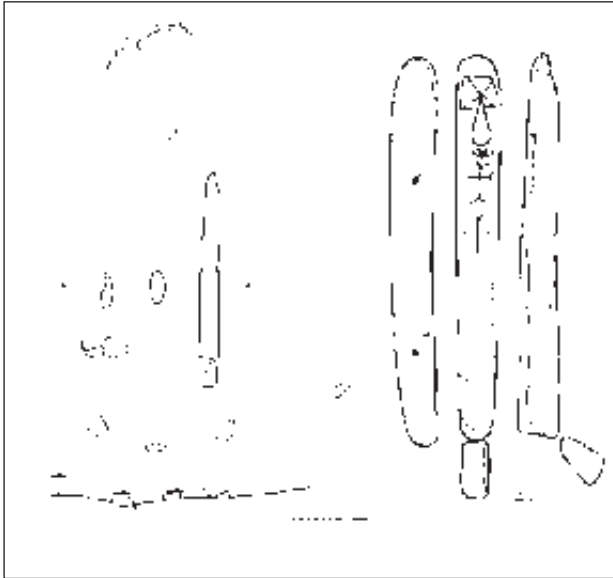
Նշված վիշապաքարերից 38-ն իրենց տեղում էին (in situ)²⁶ (ներառյալ Մառի, Սմիռնոսկի և Բարսեղյանի տեսած օրինակների մեծ մասը), մնացած դեպքերում մեզ հաջողվեց ճշտել նրանցից որոշների սկզբնական տեղադրությունը (հմմտ. նկ. 2-4)²⁷: 16 վիշապաքար նույնակա-

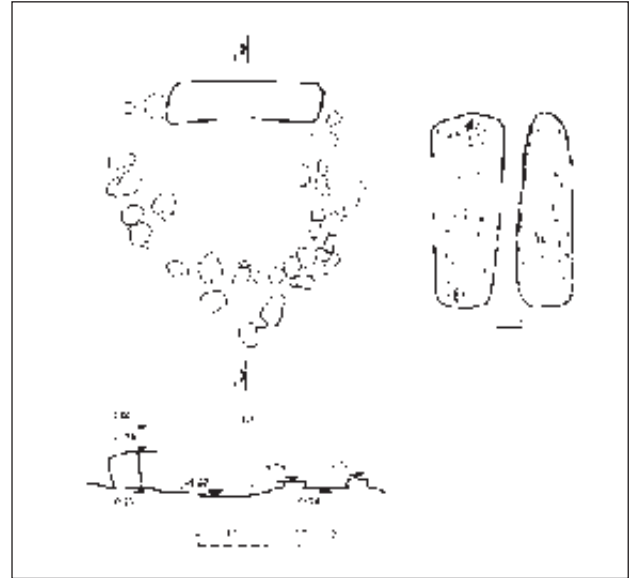
Նկ. 5. Աժղահա Յուրտ մարգագետինը

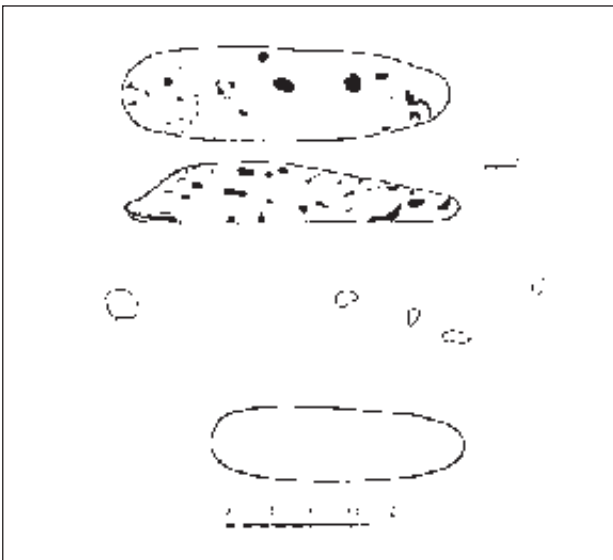
Նկ. 6. Աժղահա Յուրտ մարգագետնի տեղագրական քարտեզը

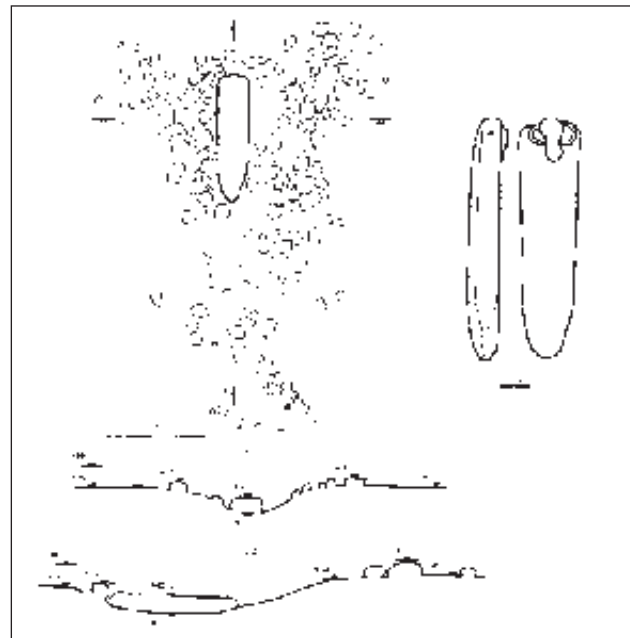
Նկ. 7. Ածղահա Յուրյ 1 վիշապաքարը և նրա անմիջական միջավայրը

Նկ. 8. Ածղահա Յուրյ 3 վիշապաքարը և նրա անմիջական միջավայրը

Նկ. 9. Ածղահա Յուրյ 4 վիշապաքարը և նրա անմիջական միջավայրը

Նկ. 10. Ածղահա Յուրյ 6 վիշապաքարը և նրա անմիջական միջավայրը

նացվեց իր անմիջական միջավայրում (in loco), այսինքն՝ նախնական տեղադրությունից մի քանի մետր հեռու²⁸, կամ նախնական միջավայրում՝ առանց կոնկրետ տեղը ճշտելու²⁹:

Մեր արշավախումբը հատկապես կենտրոնացավ երկու հուշարձանախմբի վրա՝ նախկինում հայտնի Ածղահա Յուրտ, Գեղամա լեռներում և նորահայտ Կարմիր Սար/Տիրինկատար, Արագածի լեռնազանգվածում՝ իրականացնելով տեղագրական քարտեզների և հուշարձանների չափագրման աշխատանքներ (նկ. 5-15):

3. Հնագիտական համատեքստը և տարածականության սկզբունքները

Հետախուզության ընթացքում պարզվեց, որ բարձրադիր վիշապաքարերը գրեթե միշտ առնչվում են միջին չափսի (4-10 մ տրամագծով) կրոմեխների և դրանց անմիջական միջավայրի հետ, որը կարող է բաղկացած լինել այլ կրոմեխներից, ժայռապատկերներից, «օղուզի/հսկայի տուն/քյալաֆա» (աշտարական կառույց/դամբարան) հիշեցնող շինություններից (լավային կուտակումների՝ այսպես կոչված «շինգիլների»

մեջ), արհեստական քարակույտերից (նկ. 17-30): Վիշապաքարերի մեծ մասը ընկած են իրենց տեղում՝ կրոմլեխի, թերևս դամբարանի կամ քարաշար պատվանդանի կենտրոնում, ինչպես *Աժդահա-Յուրթ 1, 3, 4, 6-ի* (նկ. 7-10), *Կարմիր Սար 1, 7-ի* (նկ. 13, 14) և *Մաղալներ 1-ի* դեպքում է³⁰: Սակայն երեք դեպքում (*Դիքթաշ 1-ը* Գեղամա լեռներում, *Ահմադի Օրա 1-ը* և թերևս *Սառնաղբյուր 1-ը*՝ Արագածի լեռնազանգվածում) վիշապաքարը դեռևս կանգուն է իր նախնական դիրքով³¹: Ինչպես ցույց է տալիս իրենց նախնական տեղում գտնվող վիշապաքարերի տեղայնացման ուսումնասիրությունը, վերջիններս սկզբնապես գտնվել են հիմնականում ոչ թե կրոմլեխի կամ պատվանդանի կենտրոնում, այլ նրա անմիջական սահմանին՝ կրոմլեխի եզրագծին, որոշ դեպքերում, չի բացառվում, նաև՝ մասամբ կրոմլեխից դուրս³²:

Կրոմլեխի/դամբարանի այն ձևը, որ տեսանելի է վիշապաքարերի միջավայրում, հայտնի է բրոնզի և երկաթի դարերի Հայկական լեռնաշխարհում: Վերջիններիս տարածումը ծովի մակերևույթից 2000-3000 մ բարձրության վրա տիպական պիտի լինե՞ր թերևս այն ժամանակահատվածների համար, երբ բարձր լեռնային շրջանները ձեռք են բերել որոշակի իմաստային և կիրառական բովանդակություն: Վիշապաքարերին առնչվող կրոմլեխներում մենք փաստագրեցինք վերջերս կամ ավելի վաղ իրականացված ոչ գիտական պեղումների ութ դեպք: Դրանցից հինգը իրականացվել էին տեխնիկայի միջոցով՝ լիովին խաթարելով հնագիտական համատեքստը³³: Սակայն *Աժդահա Յուրթ 3-ի* (նկ. 8) և *Դիքթաշ 1-ի* կրոմլեխները Գեղամա լեռներում և *Քյուրաքանդ 1-ը* Արագածի վրա բացվել էին փորող գործիքների միջոցով: Ի դեպ *Դիքթաշ 1-ն* այն հազվագյուտ վիշապաքարերից մեկն է, որ կանգնած է իր սկզբնական դիրքում: Այստեղ ևս, ինչպես *Լճաշեն 1-ի* դեպքում, «դամբանախույր» ուղղված էր հյուսիս-հարավ, իսկ վիշապաքարը՝ կանգնած կրոմլեխի հյուսիսային եզրին՝ դեմքը դեպի հյուսիս:

Ասվածի համատեքստում, հատկապես կարևոր է վիշապաքարերի և դրանց առնչվող կրոմլեխների տարածման առանձնահատկությունների հետազոտությունը: Հայաստանի տարածքը լի է բրոնզ-երկաթեդարյան կրոմլեխներով/դամբարաններով, որոնք հաճախ կազմում են բավականին հստակ սահմանված միջա-

վայրեր: Մինչդեռ ծովի մակերևույթից էապես բարձր գտնվող կրոմլեխները/դամբարանները ձգտում են տարածվել լեռների լանջերով ավելի ցրիվ և միմյանց համընկնող խմբերով ու հաճախ դժվար է սահմանել, թե որտեղ է ավարտվում մեկը և որտեղ սկսվում մյուսը (հմմտ. Smith et al. 2009): Վիշապաքարերին վերաբերող կրոմլեխների տարածման առանձնահատկությունների նախնական հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ դրանք էապես տարբերվում են մնացածից: Վերջիններս, գտնվելով ծովի մակերևույթից 2000-3000 մ բարձրության վրա, ցուցաբերում են տարածման երկու առանձնահատկություն: Դրանց մեծ մասը հանդես է գալիս խմբերով՝ հատակորեն սահմանված գոգավոր մարգագետինների միջավայրում (հմմտ. նկ. 5, 11): Այս մարգագետինները տիպիկ ենագույն հրաբխային արբանյակ խառնարաններ են՝ հարուստ ջրով, երբեմն՝ ճահճոտ: Վիշապաքարերը, որպես կանոն, լինում են այդ գոգավորությունների ամենահարթ հատվածներում, այնքան հարթ, որ ժամանակավոր բնակչությունը այն օգտագործում է որպես խաղահրապարակ և կոչում «Ֆուտբոլի դաշտ» (հմմտ. օր. Կարմիր Սարը և Քյուրաքանդը՝ Արագածում, Գյուլի Յուրտը՝ Գեղամա լեռներում)³⁴: Նրանք ի հայտ են գալիս կրոմլեխների մեջ՝ շրջապատված այլ կրոմլեխներով. ուշագրավ է, որ եզակի կրոմլեխներ/դամբարաններ օրինաչափորեն լինում են նաև գոգավորությունը եզերող բլուրների բարձրակետերի վրա (հմմտ. օր. Կարմիր Սարը, Քյուրաքանդը, Թոխմախան Գյուլը, Մաղալները):

Գոգահովիտներում գտնվելը էապես պակասեցնում է վիշապաքարերի տեսանելիության աստիճանը³⁵: Մինչ այժմ մենք նույնականացրել ենք չորս «վիշապային գոգավորություններ», որոնք բաղկացած են առնվազն հինգ, ամենաշատը՝ ինը վիշապաքարերով կրոմլեխներից. դրանք են՝ Թոխմախան Գյուլը³⁶ և Աժդահա Յուրտը՝ Գեղամա լեռներում, ինչպես նաև Պրոսպեկտը և Կարմիր Սարը՝ Արագածի լեռնազանգվածում: Գեղամա լեռների Գյուլի Յուրտ և Արշալույս կոչված ամառային արոտավայրերում նույնականացրել ենք ավելի քիչ՝ երեք վիշապաքարերով կրոմլեխներ, որոնք տեղադրված էին նմանապես լավ սահմանված, հարթ և ջրով հարուստ, բայց ոչ գոգավոր մարգագետիններում:

Ի տարբերություն այս՝ խմբված և հստակ սահմանված միջավայրերում տեղադրված վիշապաքարերի, արշավախումբը փաստագրեց փոքր քանակության (թվով 12) վիշապաքարեր նաև մեկուսացված կրոմլեխների համատեքստում: Այս «մենակյաց» վիշապաքարերը կարող են տեղադրված լինել համեմատաբար գոգավոր մարգագետիններում³⁷, ինչպես նաև ավելի տեսանելի վայրերում (նկ. 16)³⁸: Դրանց ամենակարևոր առանձնահատկությունը և տարբերությունը վերոհիշյալ խմբավորվածներից այն է, որ տեղադրված են այնպես, որ համապատասխան կետից ոչ մի այլ վիշապաքար չի երևում: Գեղամա լեռներում գտնվող Իմիրգեկի խմբի դեպքում կրոմլեխները³⁹ հետևում են լեռնաշղթայի վերնամասերին և խուսափում տեսանելի լինելուց: Հատկապես յուրահատուկ է Մաղալներ կոչված գոգահովտի մշակութային միջավայրը (Ժայռապատկերներ, պարույրաձև քարաշարով միացող կրոմլեխներ/դամբարաններ (գուգահեռների համար Արագածի վրա և Ղազախում հմմտ. Гурко-Кряжик 1926, 220), «օղուզի/հսկայի տուն» հիշեցնող կառույց), որում առկա միակ վիշապաքարը յուրահատուկ դեր ունի բազմազան ծիսական ոլորտում (նկ. 20-26): Վերջինիս նմանություն են ցուցաբերում արագածյան *Քյուրաքանդ 1-ի* (նկ. 30) և հատկապես թռեղքյան Մոսունին Գյոլ 1-ի (Գ. Նարիմանիշվիլի և այլք, այս ժողովածուում) միջավայրերը:

Այսպիսով, վիշապաքարերով կրոմլեխների մեծ մասը ձգտում է խմբավորվել մեկուսացված գոգահովտային միջավայրերում, մինչդեռ որոշ «մենակյացներ» տպավորում են այցելուին որպես եզակի արժեք: Երկու դեպքում էլ վիշապաքար ստեղծողները խուսափել են լեռնային միջավայրի երկայնքով «տեսանելիության ցանցի» ստեղծումից: Ինչպես խմբավորված վիշապաքարերը, այնպես էլ «մենակյացները» մեծապես ինքնաբավ են և՛ որպես խումբ, և՛ որպես մենաքար: Ստեղծվում է տպավորություն, թե վիշապաքարերը ձգտում են լինել անտեսանելի շրջապատի համար, սակայն իրենց տեսանելի է «ամեն ինչ», որովհետև վիշապաքարային գոգավորություններից (հմմտ. հատկապես Աժդահա Յուրտը, Կարմիր Սարը, *Դիքթաշ 1-ը*) անսահման տեսարան է բացվում Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր ուղղություններով:

Մեր նախնական դիտարկումները հիմք են հանդիսանում ենթադրելու, որ վիշապաքարե-

րի տեղադրությունը արտացոլում է մի որոշակի համակարգ, որը դրսևորում է դասավորվածության և բարձրության օրինաչափություններ: Այսպես, Արագածի հրվանդանները կարծես հանդիսանում են վիշապաքարային էպիկենտրոններ, ուր այդ կոթողները տեղակայված են նույնատիպ հարթությունների վրա (հմմտ. օր. Կարմիր Սարը և Քյուրաքանդը, որոնք իրար զուգահեռ են, նմանատիպ գոգավորությունների ու գրեթե նույն բարձրության վրա, և ընդհանուր առմամբ այդ միջավայրերը, բայց ոչ վիշապաքարերը, տեսանելի են մեկը մյուսի համար):

Ուրեմն, վիշապաքարային միջավայրերը մարմնավորում են բարձր լեռնային մակարդակի վրա գտնվող յուրահատուկ մշակութայնացված տարածքներ: Ենթադրելով, որ վիշապաքարերն իրենց մեջ կրում են խոր իմաստային ծանրաբեռնվածություն և պահպանում հնագույն մի հասարակության մշտական հիշողությունը, կարծում ենք, որ հանձինս վիշապաքարային համալիրների՝ պետք է տեսնել նախկինում անհայտ հուշարձանների յուրահատուկ մի տեսակ՝ բարձրաբերձ լեռներում առանձնացած ծիսական արարողությունների սրբազան մի գոտի:

4. Կարմիր Սարի/Տիրինկատարի ծիսական ոլորտը

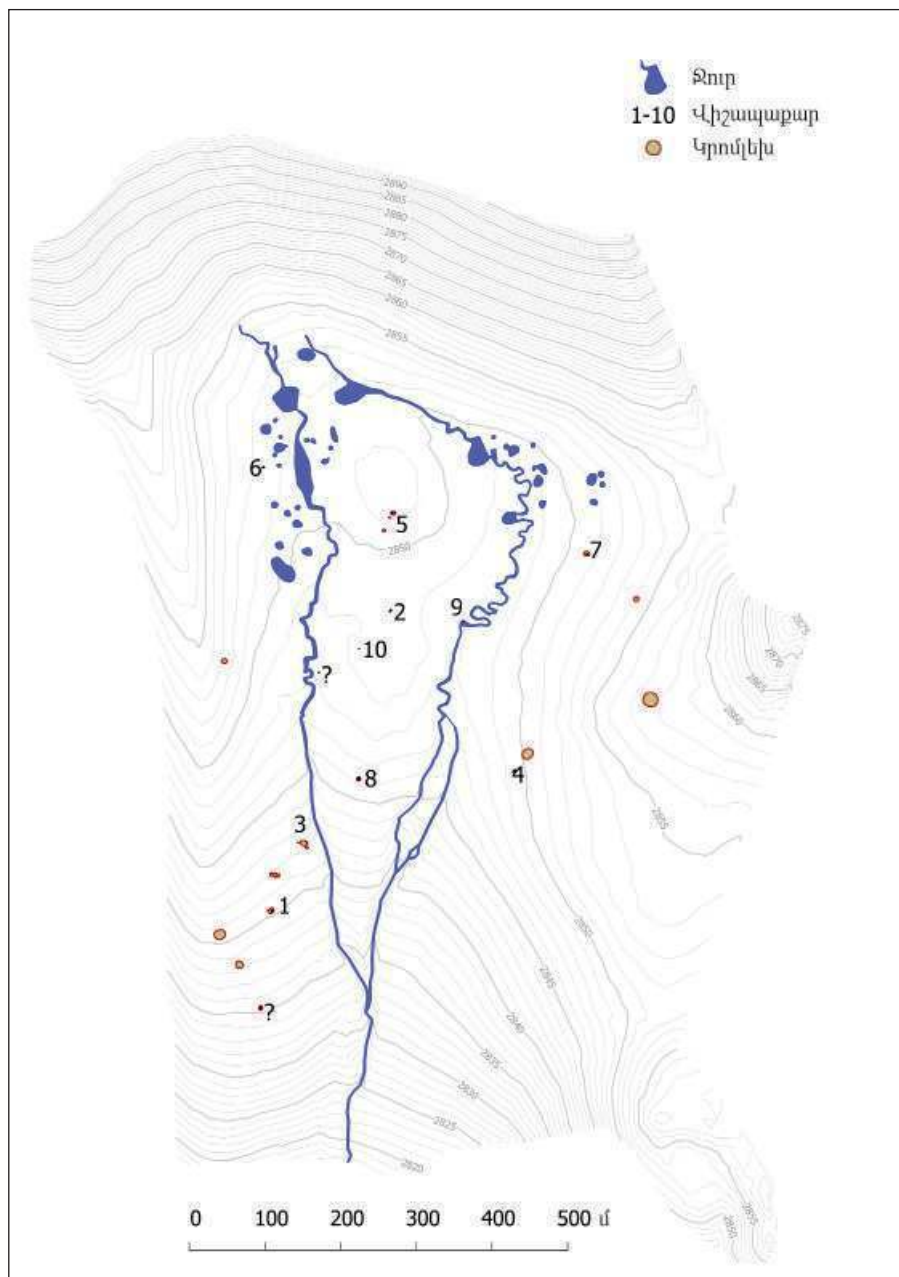
Վիշապաքարային բարձրադիր ծիսական միջավայրի նորահայտ ամենակարևոր հուշարձանը գտնվում է Արագածի լեռնագագաթի հարավային լանջին և կոչվում է Կարմիր Սար կամ Կըզըլ Զիարեթ, որի պատմական անունն է Տիրինկատար⁴⁰: Բլրի գագաթին, ոչ պատահականորեն, գտնվում է Զիարեթ՝ տարածքն օգտագործող տարազգի/տարակրոն խմբերի համար սինկրետիկ մի սրբավայր⁴¹:

Կարմիր Սար հասնում են Անբերդի ձորով դեպի «տասներկու բանդեր/ջրանցքներ» տանող ուղղությամբ (նկ. 11, 12)⁴²:

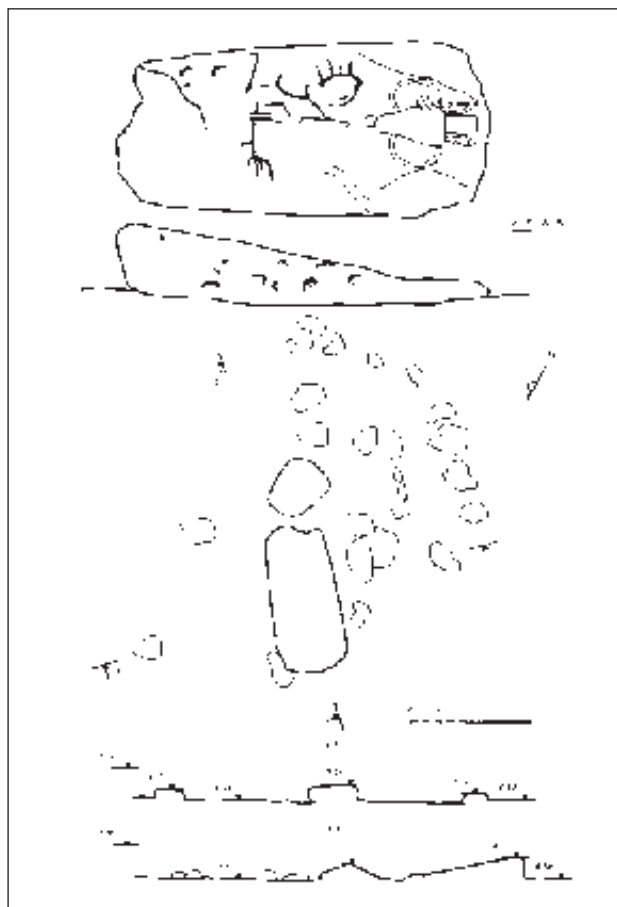
Արագածն իր գլխավոր գագաթների շրջանում՝ լանջերի վրա և ստորոտներում, ունի մի շարք հրաբխային կոներ, որոնց հետ միասին այն հրաբխային մի ամբողջ համակարգ է կազմում: Տիրինկատարն այդ կոներից մեկն է, որի մասին երկրաբանները գրում են հետևյալը. «Հարավային լանջի հիմնական մասը զբաղված է Տիրինկատար (Կըզըլ-Զիարաթ) պոլիգենային հրաբխի անդեզիտա-բազալտային լավաների արտադրած հոսքերով: Այդ հրաբխի

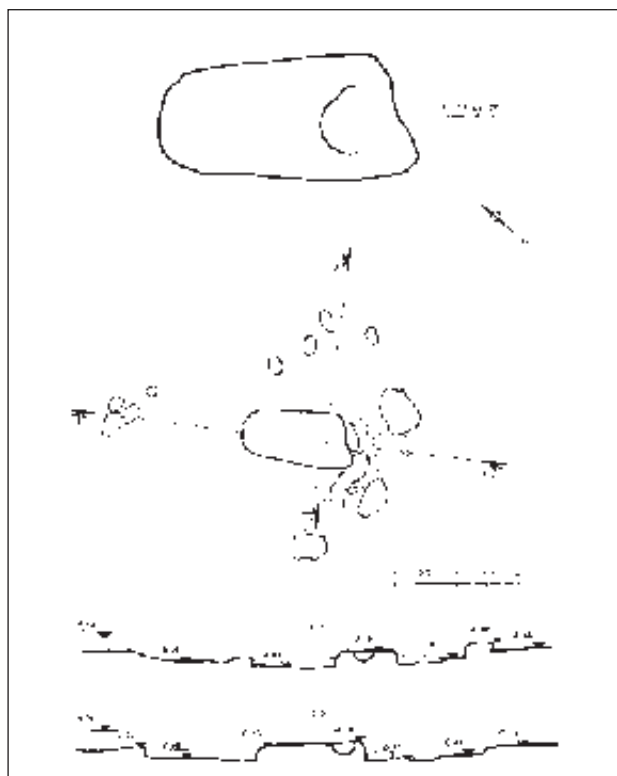
Նկ. 11. Կարմիր Սար մարզագետինը

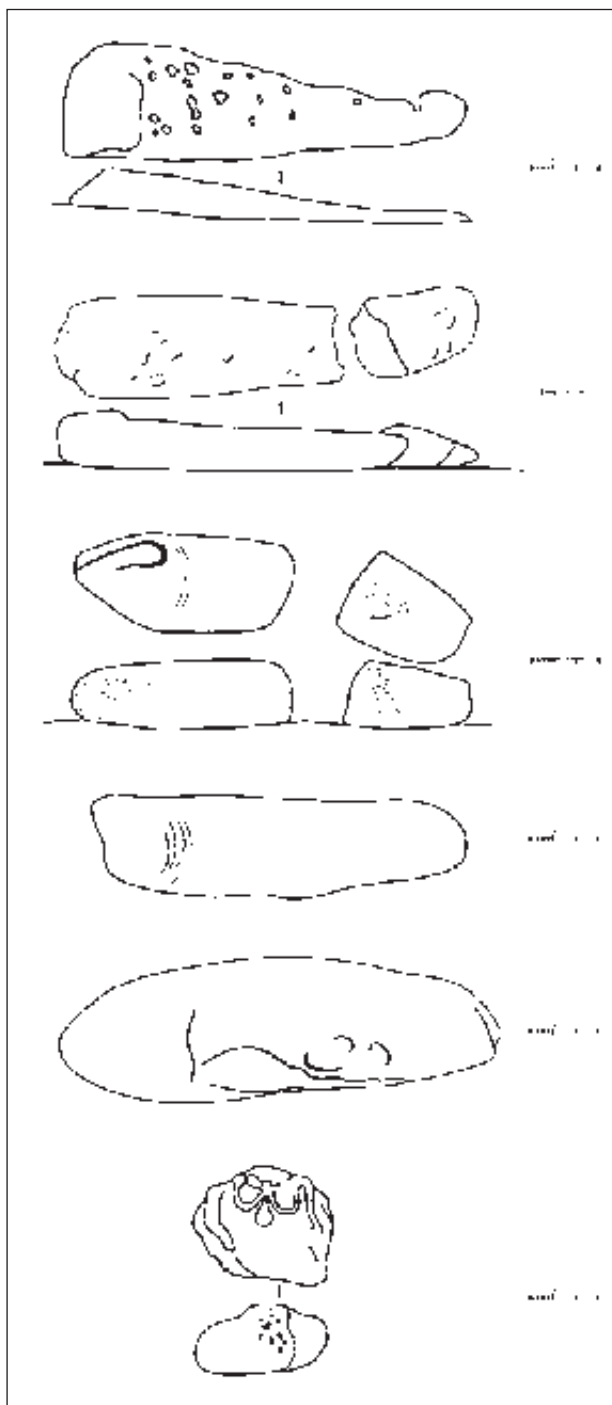
Նկ. 12. Կարմիր Սար մարզագետնի տեղագրական քարտեզը

Նկ. 13. Կարմիր Սար 1 վիշապաքարը
և նրա անմիջական միջավայրը

Նկ. 14. Կարմիր Սար 7 վիշապաքարը
և նրա անմիջական միջավայրը

Նկ. 15. Կարմիր Սար 2, 4, 5, 6, 8, 9 վիշապաքարերը՝
կիսով չափ հողի մեջ (2, 6, 8) կամ մասամբ
տեղահանված (4, 5, 9)

Նկ. 16. Տեսարան Ահմադի Օրա մարգագետնից

Նկ. 17. Ժայռապատկեր Ահմադի Օրա մարգագետնի միջավայրում

Նկ. 18. Ժայռապատկերների կուտակում Արշալույս մարգագետնի շրջակայքում

հոսանքները, մեկը մյուսի վրա կուտակվելով, ձևավորում են մի շարք սանդղավանդներ՝ այսպիսով ողողելով լանջերի մեծ հատվածներ՝ ընդհուպ մինչև Դիան - Արագածոտն - Լեռնակերտ - Սասունիկ գյուղերը: Լավային հոսքերի մակերեսը ստեղծում է հերթափոխվող թմբիկների, կոնաձև բլրակների և գոգահովիտների

շատ անհանգիստ մի լանդշաֆտ, որը տիպիկ է մեծակտոր լավաների համար: Որոշ տեղերում առկա են նաև գազային պայթյունների խառնարաններ, որոնք հիշեցնում են գարնիտոսներ: Հարավ-արևմուտքում տարածվում են անդեզիտա-բազալտային հրաբուխ Կաքավաքարի (Կըզըլ Լյագան) լավաները. դրանք ձևավորում են ալիքաձև բլրածածկ ռելիեֆ և պատված են ալուվիումի և դելուվիումի հզոր շապիկով, ինչը վկայում է այդ հոսքերի ավելի հին տարիքը՝ Տիրինկատարի հոսքերի համեմատ» (Бальян 1969, 229, 242. հմմտ. Կարապետյան 1934, 7. Амарян 1960. Паффенгольц, Тер-Месропян 1964, 24-25): Տիրինկատարի հրաբուխը Արագածի ամենավերջին լավային հոսքն է և թվագրվում է մոտ 450 հազար տարով (Меликсетян 2012, 40, 44. Connor et al. 2012, 5-7, 11, 16)⁴³:

Տիրինկատարի/Կարմիր Սարի ծխական միջավայրը, կրոմեխներով հանդերձ, գտնվում է բուն Կարմիր Սարից դեպի արևմուտք, ծովի մակարդակից միջինում մոտ 2850 մ բարձրության վրա, ընդարձակ գոգահովտի ներքո, որն ընդհանուր առմամբ ունի մոտ 100 հա մակերես, իսկ բուն վիշապաքարերը տեղակայված են մոտ 40 հա մակերեսի վրա: Նրանց համար, ովքեր բարձրանում են Արագածի բարձունքները, մինչև վերջին պահը մարգագետինը մնում է թաքնված կեղծ գազաթի ետևում: Հասնելով այնտեղ՝ բացվում է յուրահատուկ մի տեսարան՝ Արագածի չորս գագաթների պատկերով հյուսիս-արևելքում և ամպերից վեր խոյացող Արարատի պատկերով հարավ-արևմուտքում⁴⁴: Ստեղծվում է տպավորություն, թե այս մարգագետինը իր սեփական տիեզերքի կենտրոնն է:

Կարմիր Սարի մարգագետնով անցնում են երկու գրեթե մեանդրաձև ընթացող գետակներ, որոնք մասնակիորեն ընդլայնված են տարածքն այցելող անասնապահների կողմից և տեղ-տեղ վերածված ավազանների: Մարգագետնի կենտրոնական հատվածում մենք փաստագրեցինք ութ վիշապաքար իրենց տեղում կամ սկզբնական դիրքից ոչ հեռու, ինչպես նաև մեկ վիշապաքարի վերնամաս՝ համատեքստից դուրս (նկ. 13-15): Նույնականացվեցին հողի մեջ թաղված ևս չորս երկարավուն քարեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, վիշապաքարեր են: Վիշապաքարերից վեցը ակնհայտորեն առնչվում են կրոմեխների հետ: Վերջիններիս պիտի վերաբերեն նաև Կարմիր Սար 6-ը և Կարմիր

Մար 8-ը, որոնց շրջակա միջավայրը ջրաբերուկային հողով է ծածկված: Առանց վիշապաքարերի մի քանի կրոմլեխները խմբավորվում են գոգավորության շուրջ: Այսպիսով, Կարմիր Սարի գոգավորությունը ներառում է առնվազն ութ վիշապաքարերով կրոմլեխներ, հավանական է նաև ավելի: Սա վիշապաքարերի մինչ այժմ հայտնի ամենամեծ կուտակումն է մեկ պատմաաշխարհագրական միջավայրում: Ավելին, առնվազն երեք վիշապաքարերի համատեքստը թվում է լավ պահպանված:

Նորահայտ այս խմբի մեջ հատկապես ուշագրավ է *Կարմիր Մար 1*-ը, քանի որ այն միակ վիշապաքարն է, որի վրա պահպանվել են ժայռապատկերներ (նկ. 13): Այս վիշապաքարն ընկած է կրոմլեխի մեջ, սակայն նրա դիրքը ցույց է տալիս, որ քարը մասամբ տեղաշարժված է: Նրա մակերեսը օգտագործվել է նաև երկրորդական պատկերների ներգծման համար: Ամենալավ պահպանված ժայռապատկերը ներկայացնում է երկար եղջյուրներով այծ: Այծը ներգծվել է ցլագլխի մոտակայքում, իսկ նրա տարբեր ուղղությամբ կողմնորոշումը խոսում է այն մասին, որ վերջինս ավելացվել է վիշապաքարի ընկնելուց/գցելուց հետո⁴⁵: Այս ժայռապատկերը բացառիկ հնարավորություն է տալիս հայկական ժայռապատկերների խնդիրը գոնե մասամբ հասկանալու համար՝ տվյալ դեպքում բրոնզեդարյան ժամանակագրական սահմաններում: Վիշապաքարերը ցուցաբերում են որոշակի առնչություն ժայռապատկերներին՝ առանձին դեպքերում կիսելով ընդհանուր պատկերագրություն⁴⁶: Բացի այդ, ժայռապատկերների որոշ խմբեր ի հայտ են գալիս վիշապաքարերի անմիջական միջավայրում, մասնավորապես Արագածի լեռնագանգվածում (Կարմիր Սարի հանդիպակաց բլուրը՝ *Կարմիր Մար 1*-ին նմանվող իծապատկերով, *Քյուրաքանդ 1*, *Ահմադի Օբա 1*) և Գեղամա լեռներում (*Թոխմախան Գյոլ 1-5*, *Արշալույս 1*, *Մաղալներ 1*) (նկ. 17-21, 27-30): Սակայն *Կարմիր Մար 1*-ն այն բացառիկ դեպքն է, երբ ժայռապատկերային արվեստը հանդես է գալիս «շերտագրված» հնագիտական համատեքստում՝ ուղղակիորեն ներգծված լինելով վիշապաքարի վրա:

5. Քննարկում

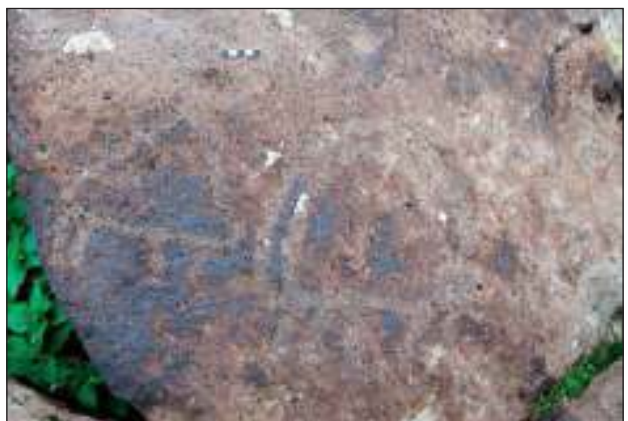
Առավել քան մեկ դար վիշապաքարերն ընկալվում էին զուտ որպես նախապատմական

Նկ. 19. Ժայռապատկեր Արշալույս մարգագետնի ժայռապատկերների կուտակման մեջ

Նկ. 20. Ժայռապատկերների կուտակում Մաղալներ մարգագետնի միջավայրում

Նկ. 21. Ժայռապատկեր Մաղալներ մարգագետնի ժայռապատկերների կուտակման մեջ

ռոտգովի համակարգերի հանգուցակետերին տեղադրված հուշարձաններ: 2012-2013 թթ. դաշտային հետազոտությունները, որոնք կենտրոնացան վիշապաքար երևույթի վրա հնագիտական տեսանկյունից, ցույց են տալիս, որ վիշապաքարը շատ ավելի բարդ երևույթ է: Պարզվում է, որ վիշապաքարերը հիմնականում

Նկ. 22. Թալանված դամբանաթումբ Մաղալներ մարգագետնի միջավայրում

Նկ. 23. Մաղալներ մարգագետնի միջավայրում գտնվող թալանված դամբանաթմբի ներքին կառույցը

Նկ. 24. «Օղուզ/հսկայի տուն» հիշեցնող կառույց Մաղալներ մարգագետնի միջավայրում

Նկ. 25. Մաղալներ մարգագետնի միջավայրում գտնվող «Օղուզի տան» ներքին կառույցը

Նկ. 26. Պարուրաձև քարաշարով համաչափորեն իրար միացող երկու մեծ և երեք փոքր քարակուտակումներ/կրումելիսներ՝ Մաղալներ մարգագետնի միջավայրում

տեղակայված են լեռնային հրապարակներում՝ կրոմլեխներով կառույցների (դամբարանների կամ հարթակով սրբավայրերի) մեջ և դրանց միջավայրում: Այս առանձնահատկությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ վերջիններս առավելապես հասարակական հիշողության կազմակերպմանն առնչվող և բարձրագույն ծիսական միջավայրերում տեղակայված կոթողներ են, որոնք կարող են լինել բնույթով սինկրետիկ և ունենալ բազմագործառության բովանդակություն: Այս իմաստով ճիշտ է վիշապաքարը «հուշարձան/հուշակոթող» կոչելը: Հուշարձանը նախ և առաջ ուղղված է պահպանելու նախնիների և նրանց առնչվող առանցքային իրադարձությունների հետ կապված համայնական հիշողությունը: Ընդ որում, նախնիները վերարտադրվում են ոչ միայն արձանի, այլև աշխարհագրական միջավայրի (լեռան, ժայռի, գետի, լճի) տեսքով: Այս իմաստով, նմանատիպ բնական միջավայրերն իրենք իսկ հանդիսանում են որոշակի մեմորիալ համալիրներ (Abrahamian 2006, 273)⁴⁷: Սա է պատճառը, որ վիշապաքարը հասկանալու համար նախ և առաջ պետք է հասկանալ նրա միջավայրը:

Վիշապաքարերի՝ ծիսական կառույցների, մասնավորապես կրոմլեխ-դամբարանների, թաղման ծեսի և նախնիների հետ առնչվելու վարկածը ոչ թե հակադրվում է «ջրանցքների» տեսությանը, այլ լրացնում է նրան⁴⁸: Ի դեպ, մեր դասականները, որոնք առաջ են քաշել ջրանցքների վարկածը, ժամանակին արդեն արտահայտել են նման գաղափարներ:

Այսպես, թեև Ն. Մառը լռում է Գեղամա լեռների կրոմլեխ-դամբարանների մասին⁴⁹, սակայն խոսելով խաչքարերի, վաղ քրիստոնեական և ուրարտական կոթողների ու վիշապաքարերի ժառանգական կապի մասին, դրանց բնորոշում է որպես «նախնիների հուշարձաններ» (Mapp 1936, 68): Յ. Սմիրնովը մի առիթով գրում է, որ ցլակերպ վիշապաքարերը կարող էին լինել դամբարանային, տաճարային, սահմանաքարային կոթողներ, մինչդեռ ձկնակերպերի գործառույթն անհասկանալի է (Mapp, Смирнов 1931, 64): Ա. Քալանթարը մենհիրների մասին ընդհանրապես գրում է. «Նոքա ըստ երևույթին կանգնած են գերեզմանների վրա, թեև թաղման հետքեր չեն գտնված դեռևս: Գիտնականներից ոմանք կարծում են, որ մենհիրները շինվում էին սրբազան տեղերի վրա. այս բացատրությունը էապես

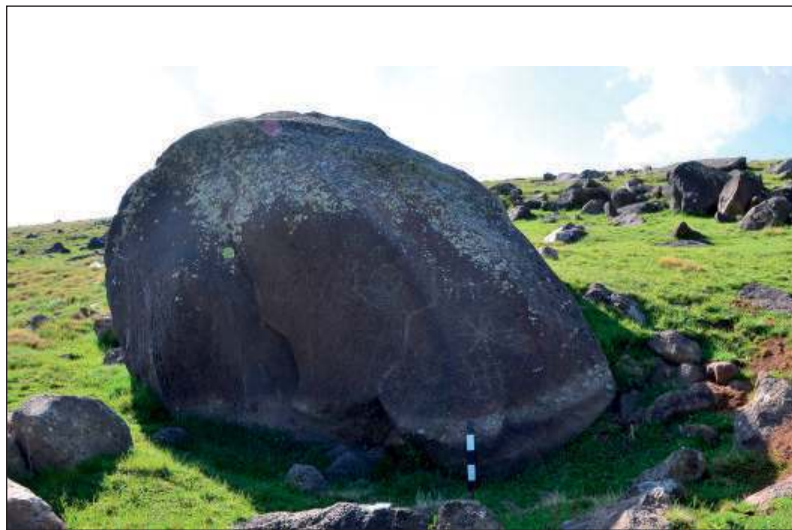
հանգում է առաջինին, քանի որ թաղման տեղերն էին, որ մեռածների հոգու պաշտամունքի հետևանքով, բնականաբար, դառնում էին սրբազան: Համենայն դեպս, հիմք կա կարծելու, որ մենհիրները ստեղծվել են իբրև գերեզմանարձաններ» (Քալանթար 1923, 65): Նմանապես Ստ. Լիսիցյանը և Ե. Բայբուրթյանը գրում են, թե մենհիրները «կանգնեցված են ի պատիվ որևէ աչքի ընկնող հանգուցյալի, կամ նրա սպանված թշնամու, կամ որպես կապած դաշնագրի հուշարձան, կամ նույնիսկ որպես գոհաբերության տեղի նշան... Սովորաբար մեզալիտիկ հուշարձանների բոլոր երեք տիպերը (մենհիր, կրոմլեխ, դոլմեն - *հեղինակներ*) հանդիպում են միատեղ և դասավորված են լինում իրարից ոչ հեռու» (Լիսիցյան, Բայբուրթյան 1928, 20-21):

Մենհիրների և դրանց տարատեսակ վիշապաքարերի՝ կրոմլեխ-դամբարանների հետ ունեցած կապի մասին գրվել է նաև այլ առիթներով՝ պատմա-հնագիտական⁵⁰ և առասպելաբանական⁵¹ տեսանկյունից: Այստեղ կարևոր ենք համարում նշել, որ հիշյալ տեսակետը հաստատվում է ոչ միայն մեր արշավախմբի հայտնաբերած նոր վիշապաքարերի, այլ նաև նախկինում հայտնի *Լճաշեն 1* (Խանգաղյան 2005), *Ալպաշ 1* (Խնկիկյան 1997. Biscione et al. 2002, 198, 378. Ն. Ենգիբարյան և Գ. Թումանյան, այս ժողովածուում), *Սառնաղբյուր 1* (Ատրպետ 1931, 310. հմմտ. Խանգաղյան 1969, 139)⁵², *Ոսկեթաւ 1*, *Դարիկ 1*⁵³, *Բջնակ 1* (Այվազյան 1987, 8. Belli, Sevin 1999, 64. Алиев, Аллахвердиев 1992, 81), Թեփեջիք⁵⁴, Թիքմաթաշ⁵⁵, Մոսունին Գյոլ⁵⁶, Չիկիանի⁵⁷ վիշապաքարերի համատեքստում, որոնք գտնվել են դամբարանների վրա կամ դամբարանների միջավայրում: Ուշագրավ է, որ վիշապաքարակերպ մենաքար է եղել նաև Թոեղքի 5-րդ դամբարանաբլրի վրա, որտեղից ի հայտ է եկել հայտնի արծաթե պատկերագիր գավաթը⁵⁸:

Ավելին, այս տեսակետը համապատասխանում է ժողովրդի մեջ տարածված պատկերացմանը վիշապաքարերի գործառույթի մասին. այսպես, «տեղացիներն այդ հուշարձանները կոչում են «օղուզների (հսկաների) գերեզմաններ»՝ ընդունելով դրանք որպես մեծ քարարկերի տեսքով դամբարանների վերին սալեր» (Плютовский 1939, 13, թեև հեղինակը քննադատում է այս տեսակետը. հմմտ. նաև Mapp, Смирнов 1931, 64)⁵⁹: Ուշագրավ է, որ Արագածի

Նկ. 27. Ժայռապատկեր №1-ը Կարմիր Սարի հանդիպակաց բլուրին

Նկ. 28. Ժայռապատկեր №2-ը («Ծորդաթի քարը») Կարմիր Սարի հանդիպակաց բլուրին

և Ղազախի կրոնիկների՝ «պարույրաձև քարե շրջանների» համատեքստում (որոնց կենտրոնում նաև երկար քարեր են լինում) խոսք է գնում այն մասին, որ դեռևս XIX դ. տեղացի բնակչությունը գնում էր վերջիններիս մոտ աղոթքի՝ ընկալելով դրանք որպես «սրբերի գերեզմաններ» (Гурко-Кряжич 1926, 220, նաև վիշապաքարերի կապակցությամբ): Վիշապաքարերի՝ նախնիների հետ կապված այս գործառույթը մասնակի գուցա հետներ է գտնում ինչպես նախապատմական մեգալիթյան մշակույթներում (հատկապես Արևմտյան Եվրոպայի՝ հմմտ. Bradley 2002, 40, 43, 48, 102-113)⁶⁰, այնպես էլ անտիկ (հմմտ. նախնիների պաշտամունքը, նրան առնչվող միջավայրերը և արձանները, որոնց արմատները գնում են հնագույն շրջան, ըստ՝ Тирацян 1985, 60) կամ միջնադարյան (հմմտ. հայկական վաղ-միջնադարյան «մեմորիալ» հուշարձանը, որն ի հայտ է գալիս վկայարանի՝ յուրահատուկ մար-

դու/սրբի դամբարանի, իշխանի կամ անհայտ զինվորականի դամբարանի, և ի վերջո, այս համատեքստում կենտոտաֆի վրա, հմմտ. Մնացականյան 1982, 58) իրականության մեջ:

Թ. Թորամանյանը, Հայաստանի նախաքրիստոնեական սրբավայրերի մասին խոսելիս, հնարավոր էր համարում, որ մեր նախնիները, որպես բնապաշտներ, պաշտամունքային հիմնական արարողությունները կատարել են բացօթյա՝ սրբազան համարված վայրերի վրա, որպիսիք են նախ և առաջ լեռնային բարձունքները (Թորամանյան 1942, 86)⁶¹: Այս իմաստով, վիշապաքարային միջավայրերը կարող էին լինել համանման պաշտամունքային տարածքներ: Վիշապաքարերի շուրջ ձևավորված մշակութայնացված ու խորհրդավոր կենսոլորտում՝ հարուստ ջրի, մաքուր օդի, կրակային ամպրոպի ներքո և արևին մոտ, ամենայն հավանականությամբ, տեղի էին ունենում զոհաբերություն-

Նկ. 29. Ժայռապատկեր Քյուրաքանդ 1-ի հարևանությամբ

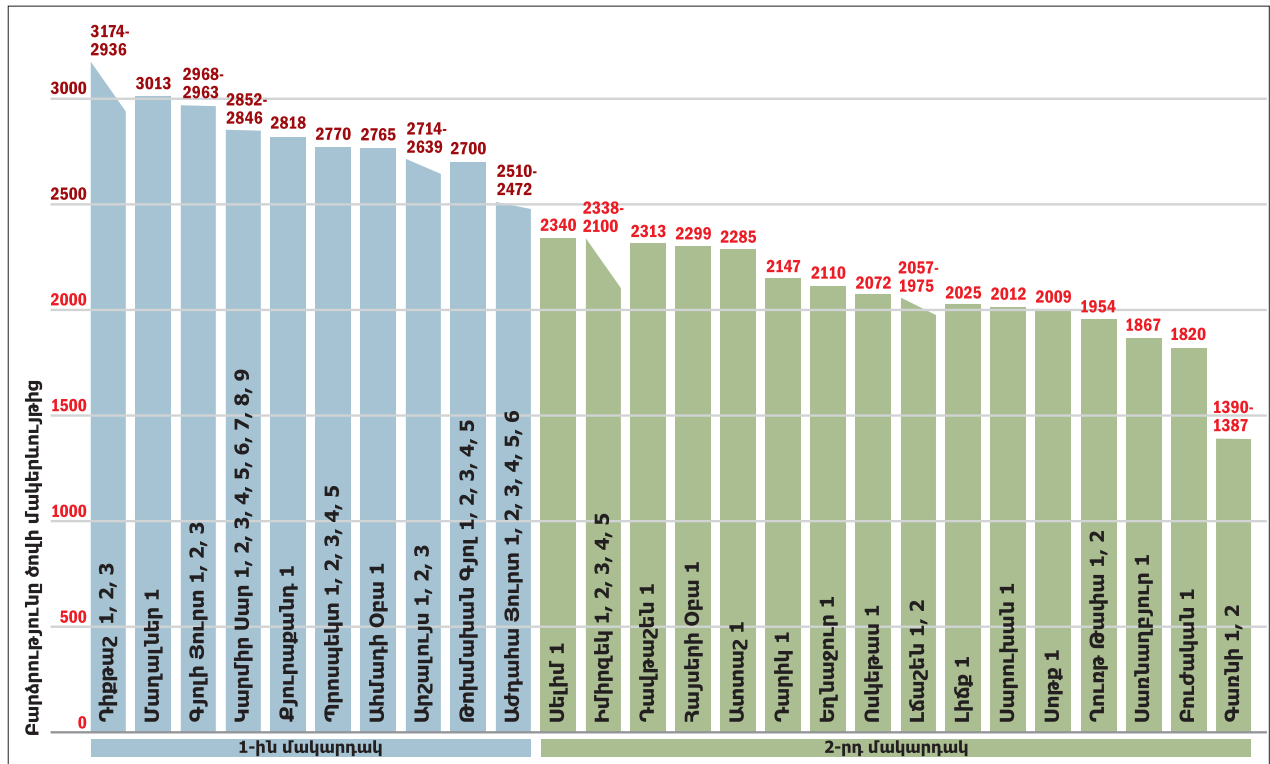
Նկ. 30. Քյուրաքանդ 1-ի և հարակից ժայռապատկերի միջավայրը

ներով ուղեկցվող ծիսական արարողություններ, որոնք առաջին հերթին ուղղված էին նախնիների հիշողության պահպանմանը, որի մեջ կայանում է յուրաքանչյուր հասարակության գոյության տևականությունը:

Այսպիսով, լինելով էությամբ սինկրետիկ մի երևույթ և արտահայտելով մահվան ու կյանքի հակադրամիասնությունը, վիշապաքարը միափոխում էր իր մեջ այն ամենն, ինչ ակնկալում էր մարդը՝ նախնիների հարգանքի միջոցով դեպի բարեկեցություն՝ հարություն, պտղաբերություն, ջուր (հմմտ. Ղափանցյան 1945, 137. Капанцян 1952, 45-46, 49. Հարությունյան 1970, 282. Петросян 1987): Առկա տվյալները խոսում են այն մասին, որ վիշապաքարային միջավայրերը, ամենայն հավանականությամբ, վերարտադրում են զարնանային մի տոնակատարություն, որի ծիսական տարրերն են կենդանական (ցլի) զոհաբերությունը, ճաշկերույթը, խնջույքը, որը տեղի

է ունենում «զոհասյան» (վիշապաքարի) շուրջ (հմմտ. Ա. Պետրոսյան, Հ. Մարտիրոսյան, Լ. Աբրահամյան, այս ժողովածուում)⁶²: Այդ տոնը պիտի որ նման լիներ նախասկզբնական սինկրետիկ այն տոնին, որն արտահայտվում էր միևնույն ժամանակ նվիրագործման, փոխանակման, օրգիաստիկ և թաղման ծեսերի միջոցով (Абрамян 1983):

Հիշյալ սինկրետիկ միջավայրերը դիպուկ կերպով նկարագրում է Ն. Ադոնցը. «Տոտեմական շրջանում բեղմնավորության սկզբունքը հավանորեն հանդես է գալիս կենդանական կերպարանքով, այս կամ այն կենդանու՝ գազանի, տղունի և կամ թռչունի նմանությունն ստանալով: Հետո է, որ այր և կնոջ պատկերով է ներկայանում, հաստամարմին և բազմաստիկ կին և երիտասարդ գեղանի այր: Առաջինը պատկերացնում է նաև մայր-երկիրը, իսկ երկրորդը՝ կայծակնահար երկինքը: Դրանց հան-

Նկ. 31. Վիշապաքարերի բարձրությունները ծովի մակերևույթից

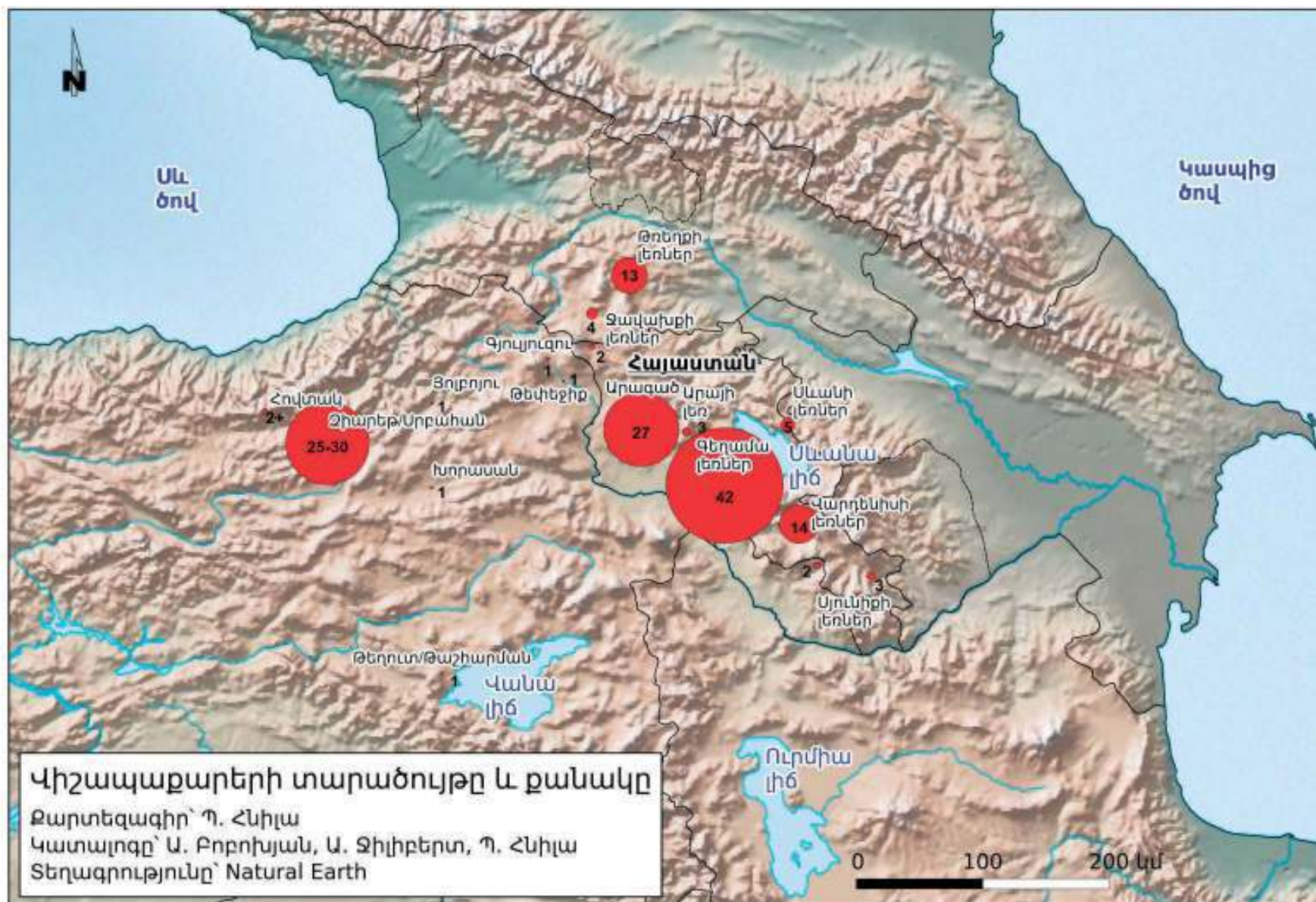
դիպումը և միավորության վայրերն են ամպերի մեջ թաղված բարձր լեռների գագաթները, ուր կարծես երկինքը իրոք իջնում է մոտենում երկրին և նրան բեղմնավորում է խոնավությամբ, հորդ անձրևներով և կյանքի կոչում կանաչագեղ բնությունը ձմռան մահացությունից» (Ադոնց 2006, 15):

Ասվածի համատեքստում, վիշապաքարը ոչ թե մի անկախ գուգահեռ աշխարհի կամ ինչ-որ մեկ գործառնություն ունեցող երևույթի արտացոլումն է, այլ տվյալ հասարակության ներքին համակարգի և հոգևոր ներուժի խտացումը՝ որպես կանոն հիմնական բնակավայրերից հեռու, բայց վերջիններիս անմիջական տեսադաշտում: Սա է պատճառը, որ տարբեր գիտնականներ տարբեր խորհրդանշական հատկանիշներ են նկատել վիշապաքարի մեջ՝ կապելով այն ջրի, պտղաբերության, մահվան ու հարության և այլնի հետ: Մինչդեռ պետք է տարանջատել նույն երևույթի տարբեր դրսևորումները, պետք է կարողանալ սահմանել վիշապաքարի կերպարանափոխության բազմապիսի մակարդակները:

Հնագույն Հայաստանի բնակչության համար, սակայն, բարձր լեռները կարող էին ունենալ ոչ միայն խորհրդանշական ծանրաբեռնվածություն. դրանք կարող էին լինել նաև ամառային

արոտավայրեր և կենսական ջրի աղբյուր⁶³: Հետևապես, առաջարկելով վերանայել «ջրանցքների վարկածը», մենք լիովին հնարավոր ենք համարում վիշապաքարերի՝ կոնկրետ և վերացական առնչությունը ջրի հետ. մասնավորապես, այն նույն հասարակական խմբերը, որոնք արարում էին վիշապաքարերը, կարող էին ներառնված լինել ջրակուտակման աշխատանքներում՝ վիշապաքարերի տեղադրությունը կապելով այն վայրերի հետ, որտեղ հավաքվում էր հալվող ձյունը: Չէ՞ որ վիշապաքարերի մեծագույն մասը գտնվում է ջրով հարուստ միջավայրերում, իսկ նրա հիմնական տիպերից մեկը ձուկ է մարմնավորում: Այս իմաստով, այո, վիշապաքարերը նաև «ջրերի պահապաններն էին» (Пиотровский 1949, 76):

Ահա սրբազան/սակրալ (հիմնական) և կիրառական/ուտիլիտար (երկրորդական) այս երկիմաստության մեջ մեկ անգամ ևս բացահայտվում է վիշապաքարի սինկրետիզմը՝ նախնադարյան մարդու աշխարհայացքի ամենաբնորոշ գիծը, որում, սակայն, կան առաջնային և երկրորդական մակարդակներ, որոնք կարող են ունենալ ինչպես իմաստային, այնպես էլ ժամանակագրական ենթաշերտեր: Այս տեսանկյունից, վիշապաքարը կրում էր հիմնական, բայց

Նկ. 32. Վիշապաքարերի ընդհանուր տարածույթը և քանակը

նաև այլ գործառնություններ (ճիշտ այնպես, ինչպես խաչքարը միջնադարում):

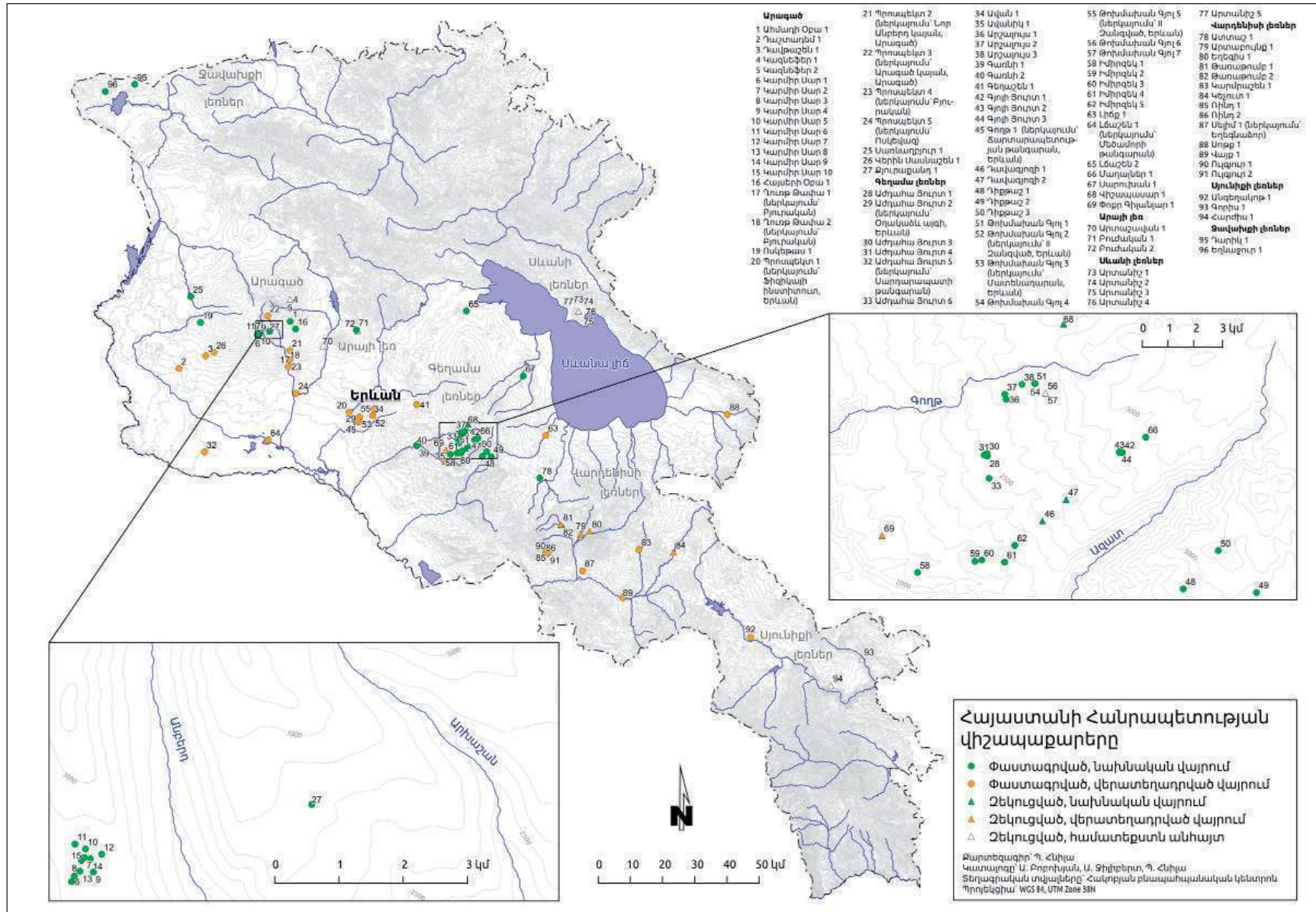
Վիշապաքարերի բացարձակ թվագրության մասին խոսելն առայժմ վաղ է: Այս իմաստով, չի կարելի չհամաձայնել Հ. Մարտիրոսյանի հետ, ով շեշտում էր բարձրադիր ալյան մարգագետինների յուրացման հետևողական բնույթը, այս վայրերում հնագիտական հուշարձանների տարածման վաղ ժամանակը ու դրանց զարգացման հազարամյակներ հարատևող ընթացքը. «Այս բոլոր հանգամանքները պարտավորեցնում են վերանայել մեր հնագիտության մեջ առաջադրված այն հիպոթեզը, ըստ որի լեռնային շրջանների իրացումը և անասնապահության կիսաքոչվորական ձևի զարգացումն Անդրկովկասում և Հայաստանում տեղի են ունեցել պատմական շատ ուշ ժամանակներում՝ միջին բրոնզի և ուշ բրոնզի դարաշրջանում» (Մարտիրոսյան 1969, 194): Այս տեսանկյունից վիշապաքարերի նախապատմությունը կամ վաղ պատմությունը կարող է նախաբրոնզեդարյան կամ վաղբրոնզեդարյան լինել: Սակայն վերջիններիս գոյության առանցքային ժամանակահատվածը այնուամենայնիվ առայժմ թվում է միջին բրոնզի դարաշրջանը (մ.թ.ա. մոտ 2300/2200-1600/1500 թթ.), երբ բարձրադիր արոտավայրերը սկսեցին ակտիվորեն օգտագործվել շարժունակ խմբերի կողմից (այս տեսակետի օգտին են խոսում նաև պատկերագրական գուգահեռները համաժամանակյա խեցեղենի զարդաների հետ, ինչպես նաև թաղման ծեսի որոշ առանձնահատկություններ՝ ցլի գոհաբերության համատեքստում): Այս դարաշրջանը բնորոշվում է մեզալիթյան մտածելակերպի առանձնահատուկ աշխուժությամբ (ի դեպ՝ ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհում), ինչի մեկ այլ վկայությունն է Զորաց Բարերի համաչափ մենաքարերով բնորոշվող համալիրը⁶⁴: Թվագրության համար վերադառնալով «ջրանցքների վարկածին»՝ պետք է նշել, որ վերջինս կարող է արդիական թվալ հատկապես մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից սկսած: Ինչու՞. հնագիտական հետազոտությունները Հայկական լեռնաշխարհում ցույց են տալիս, որ եթե միջին բրոնզի մշակույթների կրողները գլխավորապես (կիսա)քոչվոր հասարակություններ են, որոնց մշակութային ժառանգությունը հիմնականում ներկայացված է դամբարաններով, ապա միջին բրոնզի վերջում կամ միջին բրոնզ-ուշ բրոնզ անցու-

մային փուլում ու հատկապես ուշ բրոնզում ի հայտ են գալիս («կիկլոպյան») ամրաշինական համակարգերը (Արարատի լանջերի համար հմմտ. Özçirat 2010, 529-530): Ինչպես հանկարծ ի հայտ եկան այդ ամրոցները և դրանց պատկանող բնակավայրերը: Կենսակերպի այս փոփոխության հիմքում, ի թիվս այլոց, կարող էր ընկած լինել ջրամատակարարման համակարգերի հիմնադրման և վերահսկման պահանջը մի այնպիսի հասարակության կողմից, որն արդեն կոմպլեքս էր և պետականության կրող էր հանդիսանում (Արագածի հյուսիսային լանջերի համար հմմտ. Smith et al. 2009): Պատահական չէ, որ այն ենթատարածքները, որոնց բարձրակետերին գտնվում են վիշապաքարերը, և հատկապես Արագածի ու Գեղամա լեռների շուրջ, բնորոշվում են կիկլոպյան ամրոցների խիտ ցանցով, որոնք պետք է հիմնադրվեին մ.թ.ա. XVII-XV դդ. և զարգացման գագաթնակետին հասնեին մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջերին:

Վիշապաքարերի երևույթը անհրաժեշտ է դիտարկել մշակութային զարգացումների ընդհանուր համակարգում՝ նստակյաց-երկրագործ-դաշտավայրաբնակ և կիսաքոչվոր-անասնապահ-լեռնաբնակ համայնքների փոխազդեցության դինամիկայի մեջ: Այս իմաստով առաջնային կարևորություն ունի վիշապաքարային կենտրոնների բարձրությունների դասակարգումը: Հաշվի առնելով նախնական տեղում գտնվող, հավանաբար նախնական տեղում գտնվող (մասամբ տեղաշարժված) և նախնական տեղը վերականգնված վիշապաքարերի բարձրությունները՝ կարելի է հստակորեն առանձնացնել վերջիններիս հայտնության երկու մակարդակ.

1. Բարձր լեռնային՝ մոտ 2400-3200 մ, ուր չկան մշտական բնակավայրեր, բայց առկա են ամառանոցներ, կրոմլեխներ/դամբարաններ ու սրբավայրեր: Այս ոլորտին են վերաբերում հետևյալ վիշապաքարերը/վիշապաքարերի խմբերը՝ *Դիքթաշ 1-3* (3174-2936), *Մաղալներ 1* (3013), *Գյոլի Յուրյ 1-3* (2968-2963), *Կարմիր Սար 1-9* (2852-2846), *Քյուրաքանդ 1* (2818), *Պրոսպեկտ 1-5* (2770), *Ահմադի Օրա 1* (2765), *Արշալոյս 1-3* (2714-2639), *Թոխմախան Գյոլ 1-5* (2700), *Աժդահա Յուրյ 1-6* (2510-2472):

2. Նախալեռնային՝ մոտ 1700-2300 մ, ուր առկա են ինչպես մշտական/ժամանակավոր բնակավայրեր, այնպես էլ ամառանոցներ, կրոմ-

Նկ. 33. Հայաստանի Հանրապետության տարածքի վիշապաքարերը (աղբյուրը՝ Կատարյոզ, որում չընդգրկված, այսինքն՝ մեր կողմից չտեսնված միավորների ցանկը տես Ծաթ. 20)

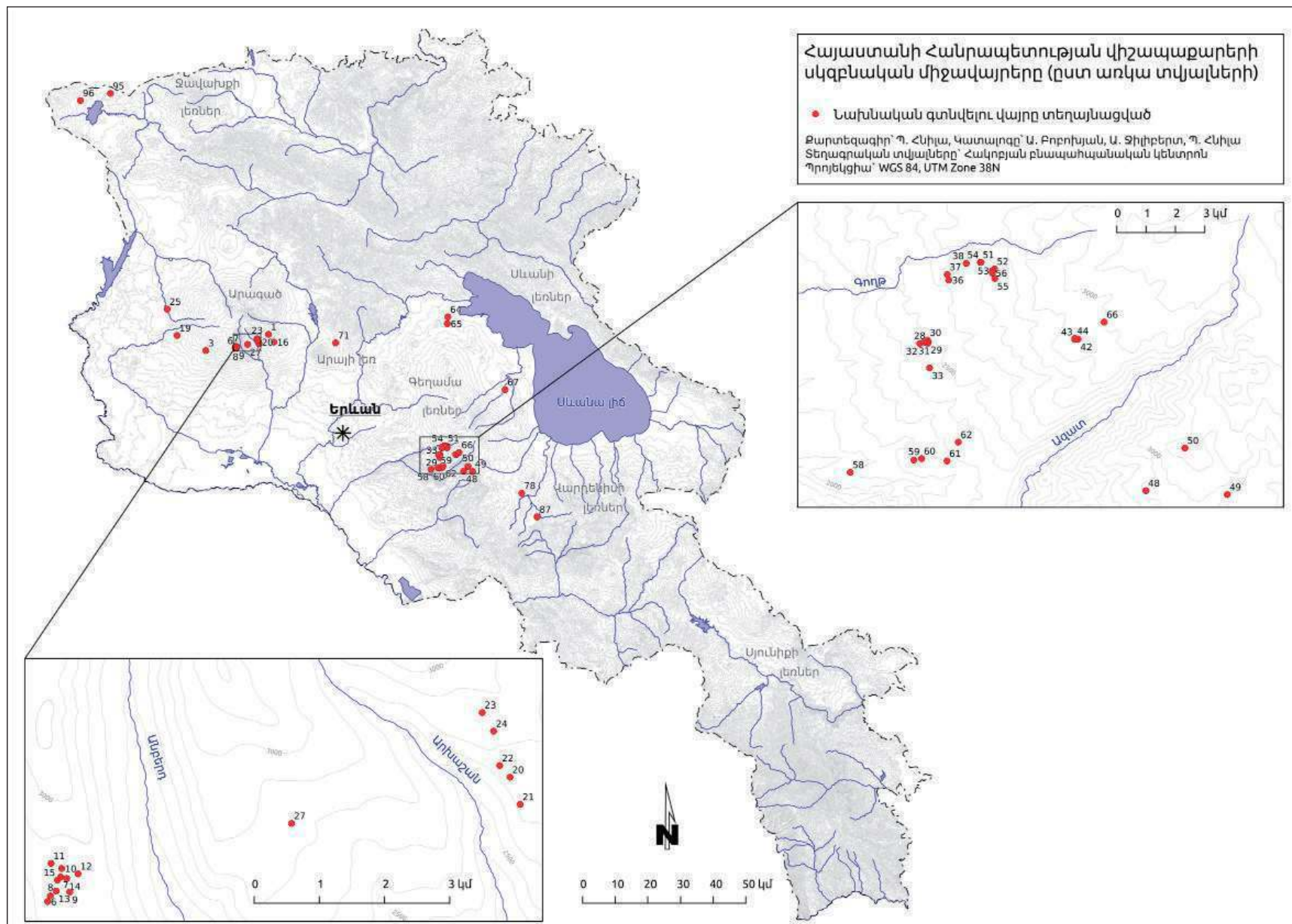
լեխներ/դամբարաններ ու սրբավայրեր: Այս ոլորտին են վերաբերում հետևյալ վիշապաքարերը/վիշապաքարերի խմբերը՝ *Սելիմ 1* (2340), *Իմիրզեկ 1-5* (2338-2100), *Դավթաշեն 1* (2313), *Հայսերի Օրա 1* (2299), *Ալուրաշ 1* (2285), *Դարիկ 1* (2147), *Եղնաշուր 1* (2110), *Ոսկեթաս 1* (2072), *Լիճք 1* (2025), *Սարուխան 1* (2012), *Սոթք 1* (2009), *Սառնաղբյուր 1* (1867), *Լճաշեն 1-2* (2057-1975), *Ղուոթ Թափա 1-2* (1954), *Բուժական 1* (1820), *Գառնի 1-2* (1390-1387) (նկ. 31)⁶⁵:

Դասական են առաջին մակարդակի վիշապաքարերը, որոնց տարածականության սկզբունքների մասին արդեն խոսեցինք: Սակայն այն հանգամանքը, որ 2-րդ մակարդակի վիշապաքարերն ի հայտ են գալիս օրինաչափորեն գրեթե նույն բարձրության վրա (միջինում մոտ 2000 մ)⁶⁶, ուրեմն, ամենայն հավանականությամբ, տեղափոխված չեն բարձր լեռներից, գտնվում են իրենց նախնական տեղում կամ նրանից ոչ այնքան հեռու⁶⁷: Ուրեմն պարզ է, որ վերջիններս կապվում են ոչ թե («ամառային») բարձրադիր արոտավայրերի, այլ («ձմեռային») նախալեռնային բնակավայրերի և բավականին մշակութայնացված միջավայրերի հետ (դասական օրինակներն են Իմիրզեկի, Լճաշենի, Սառնաղբյուր-Ոսկեթասի գոտիները):

Կարևոր է, որ վիշապաքարերի այս երկու խմբերը դրսևորում են միջավայրային մակարդակի ընդհանրություններ: Ինչպես հայտնի է, բարձրադիր վիշապաքարերի մեծագույն մասը գտնվում է լճակների շրջակայքում. ճիշտ այդպես էլ նախալեռնային վիշապաքարերը գտնվում են (ավելի խոշոր) լճերի միջավայրերում (Սևան, Վան, Արփի, Սառնաղբյուր, Ծովակն Հյուսիս, Փարվանա): Նախալեռնային վիշապաքարերի մեծ մասը (*Լճաշեն 1-2*, *Ոսկեթաս 1*, *Սառնաղբյուր 1*, *Ալուրաշ 1*, *Սելիմ 1*, *Սարուխան 1*, *Դարիկ 1*, *Լիճք 1*. հմմտ. նաև Թեղուտ 1-ը՝ Հարքում, մոտ 2000 մ բարձրության վրա) ի հայտ է գալիս ճիշտ այնպիսի գոգավոր հրապարակներում, որոնք բնորոշ են նաև բարձրադիր վիշապաքարերին. այս գոգավորությունները կարծես կրկնում են Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրության ամենակարևոր առանձնահատկությունը՝ սարահարթը⁶⁸: Երկուսն էլ կրում լեխների/դամբարանների համատեքստում են, սակայն, ի տարբերություն բարձր վիշապաքարերի, նախալեռնայինները գործում են նաև ամրոց-բնակավայրերի ոլորտում: Վերջիններս

հիմնականում մենակյացներ են, հանդես չեն գալիս խմբերով (լավագույն դեպքում՝ երկու միավորով), սակայն մի շարք դեպքերում գտնվում են միմյանցից ոչ հեռու: Այսպես, Գեղամա լեռների նախալեռնային գոտում ուշագրավ է լճաշենյան վիշապաքարերի օրինակը. *Լճաշեն 1-ը* և *Լճաշեն 2-ը* բաժանվում են մեծ բլուրով և հանդիսանում երկու ընդարձակ գոգավոր մարգագետինների «խարիսխները». երկու կետերից էլ երևում են Լճաշենի ամրոցը և Սևանա լիճը, թեև վիշապաքարերն իրար չեն տեսնում (նույն կերպ է նայում Վանա լճին Թեղուտ 1-ը): Նմանապես ամրոցների, դամբարանադաշտերի և Սևանա լճի միջավայրում է հանդես գալիս *Սարուխան 1-ը*, որն, ի դեպ, իր առանձնահատկություններով և հատկապես պատկերագրությամբ խիստ նմանվում է *Լճաշեն 2-ին*: Տեղադրված լինելով գոգավորության եզրին՝ Սևանին է նայում նաև *Լիճք 1-ը* (այն թերևս տեղափոխված է նույն գոգավորության կենտրոնական մասերից): Ուշագրավ է նաև իրար կից գտնվող *Ալուրաշ 1-ի* և *Սելիմ 1-ի* հարաբերությունը. վերջիններս գտնվում են նույն աշխարհագրական միջավայրում, գրեթե նույն բարձրության վրա, բայց միմյանց համար տեսանելի չեն: Սակայն, եթե *Ալուրաշ 1-ը* որոշակի մշակութայնացված ոլորտում է հանդես գալիս և նրա շրջակայքում բացի դամբարանադաշտերից կան նաև ամրոցներ⁶⁹, ապա *Սելիմ 1-ը* գտնվում է համանուն լեռնանցքի ամենաբարձր կետի շրջանում, ինչն, ամենայն հավանականությամբ, պատահական չէ: Արագածյան նախալեռնային գոտում նման հարաբերության մեջ են գտնվում *Ոսկեթաս 1-ը* և *Սառնաղբյուր 1-ը*. երկուսն էլ տիպիկ հրապարակների կենտրոնում են և իրենց մեջ ներփակում են յուրահատուկ մշակութայնացված ոլորտներ, իսկ վիշապաքարերը կարծես այդ աշխարհի առանցքն են հանդիսանում. երկու կետերից էլ երևում են Ծաղկասարի և շրջակա ամրոցները, թեև այդ վիշապաքարերն իրար չեն տեսնում⁷⁰:

Երկու մակարդակների աշխարհագրական պատկերի հարադատությունը ստեղծում է տպավորություն, թե նախալեռնային վիշապաքարային միջավայրերն արտացոլում են բարձրադիր վիշապաքարային միջավայրերը. ուրեմն, վիշապաքարեր ստեղծող հասարակությունը հավանաբար կարող էր ունենալ «աշխարհի իր մանրակերտը», որն ուղղակիորեն արտահայտված

Նկ. 34. Հայաստանի Հանրապետության վիշապաքարերի սկզբնական միջավայրերը

է միջավայրի/լանդշաֆտի կազմակերպման ոլորտում⁷¹: Վերն ասվածը փաստում է վիշապաքարերի համատեղ առկայությունը միևնույն մշակութային համակարգի երկու մակարդակներում, ինչն ապացուցվում է նաև նրանով, որ վիշապաքարերի տիպաբանությունն ըստ բարձրությունների առայժմ հնարավորություն չի տալիս առանձնացնել ժամանակագրական տարբեր խմբեր, որովհետև երկու մակարդակների միավորներն իրենց հատկանիշներով էապես համընկնում են:

Այսպիսով, հիշյալ երկու ոլորտների վիշապաքարերն էլ կարող են ընկալվել որպես խորհրդանշական «խարիսխներ»՝ տարբեր սոցիո-մշակութային խմբերի փոխառնչության համակարգում: Հետևապես, ճիշտ էին մեր դասականները (Ա. Քալանթար, Թ. Թորամանյան, Գ. Ղափանցյան), երբ նշում էին, թե այնպիսի արագածյան նախալեռնային հուշարձանախմբեր, ինչպիսիք են Շամիրամը, Արուճը, Կոշը, Աղաճատունը, Օշականը իրենց բնորոշ բազմապիսի հուշարձաններով (բնակավայրեր, դամբարաններ, սրբարաններ, մենաքարեր, «օղուգ/հսկաների տներ»⁷², աշտարակներ, ժայռապատկերներ) և ընդհանրապես նյութական ու հոգևոր մշակույթով պետք է անմիջական առնչություն ունենան վիշապաքարեր կերտողների հետ⁷³: Այս տեսանկյունից համաձայն ենք Գ. Ղափանցյանի հետ. «Մա առապելամտածողությունն է երկրագործ համայնքի մարդկանց և մասնակիորեն անասնապահների, որոնք ամռանը քշում էին անասուններին լեռներ» (Капанцян 1952, 51. նույն միտքը հմնտ. Ատրպետ 1926, 408. Пиотровский 1939, 17-18, 35. Bauer-Mannndorf 1984, 62):

Օտար հեղինակներից այս օրինաչափությունը առաջինը նկատել է Վ. Գուրկո-Կրյաժինը. վերջինս խոսում է «վիշապների և կիկլոպյան քաղաքների դարաշրջան»-ի մասին, որը ժամանակագրորեն նախորդել է խալդերի մշակութին: Այս իմաստով, դեռևս 1920-ական թթ. նա պնդում էր, որ վիշապաքարերը անհրաժեշտ է դիտարկել անդրկովկասյան «մեգալիթյան կոմպլեքսի» (դոլմեններ, մենհիրներ, կրոմեխներ, կիկլոպյան ամրոցներ) համատեքստում, որոնց հետ նրանք ընդհանուր առմամբ ժամանակակից են եղել (Гурко-Кряжин 1926, 217, 220. հմնտ. Худадов 1937, 206-207)⁷⁴:

Ասվածին լրացնենք, որ Արագածի, Գեղամա և Նեմրոթ լեռների ստորոտները, ինչպես նաև Թոեղք-Ջավախքյան և Ծովակն Հյուսիսային շրջանները, այսինքն այն տարածքները, որոնք հանդիսանում են վիշապաքարերի տարածման կենտրոնները, բնորոշվում են նույնատիպ/ազգակից մեգալիթյան համալիրների (և հատկապես «կիկլոպյան» ամրոցների) առկայությամբ, ինչն ավելորդ անգամ շեշտում է Հայկական լեռնաշխարհում մի յուրահատուկ մշակութային ոլորտի առկայության փաստը⁷⁵: Սակայն մեծ հարց է՝ արդյո՞ք այդ մեգալիթյան համալիրների տարածույթը համընկնում է վիշապաքարերի տարածույթին, թե՞ վիշապաքարերն ունեն հայտնության ավելի որոշակի և հազվադեպ գոտիներ. վերջին վարկածը, կարծում ենք, առայժմ ավելի կենսունակ է:

Եզրակացություն

Հնագիտական հետազոտությունները փաստում են, որ հնագույն Հայաստանում գոյություն են ունեցել տարածքների մշակութայնացման երեք մակարդակներ՝ դաշտավայրային, նախալեռնային և բարձր լեռնային, որոնց պայմանականորեն կոչում ենք «ցածր», «միջին» և «բարձր»: Հայկական լեռնաշխարհի ողջ անցյալը այս երեք մակարդակների փոխազդեցության մի ընթացք է, ինչի արդյունքում նրա կրողների կերտած մշակութային ներուժն ի հայտ է գալիս որպես համակարգ/շղթա, որի այս կամ այն օղակը որոշակի շրջափուլերի ընթացքում եղել է աշխույժ կամ կրավորական:

Այս հաղորդման սահմաններում մենք քննարկեցինք հնագույն Հայաստանի ամենանշանավոր երևույթներից մեկի՝ վիշապաքարի հնագիտական համատեքստը: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ վիշապաքարերը գլխավորապես «վերին» և մասամբ «միջին» մշակութային օջախների առանցքային կետերում (էպիկենտրոններում) տեղակայված և խորհրդանշական բացառիկ ծանրաբեռնվածությամբ օժտված հուշարձաններ են, որոնք մարմնավորում են նրա կրողների համայնական հիշողության կենսոլորտը: Այդ առանցքային կետերը տեղադրված են լեռնաշխարհի «խորհրդավոր» համարվող լեռնագագաթների միջավայրում (հատկապես Արարատյան դաշտը շրջափակող՝ Արարատ, Արագած և Գեղամա

լեռներում), որոնց լանջերը և մերձգագաթային հատվածները լի են կրոմլեխներով (=դամբարաններ, սրբավայրեր)՝ դրանով իսկ բացահայտելով այդ լեռների ավանդական ընկալման առանձնահատկությունը՝ կապված հիմնականում նախնիների պաշտամունքի և սինկրետիկ այլ պաշտամունքների հետ⁷⁶: Վերջիններս, սակայն, գալիս են «ցածր» և «միջին» գոտիներից, որտեղ գտնվել են վիշապաքարերը կերտող հասարակության/հասարակությունների ցածրադիր կենտրոնները (բնակավայր-ամրոցը՝ միջինում և քաղաք-շուկան՝ ստորինում): Հիշյալ երեք ոլորտների պատմաաշխարհագրական միջավայրի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք դրսևորում են աշխարհագրական և մշակութային միջավայրերի համատեղ «կրկնօրինակման» միտումներ, ինչը ենթադրում է «վերացական մանրակերտի» գոյության հնարավորությունը և հաստատում հիշյալ երեք միջավայրերի մեկ հասարակական համակարգում դիտելու գաղափարը:

Վիշապաքարերի նախնական քարտեզագրումը ցույց է տալիս, որ վերջիններս հանդես են գալիս միայն Հայկական լեռնաշխարհում⁷⁷, և դրանց ընդհանուր քանակը (վիշապանմանների հետ միասին) մոտ 150 է, որից մոտ 100-ը՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Մեր քարտեզներում վիշապաքարերը տեղաբաշխված են ըստ լեռնագանգվածների (սկ. 32-35): Եթե փորձենք պատմականորեն տեղադրել այս տվյալները, ապա կպարզվի, որ վիշապաքարերն ի հայտ են գալիս հին Հայաստանի կենտրոնա-հյուսիսային շրջանների չորս նահանգներում և համապատասխան տասներկու գավառներում, որոնք են՝ Այրարատ (32 օրինակ՝ Արագածոտն-28, Վանանդ-2, Շիրակ-1, Բասեն-1), Սյունիք (70 օրինակ՝ Գեղարքունիք-45, Վայոց Ձոր-10, Սոթք-6, Նախճավան-2, Ծղուկ-3), Գուգարք (19 օրինակ՝ Թոեղք-13, Զավախք-4, Աշոցք-2), Տայք (մոտ 35 օրինակ՝ Ագորդաց Փոր-25-30, Խաղտիք-2+, Աղթիք-1) և Տուրուբերան (1 օրինակ՝ Հարք)⁷⁸:

Հիշյալ տարածքները համապատասխանում են մեր կողմից առանձնացված Հայկական լեռնաշխարհի երեք պատմամշակութային գոտիներից երրորդին՝ «կենտրոնական-հյուսիսարևելյանին» (Այրարատ, Սյունիք, Գուգարք, Տայք, Բարձր Հայք, Տուրուբերան, Վասպու-

րական, Մոկք, Ուտիք, Արցախ, Պարսկահայք), որին բնորոշ են պատմա-հնագիտական զարգացումների ընդհանուր միտումներ (հմտ. Բոթիսյան 2013, 34-36):

Թեև դեռևս վերջնականորեն պարզ չեն վիշապաքարերի տարածման կենտրոնների կարևորության և ժամանակագրական հարաբերության հետ առնչվող խնդիրները, սակայն այն հանգամանքը, որ, ըստ քարտեզագրման տվյալների, վիշապաքարերի պարզ/անզարդ ձևերը հանդիպում են առավելապես Արագածի լեռնագանգվածում, մինչդեռ բարդ/զարդարուն և հիբրիդ ձևերը՝ Գեղամա լեռներում և այլուր, խոսում է թերևս այն մասին, որ Արագածը պիտի եղած լինի վիշապաքարերի ձևավորման օրրանը, իսկ Գեղամա լեռները՝ «ծաղկման շրջանի» էպիկենտրոնը (պատահական չէ, որ եթե ցլակերպերը հանդիպում են ամենուրեք, ձկնակերպերը՝ գրեթե ամենուրեք, ապա բարձր վարպետությամբ արված հիբրիդները՝ միայն Գեղամա լեռներում): Այսպիսով, Այրարատ աշխարհը (և մասնավորապես Արագածոտնը) հավանաբար հանդիսանում է վիշապաքարերի առաջացման օրրանը⁷⁹, Սյունիքը (և մասնավորապես Գեղարքունիքը)՝ ծաղկման շրջանի կենտրոնը, իսկ Գուգարքն ու Տայքը՝ տարածման ենթագոտիները: Չափազանց կարևոր է նաև վիշապաքարի ի հայտ գալը Տուրուբերանում, որտեղից պետք է սպասել նոր օրինակներ: Թերևս պատահական չէ նաև, որ ամենաբարձր վիշապաքարերը գտնվում են Արագածի և Գեղամա լեռների վրա (սկ. 31), որտեղից նրանք աստիճանաբար կարող էին «իջնել» ցած:

Մինևույն ժամանակ հնարավոր է, որ վիշապաքարերի տարբեր էպիկենտրոնները կազմում են որոշակի խմբեր, որոնք բնորոշվում են յուրահատուկ տարրերով: Այդպիսի ակնհայտ խմբեր կարող են կազմել Արագածի, Գեղամա լեռների և Թոեղք-Զավախքի օրինակները: Այս հարցի պատասխանը առայժմ միանշանակ չի կարող լինել. նշված շրջաններում ի հայտ եկող վիշապաքարերի միջև առկա ժամանակագրական տարբերության մակարդակը դեռևս պարզ չէ: Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, այն մեծ չէ, քանի որ մեծ չէ վերջիններիս տարանջատող հատկանիշների քանակը:

Վերն ասվածի տեսանկյունից, չի բացառվում, որ վիշապաքարերի տարածման հիմնա-

կան գոտին համապատասխանի գրավոր աղբյուրներից հայտնի էթնոնի երկրին և հարակից շրջաններին (Петросян 1987. Պետրոսյան, այս ժողովածուում. հմմտ. Мещанинов 1925, 403):

Սակայն, կարծում ենք, որ վիշապաքարեր պետք է սպասել նաև Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջաններից և մասնավորապես վերոհիշյալ «կենտրոնական-հյուսիսարևելյան» գոտու որոշ ենթաշրջաններից: Այդպիսի մի օջախ կարող է լինել հատկապես ցլապաշտ և ցլանուն Տուրուբերան (այս մասին՝ Հարությունյան 2000, 95, 118) աշխարհը և սա ոչ միայն այն պատճառով, որ այն հանդիսանում էր Հայկական լեռնաշխարհի հոգևոր էպիկենտրոնը (այդ թվում նաև վիշապային համատեքստում)⁸⁰: Մեր այս հետազոտության ամենակարևոր արդյունքը Տիրինկատար հուշարձանի հայտնաբերումն էր Արագածի վրա: Վերը մենք արդեն ակնարկեցինք նույնանուն Տիրինկատար լեռնագագաթի առկայության փաստը նաև Տուրուբերանում, որի լանջին է գտնվել Ս. Առաքելոց վանքը: Այստեղ, ի հաստատումն այս գուգադրության, ավելացնենք, որ ոչ միայն հայկական Տիրինկատար անվանումն է համընկնում երկու տեղում էլ, այլ նաև՝ այդ լեռնագագաթին օտարների կողմից տրված անունը. երկու գագաթներն էլ կոչվում են Կրզըլ Զիարեթ (Կարմիր Սրբավայր): Բացի այդ, երկու գագաթներն էլ գտնվում են գրեթե նույն բարձրության վրա, երկուսն էլ ցույց են տալիս խորհրդավորության նույն մակարդակը⁸¹: Այս ամենը խոսում է մի ընդհանրական համակարգի գոյության մասին արդեն «վիշապաքարերի դարաշրջանում»: Այդ համակարգը տեսանելի է նաև հնագիտական ակնհայտ առնչություններով. ինչպես Արագած, այնպես էլ Քարքե և Նեմրուֆ լեռների շրջակայքը (լայն իմաստով Այրարատն ու Տուրուբերանը) նույն մշակութային աշխարհին են պատկանում բրոնզի և երկաթի դարերում և այդ ընդհանրության մի բաղադրամասը մեզալիթյան հուշարձաններն են (Բորդիսյան 2012)⁸²: Թեղուտ 1 վիշապաքարի ի հայտ գալու հանգամանքը Նեմրուֆ լեռան վրա, պատմական Հարքում, հաստատում է վերն ասվածը:

Այսպիսով, վիշապաքարերն իրենց ծաղկման շրջանն ապրելով բրոնզի դարում, կերտվել են մինևույն կենսատարածքում բնակվող և նույնական արժեքային համակարգ դավանող հասարակությունների կողմից՝ իրենց մեջ նյու-

թականացնելով վերջիններիս ավանդական հիշողության բարդ ծածկագիրը: Այս իմաստով, վիշապաքարը նախապատմական երևույթ է, արարվել է գիր չունեցող հասարակության կողմից, որը փորձել է մշակված կոթողի խորհրդանշով և վերջինիս առնչվող կրկնվող տոների միջոցով տեղեկություն ավանդել կամ խտացնել համայնական հիշողությունը՝ կապված այդ հասարակության կյանքում տեղի ունեցած առանցքային իրադարձությունների հետ: Կոմպլեքս հասարակության ի հայտ գալով մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին և հատկապես գրի կիրառմամբ մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբներին, երբ ակտիվանում են նախալեռնային և հատկապես դաշտավայրային օջախները, վիշապաքարերը վերիմաստավորվում են⁸³: Դրանց շարունակում են այցելել, սակայն ունենալով նաև օգտապաշտական նպատակներ՝ կապված ջրային պաշարների օգտագործման հետ (հավանաբար մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից սկսած):

Մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբից մինչ օրս իրականացվում է վիշապաքարերի տեղափոխությունը կամ վերաօգտագործումը (որպես սեպագրի հարթակ՝ ուրարտական շրջանում, որպես կոթող/խաչքար՝ վաղ և հատկապես զարգացած միջնադարում, որպես թանգարանային արժեք՝ վերջին ժամանակներում): Այսպիսով, վիշապաքարերն աստիճանաբար մոռացող հասարակությունները (ենթա)գիտակցորեն ձգտում են նաև մերձենալ նրան կամ այն «արխետիպին», որը դեռևս պարունակում է Ն. Ադոնցի խոսքերով ասված՝ «հիշողության հնավանդ փշուրները»⁸⁴: Այդ փշուրներն այսօր, հայկական պետականության գոյության պայմաններում, առավել քան երբեք, կարիք ունեն սրբորեն պահպանվելու, վերարժեվորվելու և ուսումնասիրվելու⁸⁵:

Համայնական հիշողության՝ վիշապաքարերով փաստված կենսոլորտը դանդաղորեն բացվում է մեր առջև, աստիճանաբար երևում են «մոռացված նախնիների ստվերները», որոնք, սակայն, ավելի տեսանելի կդառնան միայն հնագիտական պեղումների արդյունքում:

Կատալոգ

Ներկայացվող Կատալոգում ցուցակագրված են այն բոլոր վիշապաքարերը և վիշապանմանները, որոնք տեսել և փաստագրել է մեր արշավախումբը 2012-2013 թթ. դաշտային աշխատանքների ընթացքում: Տեքստում դրանք բերվում են *թեքված* ձևով, իսկ նկ. 33-35 քարտեզներում տարբերակված են պայմանական նշանով:

Վիշապաքարերի վերաբերյալ անընդհատ աճող գիտելիքի պարագայում, ներկայացվող ցուցակը, բնականաբար, խիստ նախնական է և նպատակ ունի առավելապես նույնականացնել, քան նկարագրել: Նախնական ու ընդհանրացված է նաև օգտագործված տիպաբանությունը. հետագայում, այն խորացնելիս, առանձնացվելու են ենթատիպեր՝ ըստ ձևաբանական, պատկերագրական, միջավայրային և այլ առանձնահատկությունների:

Համարակալման մեր չափանիշը պարզ հերթականությունն է, ըստ որի՝ վիշապաքարերը ներկայացվում են նախ՝ ըստ տարածաշրջանի, ապա՝ այբբենական կարգով: Գեղամա լեռների վիշապաքարերի համարակալման պարագայում փորձել ենք հնարավորինս հարազատ մնալ Ն. Մատի և Յ. Սմիռնովի համակարգին: Բայց, քանի որ վերջիններս ոչ բոլոր վիշապաքարերն են համարակալել, համապատասխանաբար մեր համարները միշտ չէ, որ համընկնում են (լիովին համընկնում են միայն Իմիրգեկի խմբի, մասամբ՝ Աժդահա Յուրտի, Գյոլի Յուրտի և ավելի քիչ՝ Թոխմախան Գյոլի դեպքում):

Նկարագրական չափանիշերն են.

Տիպը – տիպաբանական պատկանելությունը,
Նյութը – նյութի երկրաբանական սահմանումը,

Պահպանվածությունը – պահպանվածության մակարդակը,

Չափսը – չափերը սանտիմետրով՝ ըստ առավելագույն բարձրության (առաջին թիվը), լայնության (երկրորդ թիվը) և հաստության (երրորդ թիվը),

Սկզբնավայրը – սկզբնական տեղադրության տեղավայրը,

Բարձրությունը – հուշարձանի բարձրությունը ծովի մակարդակից,

Համալրերսրը – հնագիտական համատեքստը, միջավայրը,

Ներկայիս վայրը – ներկայիս գտնվելու տեղանքը (in situ – սկզբնական տեղում, in loco – սկզբնական տեղից ոչ հեռու),

Երկրորդական օգտագործումը – օգտագործման այլ հետքերը ավելի ուշ ժամանակներում,

Սկզբնաղբյուրը – հրատարակությունները, հիշատակությունը հուշարձանների ցանկերում, բանավոր հաղորդումները,

Լուսանկարը – վիշապաքարը տարբեր դիրքերից (1-3, երբեմն 4) և սկզբնական (եթե դաշտում է՝ իր սկզբնական տեղում, կամ սկզբնական տեղից ոչ հեռու) կամ վերականգնված (եթե սկզբնական տեղում չէ, բայց հաջողվել է վերականգնել) միջավայրը (4): Լուսանկարներն արված են հիմնականում 2012 և 2013 թ. ամռան և աշնան ամիսներին:

Հապավումների համար տե՛ս տողատակի 1-ին հղումը:

Պարզաբանումներ

Ամեն ինչ չէ, որ հստակ է վիշապաքարերի նկարագրության և մեկնաբանության մեջ: Խոսքը վերաբերում է վիշապաքար անվանմանը, այն միկրոտոպոնիմիկային, որտեղ վիշապաքարերը ի հայտ են գալիս, դրանց սահմանմանը և տիպաբանությանը, մի շարք հատկանիշների առաջնային կամ երկրորդական լինելուն, և այլն: Ստորև ներկայացնում ենք մի քանի նախնական պարզաբանումներ հիշյալ խնդիրների վերաբերյալ:

Անվանումը. Գիտական գրականության մեջ քննարկվող հուշարձան/քարակոթող/մենաքարերը կոչվում են «վիշապ» (Ն. Մատ, Յ. Սմիռնով, Ա. Քալանթար, Թ. Թորամանյան, Բ. Պիտորովսկի, Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Լ. Բարսեղյան, Է. Խանգադյան), «վիշապային/ական արձան» (Ատրպետ), «վիշապ» կոչված (քարա)կոթող» (Մ. Աբեղյան, Գ. Ղափանցյան, Ա. Մնացականյան), «ցլա/ձկնավիշապ, վիշապ-կոթող, վիշապաքարարձան, վիշապաքար» (Հ. Մարտիրոսյան):

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այդ հուշարձանները «վիշապ», իսկ դրանց հետ առնչվող աշխարհագրական միջավայրերը «վիշապներ» և նման անվանումներով են բնորոշվել ժողովրդի կողմից (հմտ. Ատրպետ 1929, 38-62 և Mapp, Смирнов 1931, 60, 66՝ իրարից անկախ և տարբեր աշխարհագրական գոտիների համար), չի բացառվում, որ դրանք իսկապես

հնագույն ակունքներ ունենան և, պահպանվելով միջանադարում, հասնեն նորագույն ժամանակաշրջան (հմմտ. *contra* Արեղյան 1941, 69-70. Ղափանցյան 1945, 112. Капанцян 1952, 5. Հարությունյան 1970, 280-282):

Այս իմաստով հիշարժան է, որ միջնադարյան հայկական տեքստերում (Mapp, Смирнов 1931, 67-76, 96-102. Տեր Մկրտչյան 1968, 227, 257-259) կամ հայ առասպելաբանության մեջ (Հարությունյան 2000, 13-16. Միմոնյան 2011, 73-77, 88. Հ. Մարտիրոսյան և Ա. Պետրոսյան, այս ժողովածուում) «վիշապ» կատեգորիան ունի այնպիսի հատկանիշներ (լեռների բարձունքներին առնչվելը, լեռներ մարմնավորելը, լեռնային լճի հետ կապվելը, ցուլի և ձկան կերպարանք ունենալը, ձկան/ցուլի երկրի հենարան և այս ու այն աշխարհի սահման լինելը, քարանալը, քարից ծնվելը), որոնք համապատասխանում են քարակոթողների ձևաբանական-պատկերագրական ու աշխարհագրական-միջավայրային հատկանիշներին (հմմտ. հատկապես Գեղամա լեռների չորս վիշապաքարերի մասին առասպելը՝ Հարությունյան 2000, 234, 238 կամ «վիշապու քար»-ի հիշատակումը անձրևաբեր մի ծեսում՝ Միմոնյան 2011, 84):

Պարզապես Ն. Մառը և նրա աշակերտները գերմեկնաբանության ենթարկեցին այդ տեղեկությունները, ինչը փոխանցվեց նաև հետագա հետազոտողներին: Ի դեպ, Մառի աղբյուրներից մեկը պիտի եղած լինի Գ. Տեր Մկրտչյանը, որն Էջմիածնից գրված իր երկու նամակներում (2.IX.2011 և 25.IX.2011) վերջինիս տեղեկացնում է «վիշապ» անվան հետ կապված միջնադարյան Հայաստանի տեղանունների, անձնանունների, բնահյուսության և առասպելաբանության մասին (Տեր Մկրտչյան 1968, 227, 249-260):

Կոթողներին տրված վիշապ անունը ոչ մի կապ չունի հայտնի եվրասիական առասպելների սողունակերպ վիշապների հետ: Կարծում ենք ճշմարտանման է այն տեսակետը, որ հայկական ավանդության վիշապը կոնկրետ կենդանատեսակ չէ, այլ արխայիկ, բարոյակա-նությունից անդին, բնության անկառավարելի տարերք, որը կարող է ունենալ անձնավորման լայն դաշտ (անհեթեթ չափ, գոյություն երկրի վրա, երկնքում, հողի տակ, ջրում, տարբեր կենդանակերպություններ) (Միմոնյան 2011, 68-71, 77): Վիշապի կերպարն, անշուշտ, ունի բազմաթիվ ենթաշերտեր, որոնք հազարամյակների

ընթացքում խառնվել են իրար, և չափազանց դժվար է դրանց տարանջատելը: Այս իմաստով, ակնհայտ է, որ ոչ թե վիշապ անվանումը պետք է բնորոշի հետազոտվող քարակոթողներին, այլ հակառակը:

Այս ամենից ելնելով՝ մենք առայժմ տրամաբանական ենք համարում կոթողներին «վիշապաքար» անվանելը, սակայն ընդունում ենք այդ անվան պայմանականությունը և այլ՝ ավելի հին անվանումների գոյության հնարավորությունը (օրինակ՝ *գեղ-*, ըստ՝ Петросян 1987):

Քննարկվող խնդրի տեսանկյունից, առաջին հայացքից զարմանալի է թվում, թե ինչու Արագածի շրջակայքում այս հուշարձաններին վիշապ չեն անվանում, այլ առնչում են, ինչպես արդեն ասվեց, «օղուզ/հսկա/ազնավորների գերեզմաններ»-ին (Mapp, Смирнов 1931, 64. Пиотровский 1939, 13. Արեղյան 1941, 70): Բյուրականի բնակիչ Վահրամ Մամիկոնյանի հետ (86 տարեկան) հարցազրույցի ժամանակ (13.06.2013 թ.) վերջինս նույնպես հաստատեց, որ մերձարագածյան բնակչությունը հետազոտվող քարակոթողները առնչում է «օղուզի գերեզմաններ»-ին. ավելին, ըստ նրա, արագածյան վիշապաքարերի էպիկենտրոններից մեկը՝ այժմյան Պրոսպեկտի տարածքը, նույնպես կոչել են «Օղուզի գերեզմաններ»: Ոսկեվազ տեղափոխված *Պրոսպեկտ 5-ի* կապակցությամբ մեկ այլ զրուցակից՝ Ոսկեվազի բնակիչ Եսայի Հովհաննիսյանը (70 տարեկան) խոսեց «Օղուզաքար»-ի մասին (15.06.2013 թ.): Այստեղ մենք գործ ունենք կամ այլ անվան հետ, կամ նորեկ բնակչությունը մոռացության է ենթարկել հին անվանումը (վերջին միտքը՝ Տ. Դալայանի, անձնական հաղորդում, 9.10.2013 թ., նույնը հմմտ. Ա. Պետրոսյան և Հ. Պետրոսյան, այս ժողովածուում):

Այստեղ պետք է հիշատակել նաև Ա. Մնացականյանի տեսակետը վիշապաքարերի «դուալիստական» բնույթի մասին, ուր նա վիշապամարտի առասպելաբանության համատեքստում փորձում է համատեղել վիշապաքարերի առնչությունը ինչպես վիշապի (= օձ), այնպես էլ օղուզի (= հսկա և եզ) հետ (Մնացականյան 1952. 1955, 509, 535, 548-549): Վիշապամարտի առասպելը վիշապաքարերի առնչությամբ զարգացնում են Ս. Հարությունյանը և Ա. Պետրոսյանը, ինչպես նաև Լ. Աբրահամյանը, Գ. Թումանյանը և Հ. Մարտիրոսյանը, քննադատում է Հ. Պետրոսյանը (այս ժողովածուում):

Միկրոտոպոնիմիկան. Խուսափելու համար շփոթմունքից՝ աշխատանքում օգտագործում ենք այն միկրոտոպոնիմիկան (հիմնականում արոտավայրերի անուններ), որ ընդունված է ժողովրդի՝ այսինքն մարգագետինները յուրացնող կիսաքոչվորների կողմից և կիրառվում է նաև հին գրականության մեջ: Այսպես Աժդահա Յուրտ՝ հայերեն համարժեքը Վիշապներ (Mapp, Смирнов 1931, 60) կամ Սախուրակ (Երեմյան 1963, 31, 79, այսօր այն կոչում են Կաթի պունկտ), Իմիրգել՝ հայերեն համարժեքը Վանստան, Թոխմախան Գյոլ՝ հայերեն համարժեքը Վանքի լիճ (Mapp, Смирнов 1931, 82), Դավազյոզի՝ հայերեն համարժեքը Ուղտուակունք/Ուղտանիստ/Անձավ (Մարտիրոսյան 1969, 201-202. Շահինյան 1974, 77. Мурадян 1985, 24), Ատտաշ՝ հայերեն համարժեքը Քարեձի:

Ընդ որում, այս ուշ անվանումների մի մասը հայտնի է դեռևս XIX դ. (հմմտ. Բզովանդ Ախունդ, Իմիրգիկ, ըստ՝ Ալիշան 1890, 333): *Պրոսպեկտ* անունը այժմ կիրառվում է Արերդից դեպի Արագածի գագաթը տանող ճանապարհի կենտրոնական շրջանը բնորոշելու համար և համապատասխանում է նախկին «Քարակապ» (այլ տարբերակը՝ «Քարկապ») կոչվող քարքարոտ տեղավայրին, հին «Ջհանգիր աղա» արոտավայրի մոտ (Пиотровский 1939, 13):

Պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ տարբեր ժամանակաշրջաններում, արոտավայրերի վերաբաշխման հետևանքով, փոխվել են նաև դրանց անունները (որոնք, որպես կանոն, կապվում են այդ արոտավայրերի կրողների դաշտավայրային/նախալեռնային բնակավայրերի անվանումների հետ):

Հայեցի հնագույն համարժեքները թաքնված են նորագույն թուրքա-քրդական անվանումների տակ (ինչպես օրինակ Կրզլ Դաղ/Զիարեթ, Կարմիր Սար = Տիրինկատար), որոնք լիովին կվերականգնվեն մեր աշխատանքի վերջնական հրատարակության մեջ:

Սահմանման և տիպաբանության խնդիրը. Վիշապաքարերը մենաքարեր են, որոնք ունեն մոտ 150-550 սմ բարձրություն, պատրաստված են տեղական նյութից՝ գլխավորապես բազալտից, որի հանքերը պետք է փնտրել հուշարձանի անմիջական միջավայրում: Վիշապաքարերի սահմանման չափանիշը դրանց ձևն է և պատկերագրությունը: Ըստ այդմ, հենվելով Գեղամա լեռների օրինակների վրա, Ն. Մառը առա-

ջին անգամ առանձնացրել է երկու տիպ (ցուլ/եզ և ձուկ) և չորս ենթատիպ (1. լոքո, 2. ճանար, 3. կենդանական քանդակ՝ առանց ձկնային պատկերների, 4. ձկան գլխին գցված կենդանու մորթի, որը պատում է կոթողի վերին հատվածը (Mapp, Смирнов 1931, 92-93): Տիպաբանական նոր տարրեր են առանձնացնում Հ. Պետրոսյանը և Գ. Թումանյանը, այս ժողովածուում:

Մենք վիշապաքարերը պայմանականորեն բաժանում ենք երեք տիպի՝ 1. ցլակերպ (քառակող, հաստ սալաքարի տեսքով, վերից վար նեղացող, դիմային մասում հիմնականում ցլի գլխի և վար ընկած վերջույթների պատկերով, հանդիպում են ամենուրեք), 2. ձկնակերպ (կտրվածքում կլորավուն, քանդակված ձկան տեսքով՝ կրելով ձկան անատոմիական մանրամասներ, հանդիպում են գրեթե ամենուրեք), 3. ձկնացլակերպ (կրում է նախորդ երկուսի հատկանիշները՝ ձևով նմանվելով ձկան, բայց պատկերագրության մեջ կրելով նաև ցլային հատկանիշներ, հանդիպում են միայն Գեղամա լեռներում):

Գրականության մեջ շրջանառվում է նաև կարծիք, թե որոշ վիշապաքարեր կարող էին լինել խոյակերպ (հմմտ. Mapp, Смирнов 1931, 63. Миханкова 1931, 48. Пиотровский 1939, 4. 2009, 138. Капанцян 1952, 3. Գրիգորյան 1959, 259-263. Сихарулидзе 1972, 25. Խսկիկյան 1997, 149. Хнкик-ян 2002, 114.), ինչը, կարծում ենք, որ հնարավոր է և պետք է հաշվի առնել վերջնական տիպաբանության մեջ (խոյ-ցուլ երկակի հակադրության մասին, որոնք կարող էին լինել տարբեր խմբերի տոտեմներ, հմմտ. Арутюнов 2010. վիշապաքարերի համար՝ Mapp, Смирнов 1931, 94):

Ըստ մեր նախնական հաշվարկի՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում բուն վիշապաքարերի մեջ հանդիպում են մոտ 48 ցլակերպ, 25 ձկնակերպ և 6 ձկնացլակերպ վիշապաքար. մնացածն անհայտ են (դրանցից 5-ը հիշվում է միայն գրականության մեջ, մնացածը ոչ ամբողջական լինելու կամ պատկերագրության ավելի ուշ ջնջված լինելու պատճառով ոչինչ չեն ասում, թեև ձևաբանությունը հուշում է, որ պետք է որ ցլակերպ լինեին (նկ. 1, 35):

Վիշապանմանների հարցը. Բացի վերոհիշյալ հատկանիշներով բնորոշվող բուն/դասական վիշապաքարերից կա մենաքարերի մի խումբ (թվով 17), որը միայն մասնակիորեն է կրում վիշապաքարային տարրեր. այդ խումբը պայմանականորեն անվանում ենք «վիշապա-

ման» (վիշապոիդ):

«Վիշապոիդ» կատեգորիայի մասին առաջինը խոսել է Ի. Մեշչանինովը, ով բնորոշում է վերջիններիս որպես «վերապրուկային վիշապներ», որոնք, սակայն, ընդհանուր հատկանիշներով մոտնում են վիշապաքարերի խմբի մեջ. դրանց թվում նա հիշատակում է Հայկական լեռնաշխարհից դուրս հայտնաբերված օրինակները (Мещанинов 1925, 405): Ապա «վիշապոիդներ» է հիշատակում Լ. Մելիքսեթ-Բեկը Փարվանայի նյութի հիման վրա՝ 1927 թ. (ըստ՝ Мэпп, Смирнов 1931, 10. հմմտ. Меликсет-Бек 1947): Ն. Մառի ու Վ. Սմիռնովի 23 օրինակների համատեքստում «վիշապոիդների» մասին խոսում է Վ. Միխանկովան (Миханкова 1931, 48): Հետագա հետազոտությունների ընթացքում վիշապանմանների թիվն անշուշտ ավելանալու է (որպես այդպիսին կարելի է սահմանել նաև նախիջևանյան Բջնակ 1-ը):

Ըստ մեր կողմից հետազոտված նյութի՝ վիշապանմաններ կամ վիշապաքարի նմանակում են (*Ղոռթ Թափա 1-2*, *Գեղաշեն 1*, *Եղնաջուր 1*, *Լիճք 1*, *Վիշապասար 1*), կամ կիսաֆաբրիկատ/«նախավիշապ» (*Քյուրաքանդ 1*, *Դարիկ 1*, *Հարժիս 1*, հմմտ. *Ահմադի Օրա 1*-ի մոտ գտնվող մշակված քառակող կոթողը, որը պայմանականորեն կոչում ենք Ահմադի Օրա 2), կամ էլ քրիստոնեացված կոթող, որի պատկերագրական և ձևաբանական մանրամասները փոխված են, դժվարությամբ են ընթերցելի կամ անընթերցելի են (*Ավանիկ 1*, *Գառնի 2*, *Կարմրաշեն 1*, *Ռինդ 1*, *Անգեղակոթ 1*, *Վալթ 1*, *Ավան 1*):

Վիշապանմանները դասական օրինակներից տարբերվում են մասամբ այլ չափով (հմմտ. *Ավան 1*-ի, *Ղոռթ Թափա 1-2*-ի, *Գեղաշեն 1*-ի փոքր չափերը), ձևով (հմմտ. վերին/ստորին մասում ներս ընկած հատվածի օրինաչափությունը՝ *Քյուրաքանդ 1*-ի, *Դարիկ 1*-ի և *Ղոռթ Թափա 2*-ի դեպքում (որ գուցահեռներ ունի մասամբ դասական վիշապաքարերի վրա, հմմտ. *Պրոսպեկտ 1*-ը և *Պրոսպեկտ 3*-ը), *Ղոռթ Թափա 1*-ի կտրվածքի ձևային ձևը (հմմտ. *Արշալույս 3*) կամ *Լիճք 1*-ի անորոշ ձևը) կամ պատկերագրությամբ (օր. յուրահատուկ ցլագլուխը՝ *Գեղաշեն 1*-ի դեպքում (հմմտ. Գեղարդալճի մի օրինակը՝ Գրիգորյան 1959, 261-263, նկ. 10), ոճավորված «խոլիկը»՝ *Դարիկ 1*-ի դեպքում): Պատկերագրական տարբերություններից մեկն էլ այն է, որ որոշ վիշապանմաններ (հմմտ. օր. *Հարժիս*

1-ը կամ *Եղնաջուր 1*-ը) պատկերագրությունից զուրկ են, ինչը խոսում է երևի այն մասին, որ սրանք մոտ են մենհիրներին և, հավանաբար, ամենավաղն են թվագրվում (հմմտ. Քալանթար 1925, 219. Բարխուդարյան 1960, 53-54): Այս իմաստով մենհիրի և վիշապաքարի սահմանը հաճախ ոչ թե ձևն է, այլ պատկերագրությունը: Ասվածի օրինակն է Թիքքար 1 ցլապատկերով վիշապաքարը, որն, ըստ Ա. Սանոսյանի, նմանություն ունի Շամիրամի մենհիրներին. Լ. Մելիքսեթ-Բեկն այն անվանում է մենհիր, քանի որ չի նկատել ցլապատկերը, ինչը նկատել է Ա. Սանոսյանը և սահմանում է այն իբրև վիշապաքար (Սանոսյան 1989, 102): Նույնն է *Սառնաղբյուր 1*-ի դեպքը, երբ ՀՊՑ-ում այն բերված է որպես մենհիր, քանի որ չի նկատվել վերջինիս ցլապատկերը, իսկ այդ պատկերի ի հայտ գալով՝ վերջինս դառնում է վիշապաքար:

Երբեմն վիշապանմանները կարող են ունենալ ուշ թվագրվող հատկանիշներ, ինչպես օրինակ *Ավան 1*-ի վրայի ձկան աչքն է, որը պատկերված է վարդակով: Թեև վարդակը հայտնի է բրոնզի դարից, սակայն այս զարդաձևը հատկապես տարածված է միջնադարում (Тараян 1989, 30-31). այս կոթողի վարդակը հավանաբար ավելացվել է միջնադարում (հմմտ. նաև *Կարմրաշեն 1*-ը, որի վրա ևս միջնադարում վարդակ է ավելացվել, ըստ՝ Շահինյան 1976, 289):

Վիշապանմանները կարող են նաև ցուցաբերել պատկերագրական ընդհանրություններ թե՛ դասական վիշապաքարերի, թե՛ բրոնզ-երկաթեդարյան այլ հուշարձանների հետ: Այսպես, *Ղոռթ Թափա 1*-ի վրա կա երկու պատկեր.

1. կենաց ծառ, որի նմանը հանդիպում է մ.թ.ա. III-II հազարամյակների Գեղամա լեռների և Հայկական Տավրոսի ժայռապատկերներում, ուշ բրոնզ-երկաթեդարյան արվեստում (Мартиросян 1961, 73, рис. 34. Խանգաղյան 1969, 143. Մարտիրոսյան 1978, 111-115. 1981, 58-59, աղ. 76/1. Մնացականյան 1982, 169-170. Уганик 1974, 84. *Աժդահա Յուրյու 2*-ի և *5*-ի վրա պատկերված կենաց ծառի և վերջինիս պատկերագրության մասին հմմտ. Капанцян 1952, 41-43. Մնացականյան 1955, 65, 122. Петросян 1987, 66. Գանձա 1-ի համար տես Սանոսյան 1989, 99-100). 2. ալիքաձև կիսագալարներ, որոնք հանդիպում են վաղ, հատկապես միջին բրոնզի խեցեղենի և մասամբ երկաթեդարյան գոտիների վրա (Մարտիրոսյան 1981, նկ. 37-39. 1978, 119-123.

Есаян 1969, 20/3, 21/3, 15, 22/3): Պետք է ասել, որ պարույրը հանդիպում է նաև *Լճաշեն 1*-ի (Խանգաղյան 2005, 87, նկ. 2) և *Սոթք 1*-ի, ինչպես նաև թռեղք-ջավախքյան (Գ. Նարիմանիշվիլի և այլք, այս ժողովածուում) վիշապաքարերի վրա:

Ղուրթ Թափա 2-ի վրա տեսանելի է զիզգագ/ալիքագարդ, որ հանդիպում է ձկնակերպ վիշապաքարերի (Բարսեղյան 1967, №1, 19, 20), ինչպես նաև՝ վաղ, հատկապես միջին, բայց նաև ուշ բրոնզի խեցեղենի (Есаян 1969, таб. 9/1, 2, 17/3, 19/4, 20/3, 29/5-7) վրա ու մեկնաբանվում է նաև որպես «ձկան կմախք» (ՊԺԿ, Բյուրական 1, Վ. Գասպարյան): Հիշյալ զարդաների զարգացման մասին մանրամասն տե՛ս Մնացականյան 1955. Тараян 1989:

Վիշապանմանների քննարկումը դասական վիշապաքարերի համատեքստում հատկապես արդարացվում է նրանով, որ երկուսն էլ հաճախ հանդես են գալիս համանման պատմաաշխարհագրական միջավայրերում (հմմտ. հատկապես՝ *Քյուրաքանդ 1*-ը և *Դարիկ 1*-ը, որ ի հայտ են գալիս գոգավոր մարգագետիններում, իսկ վերջինս՝ Արփի լճից ոչ հեռու):

Դիրքի խնդիրը. Վիշապաքարերի մեծ մասը գտնվում է իր սկզբնական տեղում՝ հորիզոնական դիրքով ընկած: Սակայն երեք տիպերն էլ, որպես կանոն, մշակված և քանդակված են բոլոր կողմերից, բացի «պոչից», ինչն ակնհայտորեն վկայում է այն մասին, որ վիշապաքարերը նախապես եղել են կանգնած վիճակում: Ուղղահայաց դիրքի մասին է վկայում նաև պատկերագրության ուղղվածությունը (Мещанинов 1925, 402. ուղղահայաց դիրքի իմաստաբանության մասին, նաև վիշապաքարերի համար, հմմտ. Демирханян, Фролов 1985, 84. Աբրահամյան, այս ժողովածուում): Նախնական բարձրությունը կանգնած վիճակում կարելի է վերականգնել՝ չափելով մշակված մակերեսի բարձրությունը: Այնուամենայնիվ որոշ ձկնակերպեր պետք է լինեին պատկած (հմմտ. Март, Смирнов 1931, 61). Խոսքը վերաբերում է նախ փորի մասում խիստ հարթեցված օրինակներին և կորածներին, որոնց հավասարակշռության խնդիրը պարզ չէ կանգնած լինելու դեպքում (հորիզոնական դիրքի համար հմմտ. Գ. Թումանյան, Լ. Աբրահամյան, այս ժողովածուում):

Պատկերագրության առանձնահատկությունները. Ապագայում մանրամասն տիպաբանության կենթարկվի վիշապաքարերի պատ-

կերագրությունը, պատկերների կատարման եղանակները: Առայժմ ասենք, որ բացի տարատեսակ ցլա- և ձկնապատկերներից, հինգ անգամ ցլակերպ վիշապաքարերի վրա ի հայտ են գալիս երկու թռչուններ (*Իմիրզեկ 1*, *Աժդահա Յուրյ 5*, *Թոխմախան Գյոլ 1*, Գանձա 1, Մուրջախեթի 1), մեկ դեպքում՝ թերևս «եռաժանի» (*Պրոսպեկտ 1*), այլ դեպքում՝ հավանաբար «կենաց ծառ» (*Աժդահա Յուրյ 2* և թերևս *Աժդահա Յուրյ 5*) (թռչունների և կենաց ծառի պատկերագրության համար հմմտ. Մնացականյան 1955, 65, 122, 215, 169. ձկան համար որպես լոբոյի՝ Սիմոնյան 2011, 81-83):

Կլորավուն փոսիկները. Մի շարք վիշապաքարերի կողային, առջևի ու ետևի հատվածներում (Արագածի լեռնազանգված՝ *Կարմիր Սար 1, 2, 5*, *Հայսերի Օրա 1*, *Ոսկեթաս 1*, *Պրոսպեկտ 1*. Գեղամա լեռներ՝ *Աժդահա Յուրյ 6*, *Գողթ 1*, *Դիրթաշ 2*. Ջավախքի և Թռեղքի լեռներ՝ Գանձա 1, Թեթրիծղարո 1, Թիքքար 1 (Սանոսյան 1989, 102. 2001, 174. Talakhadze 2000, 147-148) օրինաչափորեն ի հայտ են գալիս կլորավուն փոսիկներ: Սրանք լիովին համապատասխանում են Ատլանտիկ և Միջերկրական Եվրոպայի մեգալիթյան (մենաքարեր, դամբանային քարեր), ժայռային և ժայռապատկերային հուշարձաններում հայտնի գուգահեռներին (*cup mark* կամ *cup and ring mark*), որոնք հիմնականում թվագրվում են նեոլիթ-վաղ երկաթ դարաշրջաններով, սակայն կարող են հանդիպել նաև ավելի վաղ (Демирханян, Фролов 1985, 70) և ուշ (Пиотровский 1949, 27): Սրանց գործառույթը մինչ այժմ պարզ չէ. կան տարբեր կարծիքներ, որոնք այդ փոսիկները համարում են ծիսապաշտամունքային կամ կոնկրետ գործառույթի նշաններ, օրինակ՝ «արևային խորհրդանիշներ» (Гурко-Кряжин 1926, 218՝ վիշապաքարերի համատեքստում) կամ ջրի քանակը չափելու միջոցներ (Գ. Թումանյան, այս ժողովածուում՝ վիշապաքարերի համար), և այլն: Նրանք կարող են լինել ինչպես ժամանակակից տվյալ հուշարձանին, այնպես էլ ավելացված ավելի ուշ: Եթե վիշապաքարերը կանգնած են եղել, ապա գուցե դրանք երկրորդական են, սակայն շատ հավանական է նաև միաժամանակության վարկածը: Կատարվում այդ փոսիկները հիշատակում ենք «երկրորդական օգտագործում» կատեգորիայի տակ, ինչը խիստ նախնական է:

Այս երևույթը ժամանակին նկատել են նաև այլ հայ հեղինակներ: Եթե Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, վիշապաքարերի համատեքստում, դրանք սխալմամբ մեկնաբանել է որպես նոր շրջանում գնդակներ դիպչելու արդյունք (հմմտ. Մանուկյան 1989, 102), ապա մյուս հեղինակները մոտեցել են երևույթի ճիշտ մեկնաբանմանը: Այսպես, պաշտման հատուկ վայրերի մասին խոսելիս, Ստ. Լիսիցյանը և Ե. Բայբուրթյանը գրում են. «Պատահում են և «թասավոր» կամ զոհաբերության քարեր, որոնց վրա՝ երբեմն անկարգ ու անսխալ, երբեմն էլ երկրաչափական ֆիգուրների նման դասավորված են լինում փոսիկներ, կանոնավոր կլոր՝ հինգ և պակաս սանտիմետր տրամագիծ ունեցող փոսիկներ: Կան գլուխներ, որտեղ բնակիչները թասավոր քարերը մինչև այսօր էլ պաշտում են՝ փորագրելով դրանց վրա խաչեր» (Լիսիցյան, Բայբուրթյան 1928, 36-37): Թ. Թորամանյանը գրում է, որ բոլորակ փոսիկներ ի հայտ են գալիս ժայռերի կամ առանձին քարերի վրա (Մեծամոր, Մարմաշեն, Աղց),

«որոնք մի նվիրական ձև էին նախաքրիստոնեական մարդկանց համար՝ ըստ իրենց պաշտամունքի» (Թորամանյան 1942, 38-39, 40. հմմտ. նաև Ներքին Բազմաբերդի մոտ Կարմիր Բլուր կոչվող հանդամասի նման հուշարձանը՝ Ասատրյան 2004, 31-32): Թորամանյանն այստեղ հիշատակում է նաև Թիքմաթաշ (= Հայսերի Օրա 1) վիշապաքարի բոլորակ փոսիկները (Թորամանյան 1948, 229): Վիշապաքարերի «թասանման խորությունները» նկատել է նաև Է. Խանգադյանը (*Պրոսպեկտ 1-ի* և *Գանձա 1-ի* օրինակներով), որոնք նրա կողմից համեմատվում են կլոր-արաքսյան մշակույթի խեցեղենի զարդարվեստին բնորոշ շրջանաձև/ձվաձև փոսիկների հետ (Խանգադյան 1969, 157): Կլոր փոսիկների առկայությանը ժայռափոր սրբատեղիներում (հատկապես Արագածի հարավային լանջերի) անդրադարձել է Մ. Հովհաննիսյանը, որն այս համատեքստում հիշատակում է նաև վիշապաքարերը (Հովհաննիսյան 2001, 147):

ՎԻՇԱՊԱԲԱՐԵՐ**Արագած**

Ահմադի Օբա 1
 Դաշտադեն 1
 Դավթաշեն 1
 Կարմիր Սար 1
 Կարմիր Սար 2
 Կարմիր Սար 3
 Կարմիր Սար 4
 Կարմիր Սար 5
 Կարմիր Սար 6
 Կարմիր Սար 7
 Կարմիր Սար 8
 Կարմիր Սար 9
 Հասկերի Օբա 1
 Ոսկեթա 1
 Պրոսպեկտ 1
 Պրոսպեկտ 2
 Պրոսպեկտ 3
 Պրոսպեկտ 4
 Պրոսպեկտ 5
 Սառնադրյուր 1

Վերին Սասնաշեն 1

Գեղամա լեռներ

Աժդահա Յուրյ 1
 Աժդահա Յուրյ 2
 Աժդահա Յուրյ 3
 Աժդահա Յուրյ 4
 Աժդահա Յուրյ 5
 Աժդահա Յուրյ 6
 Արշալոյս 1
 Արշալոյս 2
 Արշալոյս 3
 Գառնի 1
 Գյոլի Յուրյ 1
 Գյոլի Յուրյ 2
 Գյոլի Յուրյ 3
 Գողթ 1
 Դիքթաշ 1
 Դիքթաշ 2
 Դիքթաշ 3
 Թոխմախան Գյոլ 1
 Թոխմախան Գյոլ 2

Թոխմախան Գյոլ 3

Թոխմախան Գյոլ 4

Թոխմախան Գյոլ 5

Իմիրզեկ 1

Իմիրզեկ 2

Իմիրզեկ 3

Իմիրզեկ 4

Իմիրզեկ 5

Լճաշեն 1

Լճաշեն 2

Մաղալներ 1

Սարուխան 1

Արայի լեռ

Բուժական 1

Վարդենիսի լեռներ

Արտաշ 1

Սելիմ 1

Սոթք 1

Ուլգյուր 1

Ուլգյուր 2

ՎԻՇԱՊԱՆՄԱՆՆԵՐ (ՎԻՇԱՊՈՒԴՆԵՐ)**Արագած**

Ղուոթ Թափա 1
 Ղուոթ Թափա 2
 Քյուրաքանդ 1

Գեղամա լեռներ

Ավան 1
 Գառնի 2

Գեղաշեն 1

Լիճք 1

Վարդենիսի լեռներ

Կարմրաշեն 1
 Ռինդ 1
 Ռինդ 2
 Վայք 1

Սյունիքի լեռներ

Անգեղակոթ 1

Ջավախքի լեռներ

Դարիկ 1

Եղնաջուր 1

Ահմադի Օրա 1 (Արագած): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մաշված. **Չափեր** – 265×106×49. **Սկզբնավայրը** – Ահմադի Օրա. **Բարձրությունը** – 2765 մ. **Համարներ** – կրոմլեխ/դամբարան (ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ «շրջապատված է բոլորաձև քարակույտ պատով»), շրջակայքում՝ ժայռապատկերներ և քառակող մշակված մի բազալտե երկարավուն քար՝ թերևս վիշապաքարի կիսաֆաբրիկատ. **Ներկայիս վայրը** – իր սկզբնական տեղում. **Երկրորդական օգտագործումը** – նոր հայերեն հուշագրեր. **Սկզբնաղբյուրը** – չիրատարակված (հմմտ. Հարությունյան և այլք 2005, 34, աղ. 5/3 նկարը, ուր, սակայն, չի նշվում, թե որտեղից է). նույնն է, ինչ Ղափանցյան 1914, 93-95. 1945, 113, 140, 154. Капанцян 1952, 4՝ ցլակերպ/խոյակերպ վիշապաքարը «Թուփալ Բրոյի որդու Ալոյի «յուրդ»-ում (բաշ «յուրդ»-ում)». **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Դաշտադեն 1 (Արագած): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – մոխրագույն բազալտ, սպիտակ և կարմիր քարաքուսի հետքերով. *Պահպանվածությունը* – մաշված. *Չափսը* – 295×124×43. *Սկզբնավայրը* – տեղական ինֆորմանտների կողմից նշվել է որպես Այնալու-Յուրտ, Զարենյա Ցայլա կամ Լուսաղբյուր. *Բարձրությունը* – անհայտ. *Համարներսպրը* – անհայտ. *Ներկայիս վայրը* – Դաշտադեն գյուղի գերեզմանոց, Սր. Քրիստափոր եկեղեցուց 40 մ հարավ-արևմուտք. *Երկրորդական օգտագործումը* – 1990-ական թթ. սկզբին գլխավայր դրվել է որպես գերեզմանաքար արդեն գոյություն ունեցած գերեզմանի վրա (ըստ ՊԺԿ-ի՝ դա տեղի է ունեցել 1969 թ.), կոթողի մի երեսը հղկվել է, որի վերևում խաչ է քանդակվել, ներքևում՝ «հուշարձան շիրիմի 1969»։ *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, հիմնու. Ասատրյան 2004, 52. ՀՊՑ, Արագածոտն, Դաշտադեն 35.10.3.17. ՊԺԿ (Դաշտադեն, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 1991 թ.). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից:

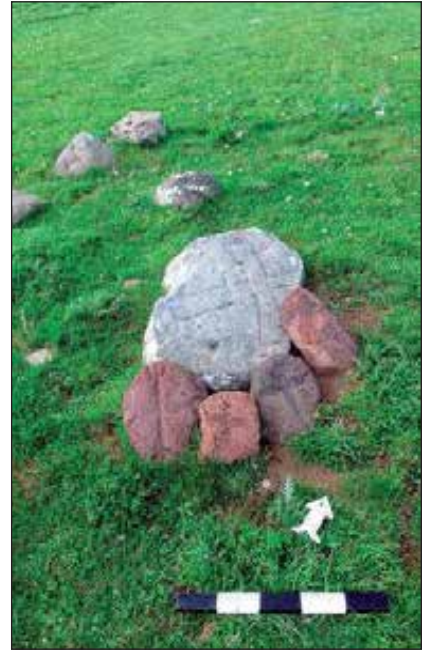
Դավթաշեն 1 (Արագած): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – բաց մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մաշված. **Չափսը** – 340×128×70. **Սկզբնավայրը** – տեղական ինֆորմանտների կողմից նշվել է որպես Այնալու-Յուրտ, Ջարե-նյա Յայլա, կամ Լուսադրյուր, որի շրջակայքում առկա են հնագույն բնակավայրի և ջրանցքի հետքեր. **Քարձրությունը** – 2313 մ. **Համարներստը** – անհայտ. **Երկրորդական օգտագործումը** – ռուսերեն հուշագիր՝ հավանաբար արված տեղական լեռներում բանակած ռուս զինվորականների կողմից, կա նաև ազատամարտիկ «Նորիկի» անունը: Քարը ներքև է իջեցվել արոտավայրերից 1991 թ. հոկտեմբերին և գլխավայր դրվել գյուղի մուտքի մոտ գտնվող հասարակական այգում՝ ի հիշատակ Արցախյան պատերազմում զոհված ազատամարտիկ Աթաբեկ Վարդանյանի. **Ներկայիս վայրը** – Դավթաշեն գյուղ, հասարակական այգի. **Սկզբնաղբյուրը** – չիրատարակված, ՀՊՑ, Արագածոտն, Դավթաշեն 36.4. ՊԺԿ (Դավթաշեն, նկարագրություն, լուսանկար). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Կարմիր Սար 1 (Արագած): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – բաց մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – ստորին հատվածը կտրված, այլապես լավ վիճակում. *Չափեր* – մոտ 300×90×30. *Սկզբնավայրը* – Կարմիր Սար. *Բարձրությունը* – 2840 մ. *Համայնքային* – կրունկեխ/դամբարան. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – կտրված փոսիկներ, ժայռապատկերներ. *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Կարմիր Սար 2 (Արագած): *Տիպը* – ցլակերպ(?). *Նյութը* – բաց մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – լավ. *Չափսը* – 300×93 (հաստությունը չափելի չէ, քանի որ ծածկված է հողով). *Սկզբնավայրը* – Կարմիր Սար. *Բարձրությունը* – 2849 մ. *Համայնքային* – կրոմլեխ/դամբարան. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – կլորավուն փոսիկներ. *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

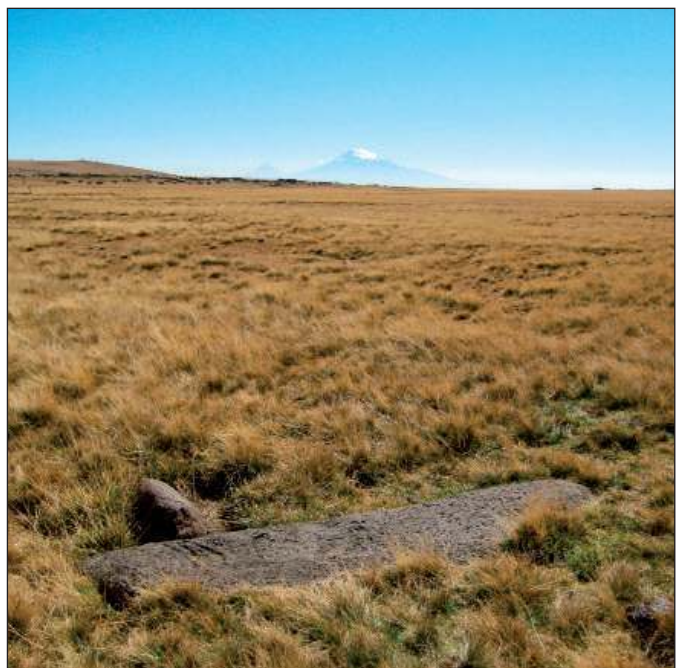
Կարմիր Սար 3 (Արագած): *Տիպը* – ցլակերպ(?). *Նյութը* – բաց մոխրագույն բազալտ, սպիտակ քարաքոսով. *Պահպանվածությունը* – հատված, նույն քարի հաջորդ մասը գտնվեց մոտ 11 մ դեպի արևմուտք. *Չափեր* – 85×56×25 (հատվածը՝ 90×45×25). *Սկզբնավայրը* – Կարմիր Սար. *Բարձրությունը* – 2843 մ. *Համայնեքստը* – կրոմեկս/դամբարան. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – հատվածի հիմնական երեսը քանդակված էր խաչով, չորս կարմրաշագանակագույն պեմզաքարից բեկորներ շրջակայքում ևս քանդակված էին խաչերով. *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Կարմիր Սար 4 (Արագած): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – բաց մոխրագույն, ծակոտկեն բազալտ, սպիտակ քարաքուսի հետքերով. *Պահպանվածությունը* – երկատված, մաշված. *Չափսը* – 435×112×40. *Սկզբնապայրը* – Կարմիր Սար. *Բարձրությունը* – 2849 մ. *Համարներսյրը* – կրոմեխ/դամբարան. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղից մոտ 20 մ հեռու, խախտված (ըստ տեղացի ինֆորմանտի՝ 1970-ական թթ. անօրինականորեն փորված). *Երկրորդական օգտագործումը* –. *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը. 1-ի հետևում փորված կրոմեխ/դամբարանը:

Կարմիր Սար 5 (Արագած): *Տիպը* – ձկնակերպ. *Նյութը* – կարմրաշագանակագույն բազալտ, սպիտակ քարաքուսի հետքերով. *Պահպանվածությունը* – ոչ ամբողջական, երկու մասերն են պահպանվել, մաշված. *Չափսը* – 148×73 (հաստությունը չափելի չէ). մեծ հատվածի չափերն են՝ 100×75×35. *Սկզբնավայրը* – Կարմիր Սար. *Բարձրությունը* – 2851 մ. *Համայնքային* – կրոնիկա/դամբարան. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – կլորավուն փոսիկներ. *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը. 1-ը՝ հունիսին, 2-4-ը՝ օգոստոսին:

Կարմիր Սար 6 (Արագած): *Տիպը* – ձկնակերպ. *Նյութը* – բաց մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – լավ. *Չափսը* – մոտ 255×70 (հաստությունը չափելի չէ, քանի որ ծածկված է հողով). *Սկզբնավայրը* – Կարմիր Սար. *Բարձրությունը* – մոտ 2852 մ. *Համայնքային* – տեսանելի չէ. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Կարմիր Սար 7 (Արագած): *Տիպը* – պարզ չէ. *Նյութը* – մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – վիշապաքարի ստորին մաս. *Չափեր* – 165×95×35. *Սկզբնավայրը* – Կարմիր Սար. *Բարձրությունը* – 2851 մ. *Համադրություն* – կրոմեխ/դամբարան(?). *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – սկզբնական քարի հատվածի վրա մեծ փոս է արված. *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

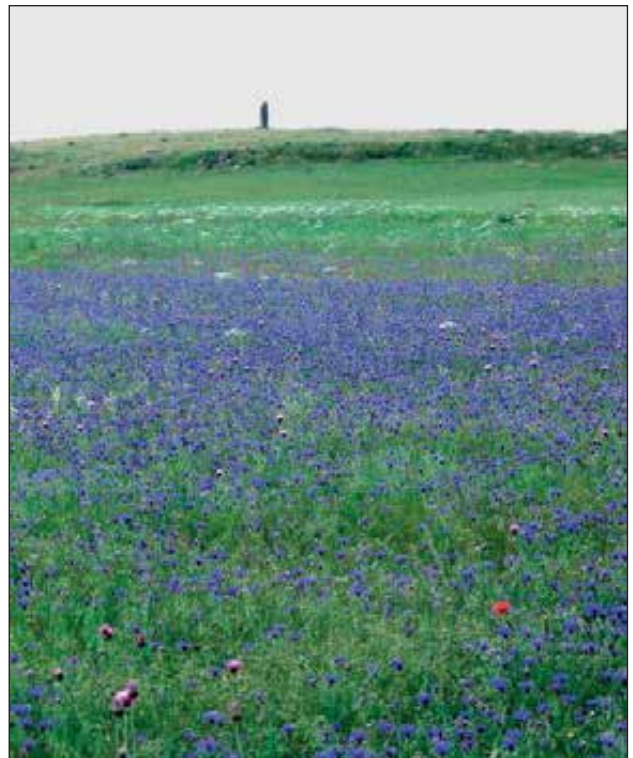
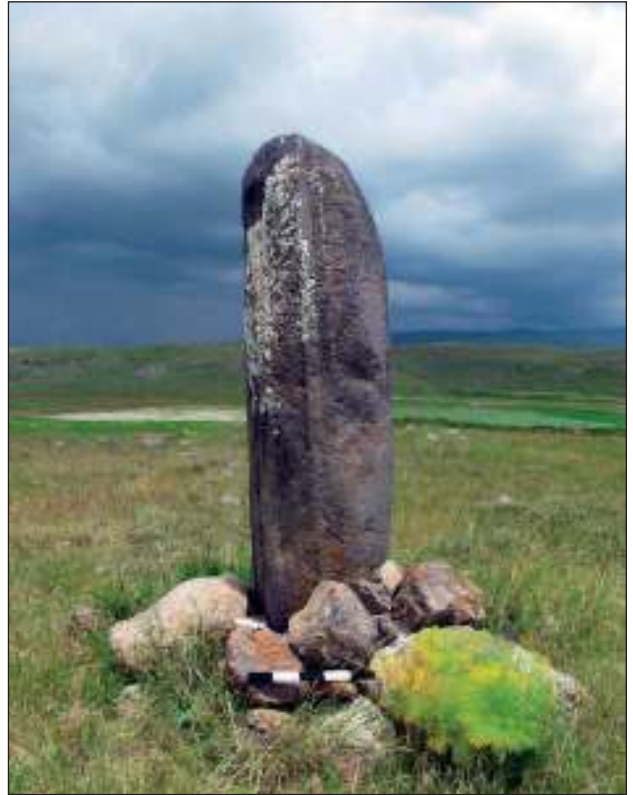
Կարմիր Սար 8 (Արագած): *Տիպը* – ցլակերպ(?). *Նյութը* – մոխրագույն բազալտ, սպիտակ քարաքուսի հետքերով. *Պահպանվածությունը* – լավ. *Չափսը* – մոտ 330×80 (հաստությունը չափելի չէ, քանի որ ծածկված է հողով). *Սկզբնավայրը* – Կարմիր Սար. *Բարձրությունը* – 2846 մ. *Համայնեքստը* – կրոմեխ/դամբարան(?). *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Կարմիր Սար 9 (Արագած): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – հատվածային և մաշված՝ վերնամասում. *Չափեր* – 95×80×25. *Սկզբնավայրը* – Կարմիր Սար. *Բարձրությունը* – 2848 մ. *Համարներստը* – անհայտ. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղից ոչ հեռու, նախնական միջավայրը դեռ պարզված չէ. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Հասանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Հայսերի Օբա 1 (Արագած): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մաշված, ստորին հատվածը կոտրված. **Չափեր** – մոտ 298×57×64. **Սկզբնավայրը** – Հայսերի Օբա. **Բարձրությունը** – 2299 մ. **Համադրեալը** – կրոմեխ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղից ոչ հեռու՝ մի բլրի վրա, որ գտնվում է հարակից՝ կրոմեխ/դամբարաններով բնորոշվող մարգագետնի մոտ, որտեղ կոթողը սկզբնապես գտնվել է: Նույն հուշարձանի երկու փոքր հատվածներ դեռևս ընկած են մարգագետնի մեջ՝ վերջերս թալանված համապատասխան կրոմեխ/դամբարանի մոտ. **Երկրորդական օգտագործումը** – այն, ինչ սկզբնապես եղել է վիշապաքարի ստորին հատվածը, պատված է կլորավուն փոսիկներով: Վերականգնեցվել է գլխավայր մոտակա ամառանոցի մոտ (ինչն, ըստ տեղացի ինֆորմանտի, տեղի է ունեցել 2009 թ.). **Սկզբնաղբյուրը** – Քալանթար 1925, 214, 219. Berbérian 1927, 282, 287, 296 («Թիքմաթաշ»), ուր նշված է նաև կրոմեխների միջավայրը. Թորամանյան 1948, 229 («Տիքմա Տաշ Ղոթուր գյուղի յայլայում»). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Ոսկեթաւ 1 (Արագած): *Տիպը* – ձկնացլակերպ(?). *Նյութը* – մուգ մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – մաշված. *Չափեր* – 282×76×70. *Սկզբնաղբայրը* – սկզբնական տեղում. *Բարձրությունը* – 2072 մ. *Համադրեքտը* – դամբարանադաշտ, կրոմլեխ/դամբարաններից մեկի վրա (նաև ըստ ՊԺԿ-ի). *Ներկայիս վայրը* – Ոսկեթաւ գյուղից 1 կմ հյուսիս-արևմուտք, Ոսկեթաւ-Գառնահովիտ ճանապարհի ձախակողմյան հատվածում. գտնվել է 1990-ական թթ.՝ երկրագործական աշխատանքների ժամանակ, և վերականգնեցվել է գտնվելու վայրում. *Երկրորդական օգտագործումը* – կլորավուն փոսիկներ և ժամանակակից ծիսական օգտագործման հետքեր՝ վառած մոմեր քարի վրա. *Սկզբնաղբայրը* – չհրատարակված, ՀՊՑ, Արագածոտն, Ոսկեթաւ 85.3. ՊԺԿ (Ոսկեթաւ, նկարագրություն, լուսանկար). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Պրոսպեկտ 1 (Արագած): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – մուգ մոխրագույն, փոքրահատիկ բազալտ. *Պահպանվածությունը* – լավ. *Չափեր* – 506×95×65. *Սկզբնավայրը* – Պրոսպեկտի ճանապարհի երկայնքով (մարզագետնի նախկին անվանումը՝ «Քարակապ, Ջհանգիր աղա»): *Բարձրությունը* – մոտ 2770 մ. *Համարներսրը* – կրոմեխ/դամբարան. *Ներկայիս վայրը* – մոտ 1960 թ. Ա. Ալիխանյանի կողմից Պրոսպեկտից տեղափոխվել է Արագածի տիեզերական ճառագայթների հետազոտման կայան, ապա 1968-1969 թթ. բերվել է Երևան (ըստ Գ. Ասատրյանի) և այժմ գտնվում է Ալիխանյան եղբայրների փող. 2 հասցեով, «Կենտրոն» հեռուստաընկերության (նախկին «Գիտնականների տուն») դիմաց. *Երկրորդական օգտագործումը* – կողափուռ փոսիկներ (ըստ՝ Пиотровский 2009, 138). *Սկզբնաղբյուրը* – Քալանթար 1935, նկ. 21. 1937, 186. Пиотровский 1939, рис. 9, таб. XII. հմմտ. Մնացականյան 1982, նկ. 1բ. ՀՊՑ, Երևան, Աջափնյակ 1.1.9. ՊԺԿ (Աջափնյակ, նկարագրություն, անձնագիրը կազմվել է 1986 թ.). Գազիկ Ասատրյան (Արագածի տիեզերական ճառագայթների հետազոտման կայանի տնօրեն). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Պրոսպեկտ 2 (Արագած): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մուգ մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մաշված. **Չափեր** – 264×116×44. **Սկզբնավայրը** – Պրոսպեկտի ճանապարհի երկայնքով (մարգագետնի նախակին անվանումը՝ «Քարակապ, Զհանգիր աղա»): **Բարձրությունը** – մոտ 2770 մ. **Համասրեքայրը** – անհայտ, հավանաբար կրոմլեխ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – Ա. Ալիսանյանի անվան Տիեզերական ճառագայթների հետազոտության Նոր Անբերդ կայան. **Երկրորդական օգտագործումը** – տեղափոխված Նոր Անբերդ ֆիզիկոս Մարիկյան Գերասիմի կողմից 1969 թ. և գլխավոր տեղադրված բետոնի մեջ Նոր Անբերդի այգում. **Սկզբնաղբյուրը** – Пиотровский 1939, 14 (երրորդ վիշապաքարը). հմնտ. Սարոյան 1999 (հիշում է ֆիզիկոսների կողմից տեղափոխման մասին). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Պրոսպեկտ 3 (Արագած): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մաշված. **Չափերը** – մոտ 340×110×70. **Սկզբնավայրը** – Պրոսպեկտի ճանապարհի երկայնքով (մարզագետնի նախկին անվանումը՝ «Քարակապ, Ջհանգիր աղա»): **Բարձրությունը** – մոտ 2770 մ. **Համարներսրը** – անհայտ, հավանաբար կրոնիկ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – Ա. Ալիխանյանի անվան Արագածի տիեզերական ճառագայթների հետազոտման կայան. **Երկրորդական օգտագործումը** – կայանի մուտքի մոտ բետոնի մեջ գլխավայր դրված՝ Ա. Ալիխանյանի նախաձեռնությամբ (ըստ Գ. Ասատրյանի՝ Պրոսպեկտ 1-ի տեղափոխումից հետո, մոտ 1970-ական թթ. սկզբին). **Սկզբնաղբյուրը** – հավանաբար նույնն է, ինչ Писотровский 1939, 14 (երկրորդ վիշապաքարը). Թորամանյան 1948, 229-230 («Մենաքարի երկրորդ օրինակ»-ը). ՀՊՑ, Արագածոտն, Անտառոտ 2.10.4 («Սև լճի հարավային ափին»): Գազիկ Ասատրյան (Արագածի տիեզերական ճառագայթների հետազոտման կայանի տնօրեն, 12.06.2013). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Պրոսպեկտ 4 (Արագած): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մուգ մոխրագույն, մանրահատիկ բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մաշված. **Չափեր** – մոտ 370×85×48. **Սկզբնավայրը** – Պրոսպեկտի ճանապարհի երկայնքով (մարգագետնի նախկին անվանումը՝ «Բարակապ, Զհանգիր աղա»): **Բարձրությունը** – մոտ 2770 մ. **Համապրկություն** – անհայտ, հավանաբար կրոմեխ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – Բյուրականի հարավարևմտյան եզր, Արբերդի կիրճի վրա, Մարատ Հավաքյանի այգում, գլաքարերով երեսպատված բետոնե բարձր (180 սմ) պատվանդանի վրա. **Երկրորդական օգտագործումը** – տեղափոխված իր սկզբնական վայրից և դրված բետոնի մեջ՝ բարձր պատվանդանի վրա, գեղատեսիլ վայրում՝ «տասնհինգ ընկերների» խնջույքի տեղում 1979 թ. **Սկզբնաղբյուրը** – ՀՊՑ, Արագածոտն, Բյուրական 28.24. ՊԺԿ (Բյուրական 3, նկարագրություն, լուսանկար, սխալմամբ նշվում է որպես կանգնեցված համագյուղացու հիշատակին). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

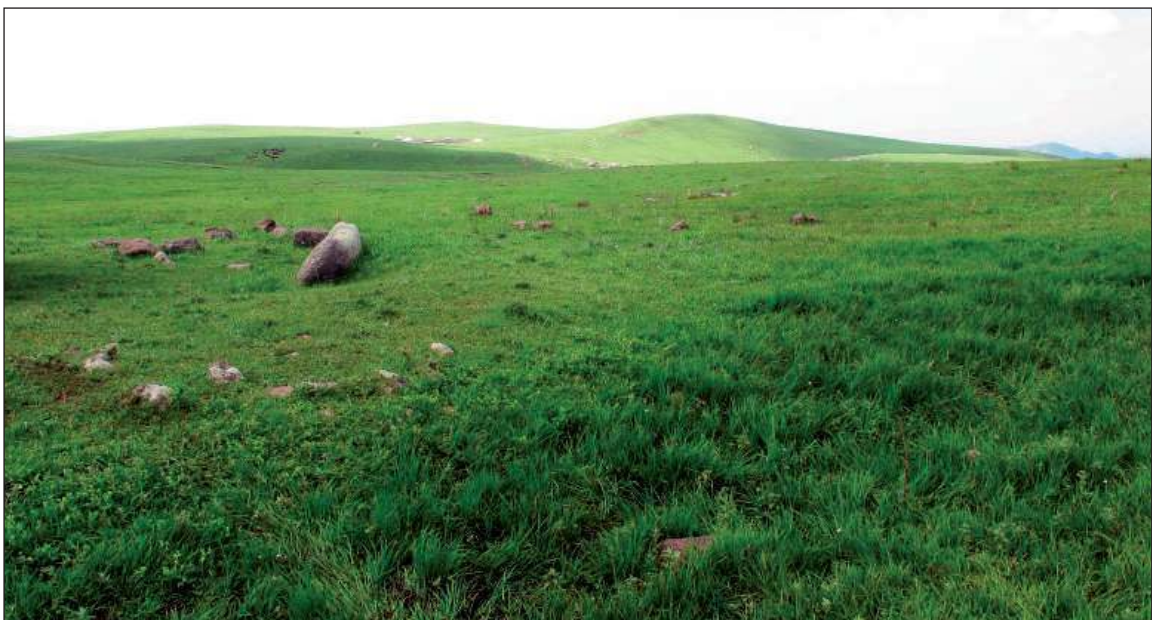
Պրոսպեկտ 5 (Արագած): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – մաշված. *Չափեր* – 231×73, տրամագիծը 71. «ինչքան որ երևում է, այնքան էլ ցեմենտի մեջ է» (ըստ Ե. Հովհաննիսյանի). *Սկզբնավայրը* – Պրոսպեկտի ճանապարհի երկայնքով (մարգագետնի նախկին անվանումը՝ «Բարակապ, Զհանգիր աղա»), «ճանապարհից դեպի աջ» (Ե. Հովհաննիսյան). *Բարձրությունը* – մոտ 2770 մ. *Համայնքային* – անհայտ, հավանաբար կրում է խառնուրդ. տեղափոխման ժամանակ «մասամբ հողի տակ է եղել» (Ե. Հովհաննիսյան). *Ներկայիս վայրը* – Ոսկեվազ գյուղի այգիներից դուրս, Քասախ գետի կիրճի եզրին. քարն անվանում են «Նազանաքար»՝ տեղափոխողներից մեկի մոր անունով (Ե. Հովհաննիսյան). *Երկրորդական օգտագործումը* – բերված Պրոսպեկտից ոսկեվազի 23 երիտասարդ ընկերների կողմից 1977-1978 թթ. (ըստ ՊԺԿ-ի, ըստ Ե. Հովհաննիսյանի՝ 1978 թ.)՝ հետևելով *Պրոսպեկտ 4*-ի օրինակին, և տեղադրված բարձր բետոնե պատվանդանի վրա գեղատեսիլ Բաղալի Ժամ կոչված վայրում. սկզբում պատվանդանը ավելի ցածր է եղել, հետո՝ 1980-ական թթ. բարձրացրել են՝ քարի տեղափոխումը Երևան կանխելու համար. *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, ՀՊՑ, Արագածոտն, Ոսկեվազ 87.26. ՊԺԿ (Ոսկեվազ, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 1980 թ., մինչև 1986 թ. վերականգնման աշխատանքներ չեն կատարվել). Եսայի Հովհաննիսյան (Ոսկեվազի բնակիչ, 70 տարեկան, վիշապաքարի տեղափոխման մասնակից, 29.06.2013). Հիշատակում է Է. Խանգոյանը, թե հայտնաբերվել է «Ախթամիր բնակավայրի մոտ» (Խանգոյան 2003, 35), իրականում ոչ մի կապ չունի այդ բնակավայրի հետ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Սառնաղբյուր 1 (Արագած): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մոխրասևագույն բազալտ, սպիտակ քարաքոսի հետքերով հյուսիսային կողմում (ինչը վկայում է, որ այն երկար ժամանակ կանգուն է եղել). **Պահպանվածությունը** – լավ, վնասված կողային (հյուսիսահայաց) հատվածում. **Չափսը** – 262×93×62. **Սկզբնավայրը** – Սառնաղբյուր գյուղ, ջրամբարի մոտ. **Բարձրությունը** – 1867 մ. **Համարներսրը** – կրոնիկ/դամբարանի մեջ (քարահողային լիցք, տրամագիծը 7 մ), դամբարանադաշտի տարածքում (սան ըստ ՀՊՑ-ի), շրջակայքում բրոնզ-երկաթեդարյան ամրոց-քնակավայրեր, դամբարանադաշտեր (ուր աշխատել են Ն. Մառը և Բ. Պիտրովսկին, բայց ծանոթ չեն վիճապարհին). **Ներկայիս վայրը** – իր տեղում, Արսեն Ալեքյանի հողամասում, պարսպապատված հարթ տարածքում. **Երկրորդական օգտագործումը** – գլխի վերևում՝ 15 սմ տրամագծով կտրված փորվածք (թերևս ավելացված միջնադարում՝ քարե խաչեր ագուցելու համար, հմտ. Շահինյան 1984, 8 և *Անգեղակոթ 1, Վայք 1*), քարի հիմնական հարթեցված մակերեսին՝ տասը կտրված փոսիկներ, ետնամասի կենտրոնական հատվածում՝ քանդակված խաչ, ժամանակակից ծիսական օգտագործման հետքեր՝ վառած մոմեր քարի տակ. **Սկզբնաղբյուրը** – Ատրպետ 1931, 310 (Սողոմյուր). Խանգաղյան 1969, 139. Ագարյան 1975, 18. Շահինյան 1984, 28. Արեշյան, Ղաֆաղարյան 1996, 74. Սանտյան 2001, 179-183, նկ. 1-4. ՀՊՑ, Սառնաղբյուր, Շիրակ, 7.100.47.1 (ներկայացված է որպես մենհիր). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Վերին Սասնաշեն 1 (Արագած): *Տիպը* – ձկնակերպ. *Նյութը* – վարդագույն տուֆ. *Պահպանվածությունը* – լավ, դունչը կտրված է, պոչի զգալի մասը՝ քայքայված (այժմ հողի տակ). *Չափեր* – 130×40×33. *Սկզբնափայրը* – ըստ տեղացի ինֆորմանտների՝ Աղբյուրներ Հանդամաս կամ գյուղից 10-12 կմ հյուսիս, ալպյան մարգագետիններում բխող սառնորակ աղբյուրների ակունքի մոտ, որտեղից 1976 թ. հորդառատ անձրևներից առաջացած հեղեղները տեղահանել և բերել են գյուղ (Ե. Ասատրյան). ըստ ՊԺԿ-ի՝ 1970-ականների գյուղի բնակիչները գտել են Արագածի փեշերից և բերել գյուղ. *Բարձրությունը* – մոտ 2018 մ. *Համալրերսյրը* – անհայտ. *Ներկայիս վայրը* – Վերին Սասնաշեն գյուղ, Մշակույթի տան բակ, «Անդրանիկ» հուշարձանի մոտ. *Երկրորդական օգտագործումը* – հուշարձան այգում. *Սկզբնաղբյուրը* – Շահինյան 1976, 286 (որպես Ն. Սասնաշեն). Խանգաղյան 2003, 35. Ասատրյան 2004, 35, նկ. 19. ՀՊՑ, Արագածոտն, Վերին Սասնաշեն 104.5. ՊԺԿ (Վերին Սասնաշեն, նկարագրություն, լուսանկար, մինչև 1990 թ. վերականգնման չի ենթարկվել). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից:

Աժդահա Յուրթ 1 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնակերպ. **Նյութը** – բաց մոխրագույն ծակոտկեն բազալտ, քարաքոսով. **Պահպանվածությունը** – մաշված. **Չափեր** – 510×73×35. **Համայնեքստը** – կրոմլեխ/դամբարան. **Սկզբնավայրը** – Աժդահա Յուրթ. **Բարձրությունը** – 2505 մ. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղում, Մառի ու Սմիռնովի ժամանակ պոչի հատվածն ընկած է եղել կողքին. **Երկրորդական օգտագործումը** – խաչ և հուշագրեր ձկան փորին, որ թվագրվում են XIII դ. (Մառ, Սմիռնով) կամ թերևս XI դ. (Հ. Պետրոսյան, այս ժողովածուում). **Սկզբնաղբյուրը** – Март, Смирнов 1931, 60-61, 87, таб. 2, 7, рис. таб. 61, № 1 (таб. 7-ը սխալմամբ անվանված է «№ 5»). Բարսեղյան 1967, № 3 («փորի» հատվածը չի նկատել). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Ածղահա Յուրթ 2 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնացլակերպ. **Նյութը** – մուգ մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մասնակիորեն մաշված. **Չափեր** – 375×55×75. **Սկզբնավայրը** – Ածղահա Յուրթ. **Բարձրությունը** – 2508 մ. **Համայնքային** – կրոմեխ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – Երևան, Օդակաձև Զբոսայգի (Պոպլադոկ). **Երկրորդական օգտագործումը** – տեղափոխվել է Երևան 1960-ական թթ. վերջին և տեղադրվել այգում՝ լճի մոտ, ապա իջեցվել Մոսկովյան փողոցի վրա՝ խորեոգրաֆիկ դպրոցի դիմացի կանգառի մոտ, ուր մնացել է մինչև 1999 թ. (սկսած 1999 թ. սարքերից), ապա ն.թ. տեղափոխվել է նույն տեղը, լճակի մոտ՝ դրվելով կիսով չափ հողի մեջ, իսկ 2010 թ. տեղափոխվել է այդ տեղից քիչ հեռու՝ պատվանդանի վրա. **Սկզբնաղբյուրը** – Март, Смирнов 1931, 87-88, таб. 3-4, № 2. Բարսեղյան 1967, № 4. ՀՊՅ, Երևան, Կենտրոն 1.6.169. ՊՄՊ (Օդակաձև Զբոսայգի, գծագիր). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը (1-ը՝ հին, 2-3-ը՝ նոր տեղում):

Աժդահա Յուրթ 3 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – բաց մոխրագույն ծակոտկեն բազալտ, սպիտակ քարաքոստվ. **Պահպանվածությունը** – մասնակիորեն մաշված. **Չափեր** – 250×170×47. **Սկզբնավայրը** – Աժդահա Յուրթ. **Բարձրությունը** – 2510 մ. **Համայնքային** – կրոնիկ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղում. **Երկրորդական օգտագործումը** – . **Սկզբնաղբյուրը** – Март, Смирнов 1931, 63, таб. 56, рис. стр. 63, № -. Բարսեղյան 1967, № 5. **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

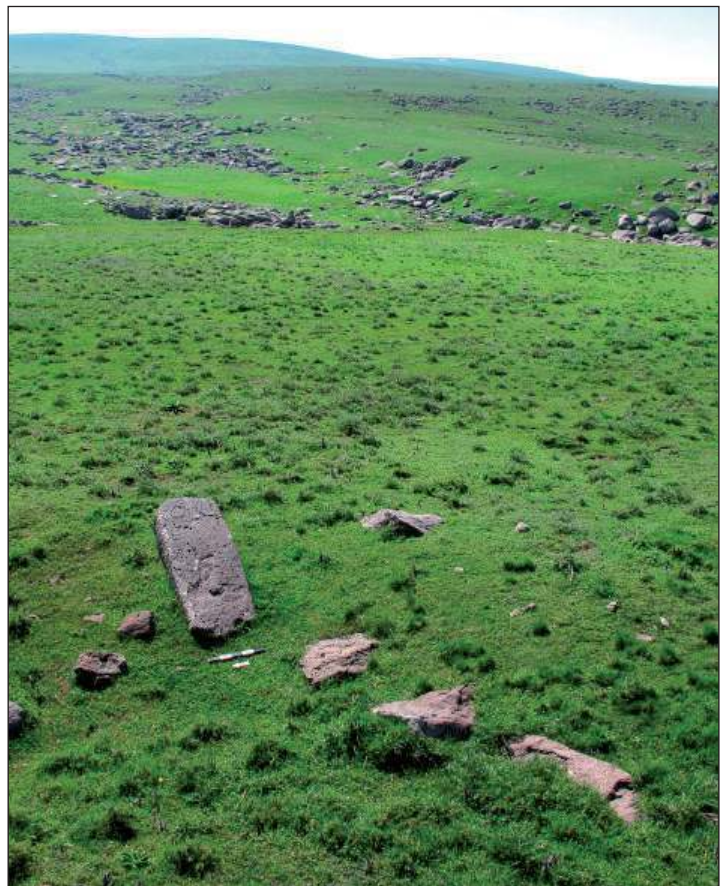
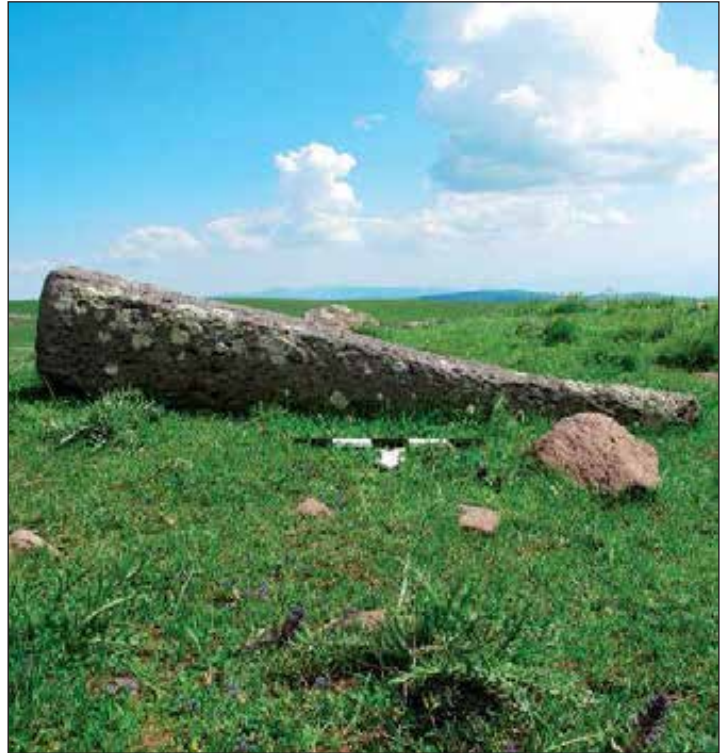
Աժդահա Յուրդ 4 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնակերպ. **Նյութը** – բաց մոխրագույն բազալտ, սպիտակ քարաքուսի հետքերով. **Պահպանվածությունը** – մասնակիորեն մաշված. **Չափեր** – 260×80×45. **Սկզբնավայրը** – Աժդահա Յուրտ. **Բարձրությունը** – 2505 մ. **Համայնեքսպրը** – կրոմեխ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղում. **Երկրորդական օգտագործումը** – . **Սկզբնաղբյուրը** – Март, Смирнов 1931, 88, таб. 6, № 5. Բարսեղյան 1967, № 2. **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը՝ Աժդահա Յուրտի ընդհանուր պատկերը:

Աժդահա Յուրթ 5 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնացլակերայ. **Նյութը** – մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մասնակիորեն մաշված. **Չափեր** – 360×60×90. **Սկզբնավայրը** – Աժդահա Յուրթ. **Բարձրությունը** – 2494 մ. **Համայնեքսպր** – կրոնիկ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – Սարդարապատի թանգարան. **Երկրորդական օգտագործումը** – տեղափոխվել է Սարդարապատի թանգարան 1960-ական թթ. վերջերին և դրվել թանգարանի մուտքի մոտ. **Սկզբնաղբյուրը** – Марр, Смирнов 1931, 62-63, таб. 8-9, рис. стр. 62, № 6. Пиотровский 1939, таб. V (հավանաբար Սմիռնովի արխիվից). Բարսեղյան 1967, № 1. հմնտ. Մնացականյան 1952, նկ. 1. 1955, նկ. 187, 291 (այլ պատկերագրական մեկնարանությամբ). Շահինյան 1984, նկ. 4. ՊԺԿ (Սարդարապատ, լուսանկար). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Աժդահա Յուրթ 6 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – մոխրագույն ծակոտկեն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – մաշված. *Չափեր* – 330×100×25. *Սկզբնավայրը* – Զվարթնոց Յուրտ. *Բարձրությունը* – 2472 մ (1 կմ Աժդահա Յուրտից հարավ-արևելք). *Համայնեքսպր* – կրոմեկն/դամբարան («թափված քարերի կույտի վրա»՝ Март, Смирнов 1931, 63). *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – երկու կտորավուն փոսիկներ՝ քարի հիմնական հարթեցված մակերեսին. *Սկզբնաղբյուրը* – Март, Смирнов 1931, 63, таб. 5а, № – (նկարը միայն պրոֆիլից է). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Արշալույս 1 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – մուգ մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – լավ. *Չափսը* – 220×72×33. *Սկզբնավայրը* – Արշալույս արոտավայր. *Բարձրությունը* – 2639 մ. *Համայնքային վայրը* – կրոնիկ/դամբարան, հավանաբար հնում թալանված, շրջակայքում՝ ժայռապատկերներ. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

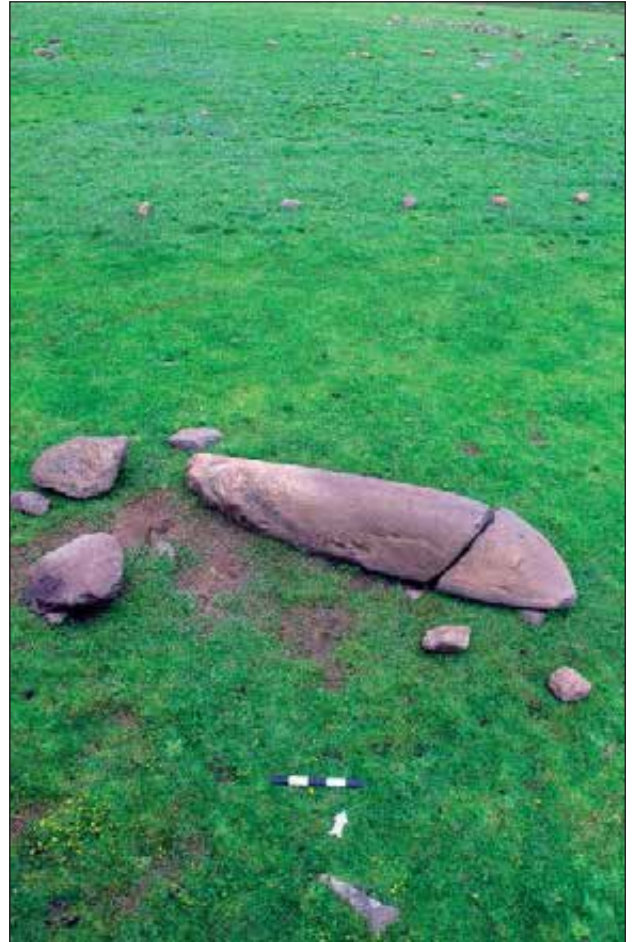
Արշալույս 2 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ցլակերպ(?). *Նյութը* – մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – անհայտ. *Չափը* – անհնարին է պարզել (քարի մեծ մասը հողի մակերեսից ցածր է). *Սկզբնավայրը* – Արշալույս արոտավայր. *Բարձրությունը* – 2645 մ. *Համայնությանը* – կրոմեխ/դամբարան. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Արշալույս 3 (Գեղամա լեռներ): Տիպը – ձկնակերպ. Նյութը – բաց շագանակագույն բազալտ. Պահպանվածությունը – լավ. Չափեր – 140×35×35. Սկզբնավայրը – Արշալույս արոտավայր. Բարձրությունը – 2714 մ. Համայնքային – Ներկայիս վայրը – սկզբնական տեղից ոչ հեռու. Երկրորդական օգտագործումը – Սկզբնաղբյուրը – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. Լուսանկարը – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Գառնի 1 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – մուգ մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – պահպանվել է վերնամասը, մաշված. *Չափեր* – 153×79×42. *Սկզբնավայրը* – Գառնի. *Բարձրությունը* – 1390 մ. *Համապետությունը* – անհայտ. *Ներկայիս վայրը* – Գառնիի տաճար հնագիտական հուշարձանի տարածք. *Երկրորդական օգտագործումը* – քարը կրում է ուրարտական արքա Արգիշտի I-ի (մ.թ.ա. VIII դ. առաջին կես) արձանագրությունը և վերաօգտագործվել է մ.թ. III դ. որպես պալատական սյան խարխիւ. *Սկզբնաղբյուրը* – Аракелян, Арутюнян 1966. հմմտ. Խանգաղյան 1969, 136-137. Սահինյան 1983, 16-17, նկ. 5. ՀՊՑ, Կոտայք, Գառնի 6.21.4.10. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Գյուլի Յուրտ 1 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ձկնակերպ. *Նյութը* – բաց մոխրագույն, մանրահատիկ բազալտ. *Պահպանվածությունը* – կոտրված, սակայն դեռևս լավ պահպանված. *Չափսը* – 319×52×67. *Սկզբնավայրը* – Գյուլի Յուրտ. *Բարձրությունը* – 2968 մ. *Համայնքային* – կրոմեխ/դամբարան, խախտված՝ ամառանոցի իմպրովի զացված խաղահրապարակի պատրաստման ընթացքում. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – Март, Смирнов 1931, таб. 16, №1. Пиотровский 1939, таб. VI. Բարսեղյան 1967, №14. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Գյուլի Յուրտ 2 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնացլակերպ(?). **Նյութը** – մոխրագույն, մանրահատիկ բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մասնատված և մաշված. **Չափեր** – 243×59×51. **Սկզբնապարհը** – Գյուլի Յուրտ. **Բարձրությունը** – 2964 մ. **Համայնքային** – կրոմեխ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղում. **Երկրորդական օգտագործումը** – Հավանաբար վերջերս վերականգնեցվել է մոտակա արոտավայրի անասնապահների կողմից, ապա նորից վայր ընկել. **Սկզբնաղբյուրը** – Марр, Смирнов 1931, 89, таб. 17, рис. стр. 88 (лев.), № – (таб.-ի տակ սխալմամբ գրված է «Աժդահա Յուրտի մոտ», մինչդեռ տեքստում նկարագրվում է Գյուլի Յուրտի վիշապաքարերից մեկը = Բարսեղյան 1967, № 15). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Գյուլի Յուրտ 3 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնակերպ(?). **Նյութը** – մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մաշված. **Չափեր** – կիսաթաղված հողի մեջ, չափերի մասը 145×44×23. **Սկզբնափայրը** – Գյուլի Յուրտ. **Բարձրությունը** – 2963 մ. **Համայնությանը** – կրոմեխ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղում. **Երկրորդական օգտագործումը** – . **Սկզբնաղբյուրը** – Март, Смирнов 1931, 89, № – («Գյուլի-յուրտում... փորվել է մեկ այլ [վիշապաքար]՝ նախկինում հայտնի, բայց միայն վերևի մասից». առանց նկարի է). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Գողթ 1 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – շագանակագույն-դեղնավուն, մանրահատիկ բազալտ. **Պահպանվածությունը** – լավ, մասամբ մաշված, վերին անկյունը կոտրված. **Չափսը** – 280×101×41 (ըստ ՊԺԿ-ի՝ նախնական Բարձրությունը մինչև կանգնեցնելը 320 սմ). **Սկզբնավայրը** – «Երկու գետերի միջև» (Չայքասի) կոչված վայր, Գեղամա լեռներ, որտեղից տեղափոխվել է Գողթ գյուղ՝ ինչ-որ գերեզմանի վրա տեղադրելու նպատակով մոտ 1995թ. (ըստ ՊԺԿ-ի). **Բարձրությունը** – անհայտ. **Համարներսարը** – անհայտ. **Ներկայիս վայրը** – Երևան, Ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտի մոտ, որտեղ է բերվել Գողթից հյուսիս-արևելք գտնվող գերեզմանոցի կենտրոնական հատվածից (սման տեղեկության համար շնորհակալ ենք նաև Ժ. Խաչատրյանին). **Երկրորդական օգտագործումը** – բազմաթիվ կանոնավոր առվականման փորվածքներ և երեք կլորավուն փոսիկներ. **Սկզբնաղբյուրը** – չհրատարակված, ՀՊՑ, Կոտայք, Գողթ 6.26.23. ՊԺԿ (Գողթ, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 2002 թ.). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից:

Գիրքաշ 1 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – մուգ մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – լավ. *Չափսը* – 287×80×27. *Սկզբնավայրը* – Գիրքաշ. *Բարձրությունը* – 2936 մ. *Համարներսրը* – կրոմլեխ/դամբարան, վերջերս թալանված. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – ետնամասում՝ փորագրված խաչ (թերևս ժամանակակից), դիմային մասում՝ ժամանակակից արձանագրություն և փորագրման թվական (1972), ժամանակակից ծիսական հեղումների հետքեր. *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, հմնտ. Հ. Պետրոսյան, այս ժողովածուում (հայ-իտալական արշավախումբը փաստագրել է 2005 թ.). մեր արշավախումբն անկախ վերջինիցս փաստագրել է 2012 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Դիրքաշ 2 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնակերպ. **Նյութը** – բաց մոխրագույն, մանրահատիկ բազալտ. **Պաշտպանականությունը** – կոտրված և մասնակիորեն մաշված. **Չափեր** – 358×33×59. **Սկզբնավայրը** – Դիրքաշ 1-ի և Դերբենտի միջև. **Բարձրությունը** – 2990 մ. **Համայնությանը** – կրոմեխ/դամբարան, վերջերս թալանված. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղից մի քանի մետր հեռու, սկզբնական **Համայնությանը** խաթարված. **Երկրորդական օգտագործումը** – կյուրավուն փոսիկների շարք ձկան մեջքի մոտ. **Սկզբնաղբյուրը** – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Դիրքաշ 3 (Գեղամա լեռներ): Տիպը – ձկնակերպ. Նյութը – մոխրագույն, մանրահատիկ բազալտ. Պահպանվածությունը – մաշված. Չափսը – 132×48×15. Սկզբնավայրը – Դիրքաշ 1-ից դեպի վեր. Բարձրությունը – 3174 մ. Համարներսրը – կրոմլեխ/դամբարան. Ներկայիս վայրը – սկզբնական տեղում. Երկրորդական օգտագործումը – . Սկզբնաղբյուրը – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. Լուսանկարը – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Թոխմախան Գյոլ 1 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – կարմրավուն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մաշված. **Չափեր** – 400×150×65. **Սկզբնավայրը** – Թոխմախան Գյոլ. **Բարձրությունը** – մոտ 2700 մ. **Համարները** – անհայտ. **Ներկայիս վայրը** – Վիշապալճի մոտ. **Երկրորդական օգտագործումը** – տեղահանվել է իր նախնական դիրքից 1970-ական թթ., երբ Վիշապալճին ընդլայնվեց հարակից բլրի վրա: Կանգնեցվել է վերջերս «Վիշապ» տուրֆիրմայի կողմից. կանգնեցման ժամանակ երկու կես է եղել, ապա տունձվել է: Այժմ այն պարբերաբար այցելում են զբոսաշրջային խմբերը. **Սկզբնաղբյուրը** – Март, Смирнов 1931, 89-90, таб. 11(?), 12, 14а, рис. стр. 89, № -. Բարսեղյան 1967, №9 (ոչ ճիշտ նշված որպես №8). ՀՊՑ, Կոտայք, Գեղարդ 9.1. ՊՄՊ (Մարտունու շրջան, վիշապաքար մեծ). ՊԺԿ (Գեղարդ 1, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 2005 թ., հիշվում է ընկած դամբարանադաշտի տարածքում). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը 4-ի ետևում:

Թոխմախան Գյոլ 2 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մուգ մոխրագույն, մանրահատիկ բազալտ. **Պահպանվածությունը** – լավ, պոչի և իրանի որոշ հատվածներ քայքայված են. **Չափսը** – 350×85×70. **Սկզբնավայրը** – Թոխմախան Գյոլ. **Բարձրությունը** – մոտ 2700 մ. **Համարներստը** – անհայտ. **Ներկայիս վայրը** – Երևան, Նոր Նորքի II Զանգվածի այգի. **Երկրորդական օգտագործումը** – տեղահանվել է իր նախնական դիրքից 1970-ական թթ., երբ Վիշապալիճն ընդլայնվեց և վերադրվել որպես կանգնած հուշարձան այգում. **Սկզբնաղբյուրը** – Март, Смирнов 1931, 89-90, таб. 13, 146, рис. стр. 88 (прав.), №2 (տեքստում, սխալմամբ, №3). Բարսեղյան 1967, №8. ՀՊՑ, Երևան, Նոր Նորք 1.8.18. ՊՄՊ (Գայի պողոտային հարող զբոսայգի, գծագիր, լուսանկար). ՊԺԿ (Գայի պողոտա 2, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 1986 թ.). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Թոխմախան Գյոլ 3 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնացյալերայ. **Նյութը** – մուգ մոխրագույն, մանրահատիկ բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մասնակիորեն մաշված. **Չափսը** – 200×48×34. **Սկզբնաղբյուրը** – Թոխմախան Գյոլ. **Բարձրությունը** – մոտ 2700 մ. **Համայնեքստը** – անհայտ. **Ներկայիս վայրը** – Երևան, Սատենադարան. **Երկրորդական օգտագործումը** – տեղահանվել է իր նախնական դիրքից 1960-ական թթ. և վերադրվել որպես կանգնած հուշարձան Սատենադարանի բակում (Բարսեղյան 1967, 183-ում այն արդեն հիշատակվում է Սատենադարանում). **Սկզբնաղբյուրը** – Март, Смирнов 1931, таб. 15а, №4. ՀՊՑ, Երևան, Կենտրոն 1.6.81.10.7. ՊԺԿ (Սատենադարան, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 1986 թ., պահպանության տակ է անցել 1983 թ.). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից:

Թոխմախան Գյոլ 4 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – շագանակագույն-դեղնավուն, մանրահատիկ բազալտ. **Պահպանվածությունը** – լավ. **Չափեր** – 205×76×24. **Սկզբնավայրը** – Թոխմախան Գյոլ. **Բարձրությունը** – մոտ 2700 մ. **Համայնքային** – անհայտ. **Ներկայիս վայրը** – Վիշապալիճ. **Երկրորդական օգտագործումը** – տեղահանվել է իր նախնական դիրքից 1970-ական թթ, երբ Վիշապալիճն ընդլայնվեց, և վերադրվել հարակից բլրի վրա: Կանգնեցվել է վերջերս «Վիշապ» տուրֆիրմայի կողմից: Այժմ այն պարբերաբար այցելում են զբոսաշրջային խմբերը. **Սկզբնաղբյուրը** – Пиотровский 1939, таб. XI. Բարսեղյան 1967, № 6. ՀՊՑ, Կոտայք, Գեղարդ 9.2. ՊԺԿ (Գեղարդ 2, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 2005 թ., հիշվում է ընկած դամբարանադաշտի տարածքում). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը 4-ի հետևում:

Թոխմախան Գյոլ 5 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնակերպ. **Նյութը** – մուգ մոխրագույն, մանրահատիկ բազալտ. **Պահպանվածությունը** – լավ. **Չափսը** – 343×43×83. **Սկզբնապայրը** – Թոխմախան Գյոլ. **Բարձրությունը** – մոտ 2700 մ. **Համարներսրը** – անհայտ. **Ներկայիս վայրը** – Երևան, Նոր Նորքի II Զանգվածի այգի. **Երկրորդական օգտագործումը** – տեղահանվել է իր նախնական դիրքից 1970-ական թթ., երբ Վիշապալիճն ընդլայնվեց և վերադրվել որպես հորիզոնական հուշարձան այգում. **Սկզբնաղբյուրը** – Բարսեղյան 1967, № 7. ՀՊՑ, Երևան, Նոր Նորք 1.8.17. ՊԺԿ (Գայի պողոտա 1, սկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 1986 թ.). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Իմիրզեկ 1 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – բաց շագանակագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – լավ. *Չափեր* – 500×90×64. *Սկզբնավայրը* – Իմիրզեկ. *Բարձրությունը* – 2100 մ. *Համայնեկայրը* – տեսանելի չէ. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – Март, Смирнов 1931, 92-93, таб. 18, рис. стр. 93 (лев.), № 1 (տեքստում և գծագրում, սխալմամբ, № 5). Миханкова 1931, 48. Բարսեղյան 1967, №17 (Բարսեղյանը չի տեսել այս վիշապաքարը, բայց նրա գծագիրը տարբեր է Մսոի և Սմիռնովի գծագրից. անհասկանալի է, թե որտեղից է Բարսեղյանի մասշտաբի աղբյուրը). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Իմիրզեկ 2 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնացյալերայ. **Նյութը** – շագանակագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – լավ. **Չափեր** – 400×70×40. **Սկզբնավայրը** – Իմիրզեկից վերև գտնվող արոտավայրեր. **Բարձրությունը** – 2256 մ. **Համայնքային** – կրոնիկ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղում. **Երկրորդական օգտագործումը** – **Սկզբնաղբյուրը** – Марр, Смирнов 1931, 92, таб. 19-20, рис. стр. 92 (прав.), №2. Բարսեղյան 1967, №16. հմնտ. նաև Քալանթար 1937, 174. **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Իմիդգեկ 3 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ձկնացլակերպ(?). *Նյութը* – մուգ մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – խիստ մաշված. *Չափեր* – 390. *Սկզբնավայրը* – Իմիդգեկից վերև գտնվող արոտավայրեր: *Բարձրությունը* – 2258 մ. *Համայնքային* – կրոմլեխ/դամբարան. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում, մասամբ ջրի տակ. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – Март, Смирнов 1931, 91-92, таб. 21-22, рис. стр. 93 (прав.), №3. Բարսեղյան 1967, №18. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Իմիրզեկ 4 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնակերպ. **Նյութը** – մուգ մոխրագույն բազալտ. **Պատկանմամբությունը** – լավ. **Չափեր** – 410×75×65. **Սկզբնավայրը** – Իմիրզեկ հնավայրից դեպի արևելք գտնվող արոտավայրեր (Բզովանի Յուրտի շրջակայք, Բաբա Փարի վայրում, Գեղ ամրոցի մոտ). **Բարձրությունը** – 2292 մ. **Համայնքայինը** – կրոնիկ/դամբարան. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղում. **Երկրորդական օգտագործումը** – . **Սկզբնաղբյուրը** – Марр, Смирнов 1931, таб. 23, №4. Миханкова 1931, 49 (գուցե և Իմիրզեկ 5). Բարսեղյան 1967, №20. ՊՄՊ (Իմիրզեկ 4, լուսանկար). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Իմիրզեկ 5 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ձկնակերպ. *Նյութը* – մուգ մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – լավ. *Չափեր* – 520×120×75. *Սկզբնավայրը* – Իմիրզեկ հնավայրից դեպի արևելք գտնվող արոտավայրեր (Բզովանի Յուրտի շրջակայք, Բաբա Փարի վայրում, Գեղ ամրոցի մոտ). *Բարձրությունը* – 2338 մ. *Համայնքապետը* – կրոմեխ/դամբարան. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – Март, Смирнов 1931, таб. 24, № 5. Բարսեղյան 1967, № 19. *Հուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Լճաշեն 1 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մուգ մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – լավ. **Չափսը** – 370×72×47. **Սկզբնավայրը** – Լճաշեն գյուղից 2,5 կմ հարավ-արևմուտք, «Համալիրի տարածք» կոչվող գոգավոր վայրում, որտեղով անցնում է հին ջրագիծը և որն այժմ մեղրացված տարածք է, թեև բուն դամբարանի մոտ երևում են մի քանի միջին և փոքր չափսի քարեր (ճշգրիտ տեղն՝ ըստ Գուրգեն Գյուրջյանի). **Բարձրությունը** – 1975 մ. **Համարներսրը** – դամբարան, դամբարանադաշտի տարածքում (դամբարանների/կրումեխների քարերը/սալաքարերը հավաքված են կոյտի ձևով՝ վիշապաքարի նախնական տեղից մոտ 20 մ դեպի հարավ-արևելք). **Ներկայիս վայրը** – Մեծամորի հնագիտական թանգարան. **Երկրորդական օգտագործումը** – գտնվել է Լճաշենում՝ միջինբրոնզեդարյան դամբարանի համատեքստում, ապա 1980 թ. բերվել Մեծամորի թանգարան ու կանգնեցվել մուտքի մոտ՝ Է. Խանգաղյանի կողմից. **Սկզբնաղբյուրը** – Խանգաղյան 2005. ՀՊՑ, Արմավիր, Տարոնիկ 3.93.3.1.5.1. ՊԺԿ (Տարոնիկ, նկարագրություն, լուսանկար). Գյուրջյան Գուրգեն (89 տարեկան, Լճաշենի բնակիչ, տրակտորիստ, մասնակցել է վիշապաքարի տեղափոխման աշխատանքներին, 02.10.2013). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Լճաշեն 2 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ցուլ. *Նյութը* – մոխրագույն բազալտ, կարմրավուն քարաքոսով. *Պահպանվածությունը* – կոտրված, միայն վերնամասն է պահպանվել և գլխի կեսը, դիմային և կողային հատվածներում լավ երևում են քանդակները. Չափը – 118×64×48. *Սկզբնապայրը* – ավագահանքերից անդին գտնվող «Հին Խամեր» կոչված գոգավոր միջավայրում, որտեղից երևում է Սևանա լիճը և Լճաշենի ամրոցը. *Բարձրությունը* – 2057 մ. *Համայնությունը* – անհայտ, թերևս դամբարանադաշտ (որի մասին վկայում են անմիջական շրջակայքում երևացող և մեղրացման ժամանակ հավաքված քարակույտերը). *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղից ոչ հեռու, բլրակի վրա, դրված՝ մեղրացման աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերումից հետո. *Երկրորդական օգտագործումը* – *Սկզբնաղբյուրը* – չհրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված է Լևոն Պետրոսյանի կողմից (մոտ 2000 թ.). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից:

Մաղախներ 1 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ձկնակերպ. **Նյութը** – մոխրագույն, մանրահատիկ բազալտ. **Պահպանվածությունը** – լավ. **Չափսը** – 270×68 (լայնությունը չափելի չէ). **Սկզբնավայրը** – Մաղախներ. **Բարձրությունը** – 3013 մ. **Համայնքային** – կրոնիկ/դամբարան, շրջակայքում՝ ժայռապատկերներ, մեգալիթյան կառույցներ, թալանված դամբարաններ. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղում. **Երկրորդական օգտագործումը** – . **Սկզբնաղբյուրը** – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2012 թ. **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Սարուխան 1 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ցուլ. *Նյութը* – մոխրաշագանակագույն բազալտ, կարմիր քարաքոսով հետնամասում. *Պահպանվածությունը* – լավ, հիմնականում հողի մեջ է, միայն վերնամասն է երևում. *Չափեր* – 127×72×46. *Սկզբնավայրը* – Սարուխան գյուղի դաշտում. *Բարձրությունը* – 2012 մ. *Համալսեքսը* – անհայտ, տարածքը մեկուրացված է, շրջակայքում՝ բնակատեղի-ամրոցների և դամբարանադաշտերի խիտ ցանց (հմնտ. ՀՊՑ, Գեղարքունիք, Սարուխան 4.78). *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – առաջին անգամ գիտականորեն փաստագրվել է Ս. Հմայակյանի կողմից. հմնտ. Հակոբյան 2010ա, 59 (միայն նկարը). Ս. Հմայակյան և այլք, այս ժողովածուում:

Բուժական 1 (Արայի լեռ): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – մոխրաշագանակագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – մաշված. *Չափեր* – 227×72×46. *Սկզբնախաղ* – Բուժական գյուղի մոտ՝ նրանից 1,5 կմ դեպի արևմուտք, գյուղ մտնող ճանապարհից աջ գտնվող դաշտում. *Բարձրությունը* – 1820 մ. *Համադրություն* – անհայտ. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղից ոչ հեռու, մեխանիզմի կողմից տեղափոխված դաշտի սահմանագծին. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ նկատել է Գագիկ Սարգսյանը. հմմտ. Խանգաղյան 2003, 35 (անորոշ հիշատակում). ՀՊՑ, Կոտայք, Բուժական 6.20.13. ՊԺԿ (Բուժական 1, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 1996 թ., սխալմամբ ներկայացված է որպես ձկնակերպ. մեր մաքրողական աշխատանքները 2012 թ. պարզեցին վերջինիս ցլակերպությունը). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Արարաշ 1 (Վարդենիսի լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մաշված. **Չափեր** – 175×60. **Սկզբնավայրը** – հայտնաբերվել է տրակտորիստի կողմից 1982 թ. (ըստ Խնկիկյան 1997, 148, իսկ ըստ Այվազյան 2007, 786, նկ. 235՝ 1985 թ., ինչը թերևս սխալ է) Մադինա գյուղից 8 կմ հարավ գտնվող Ատտաշ/Քարե Զի ամառանոցում, հանդամիջյան ճանապարհի ձախ կողմում (բուն տեղի անունը՝ Թմբուկ Այր), հողով ծածկված վիճակում: Հայտնաբերման պահին ընկած է եղել, կանգնեցվել է տրակտորիստների կողմից. **Բարձրությունը** – 2285 մ. **Համարներ** – դամբարանադաշտի տարածքում է. **Ներկայիս վայրը** – սկզբնական տեղից ոչ հեռու. **Երկրորդական օգտագործումը** – . **Սկզբնաղբյուրը** – Խնկիկյան 1997, 148. Xnkikyan 2002, 114, pl. 97/2. Biscione et al. 2002, 198, 378. ՀՊՑ, Գեղարքունիք, Մադինա 4.62.11 (ՀՊՑ-ում Զոլաքար 4.34.20 հասցեով, Նաղարախսան ամրոցից 2 կմ և Զոլաքար գյուղից 42 կմ արևմուտք, հիշվում է մեկ այլ վիշապաքար. այստեղ սխալ է տեղի ունեցել, խոսքը նույն **Արարաշ 1**-ի մասին է: Միայնի պատճառն այն է, որ Նաղարախսան ամրոցը, որով կողմնորոշվել են «Զոլաքարի վիշապը» նկարագրելիս, գտնվում է Զոլաքարի վարչական տարածքում և ոչ թե բուն գյուղում. Նորիկ Հազեյան՝ 22.05.2013, Ալբերտ Տոնեյան՝ 29.10.2013 անձնական հաղորդում). ՊԺԿ (Մադինա, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 1999 թ.). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Սելին 1 (Վարդենիսի լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – մաշված. **Չափեր** – 270×110×35. **Սկզբնավայրը** – Սելինի լեռնանցքի ամենաբարձր կետի շրջակայքում, Եղեգնաձորից-Մարտունի տանող ճանապարհի ձախ կողմում, այնտեղ, ուր գտնվում է Վայոց ձորի և Գեղարքունիքի մարզերի վարչական սահմանը (ըստ՝ Գ. Դովլաթյանի). **Բարձրությունը** – մոտ 2340 մ. **Համարներսրը** – անհայտ (շրջակայքում կան քարերի մեծ կուտակումներ, որոնք հավաքվել են մեղրացման ընթացքում. գուցե դրանք կրոմլեխների քարեր են). **Ներկայիս վայրը** – 1984 թ. հայտնաբերվում է վերոհիշյալ տարածքում տրակտորով իրականացվող մեղրացիայի ժամանակ: Գ. Դովլաթյանը պատահականորեն տեսնում է, որ քարը քարշ են տալիս տրակտորով և թույլ չի տալիս, որ վրասն: 1984 թ. հոկտեմբերին, Գլաձորի համալսարանի տոնակատարության օրերին, վերջինիս ջանքերով վիշապաքարը տեղափոխվում է Եղեգնաձոր. նախ այն եղել է քաղաքային հիվանդանոցի մոտ (ըստ ՊԺԿ-ի), ապա բերվել Սիմիկի անվան հասարակական այգի, որտեղ և գտնվում է այժմ. **Երկրորդական օգտագործումը** – վերականգնեցված որպես հուշարձան քաղաքային այգում. **Սկզբնաղբյուրը** – Խնկիկյան 1997, 148. Տոնկիկյան 2002, pl. 97/1. ՀՊՑ, Վայոց ձոր, Եղեգնաձոր 9.1.14. ՊԺԿ (Եղեգնաձոր, նկարագրություն, լուսանկար). Գազիկ Դովլաթյան (Եղեգնաձորի բժշկական ուսումնարանի տնօրեն, անձնական հաղորդում՝ 22.10.2013). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և վերականգնված սկզբնական միջավայրը:

Սոթք 1 (Վարդենիսի լեռներ): **Տիպը** – ձկնակերպ (ըստ ՀՊՑ-ի՝ ցլակերպ է, կողային մասում ունի պարույրներ և աղեղնաձև պատկերներով զարդանախշեր. իրականում ցլապատկեր չկա, թեև ցլակերպերին բնորոշ քառակողություն ունի և վերից վար գնալով նեղանում է: Պարույրը մի գծով միանում է շրջանին, որը կարող է ձկան աչք լինել, մինչդեռ երեք աղեղնաձև գծերը՝ խոիկներ): **Նյութը** – սևամոխրագույն բազալտ, կարմրավուն քարաքոսով: **Պահպանվածությունը** – կոտրված (ըստ ՀՊՑ-ի՝ երկու մասի), միայն վերնամասն է պահպանվել (ՀՊՑ-ում հիշված ստորին՝ պոչուկային մասը մենք չենք տեսել): **Չափսը** – 130×45×37 (ըստ ՊԺԿ-ի՝ **Բարձրությունը** 250, թեև լուսանկարում նույն քարն է ինչ, որ մենք ենք տեսել): **Սկզբնավայրը** – «սարից» (ըստ ՊԺԿ-ի), թեև չի բացատվում, որ ոչ հեռվից բերված լինի: **Բարձրությունը** – 2009 մ. **Համալրերսպը** – անհայտ: **Ներկայիս վայրը** – Սոթք գյուղի հին գերեզմանատան տարածքում, կուտակված խաչքարերի և գերեզմանաքարերի միջավայրում: **Երկրորդական օգտագործումը** – . **Սկզբնաղբյուրը** – չհրատարակված, ՀՊՑ, Գեղարքունիք, Սոթք 4.80.3.3.3 (ներկայացված է որպես վիշապաքար): ՊԺԿ (Սոթք, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 2000 թ.): **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից:

Ուղղյուր 1 (Վարդենիսի լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ. **Նյութը** – մոխրաշագանակագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – լավ, խաչքարացված և արձանագրված դիմային ու կողային հատվածներում (հետնամասում՝ միայն փոքրիկ խաչ է, արևելյան կողային մասում կա նոր արված մարդապատկեր): **Չափեր** – 353×93×40. **Սկզբնավայրը** – անհայտ. **Բարձրությունը** – 1950 մ. **Համարներ** – անհայտ. **Երկրորդական օգտագործումը** – ըստ արձանագրության՝ 1009 թ. պատվիրատու Սարգիս երեցի կողմից վերածվել է խաչքարի Ս. Աստվածածին անունով. **Ներկայիս վայրը** – Աղաձևաձոր գյուղի վարչական տարածք, Ներքին Ուղղյուր կամ Վանքի դուզ/ձոր գյուղատեղիի հարավարևմտյան հատված, Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային կողմում. **Սկզբնաղբյուրը** – Եղիազարյան 1955, 78 («կոթողաձև» է). Բարխուդարյան 1967, 34, նկ. 21 («հին կոթողի տեսք ունի»); Շահինյան 1976, 287-288, նկ. 1, 2. 1984, 28, նկ. 3 (առաջինն է սահմանել որպես վիշապաքար). Խաչատուրյան 1982, 80. Мырадян 1985, 23-24. Պետրոսյան 2008, նկ. 73, 436. ՀՊՑ, Վայոց Ձոր, Աղաձևաձոր 9.6.3.2.1 (ներկայացված է որպես խաչքար, նախնական նշանակությամբ՝ ցլակերպ վիշապ). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից:

Ուլգյուր 2 (Վարդենիսի լեռներ): *Տիպը* – ցլակերպ. *Նյութը* – մոխրաշագանակագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – լավ, խաչքարացված՝ դիմային, արձանագրված՝ կողային ու ետևի հատվածներում. *Չափեր* – 250×80×49. *Սկզբնավայրը* – անհայտ. *Բարձրությունը* – 1950 մ. *Համայնեքաղը* – անհայտ. *Երկրորդական օգտագործումը* – ըստ արձանագրության Պ. Մուրադյանի ընթերցման՝ քարը ներկայիս տեղն է բերվել Որկոր վայրից և վերածվել խաչքարի վարպետ Մարգարի կողմից իր ծնողների՝ հոր իշխան Սմբատի և մոր Սեթիի հիշատակին: Արձանագրությունը թվագրվում է 1199 թ., սակայն վիշապաքարը խաչքարացվել է արձանագրությունից ավելի վաղ՝ Ուլգյուր 1-ի հետ միաժամանակ 1009 թ.: *Ներկայիս վայրը* – Աղավնաձոր գյուղի վարչական տարածք, Ներքին Ուլգյուր կամ Վանքի դուզ/ձոր գյուղատեղիի հարավարևմտյան հատված, Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային կողմում. *Սկզբնաղբյուրը* – Եղիազարյան 1955, 78 («կոթողաձև» է). Բարխուդարյան 1967, 35, նկ. 21. Շահինյան 1976, 288-289, նկ. 1, 3 (առաջինն է սահմանել որպես վիշապաքար). Խաչատուրյան 1982, 80. Мырадян 1985, 23-24. Պետրոսյան 2008, նկ. 72, 436. ՀՊՑ, Վայոց Ձոր, Աղավնաձոր 9.6.3.2.2 (ներկայացված է որպես խաչքար, նախնական նշանակությամբ՝ ցլակերպ վիշապ). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից:

Ղուռթ Թափա 1 (Արագած): *Տիպը* – ձկնակերպ (կենաց ծառի և ալիքաձև կիսագալարների պատկերով). *Նյութը* – մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – լավ. *Չափսը* – 162×43×20. *Սկզբնավայրը* – Օրգով գյուղից հյուսիս՝ Ղուռթ Թափա («Գայլ բլուր») կոչվող մշակութայնացված միջավայրում. *Բարձրությունը* – 1954 մ. *Համարները* – անհայտ (բնագիր նկարում կոթողի շրջակայքում երևում են միջին չափսի անկանոն քարեր. գուցե կրումելի է), շրջակայքում՝ մենհիրներ, կրումելիներ, դոլմեններ, «կիկլոպյան» շինություններ, եկեղեցու ավերակներ (Քալանթար 1925, 214-230. Արեշյան և այլք 1977, 91), մ.թ.ա. II-I հազարամյակի դամբարանադաշտ (ըստ՝ ՀՊՑ, Արագածոտն, Օրգով, Կոտ Թափա, 114.8). *Ներկայիս վայրը* – Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի «Հայկաշեն» ամառանոց, Բյուրական. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված. Արեշյան և այլք 1977, 91 (հավանաբար «մշակված երկարուկ քանդակազարդ պատկերներով երկու քարեր»-ից մեկն է, փաստագրված 1975 թ. «Կոտ-Թափա»-ում). հմմտ. նաև Լալայան 1931, 66. ՀՊՑ, Արագածոտն, Բյուրական 28.1.7. ՊԺԿ (Բյուրական 1, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 2002 թ.). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը (3-րդ նկարն՝ Արթուր Հարությունյանի, 1973 թ.):

Ղուոթ Թափա 2 (Արագած): *Տիպը* – ձկնակերպ (տիպիկ զիգագաձև զարդերով). *Նյութը* – մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – մեջտեղից կոտրված, ապա կայցված. *Չափսը* – 160×30×55. *Սկզբնաղբյուրը* – Օրգով գյուղից հյուսիս՝ Ղուոթ Թափա («Գալլ բլուր») կոչվող մշակութայնացված միջավայրում, *Ղուոթ Թափա 1*-ից մոտ 5 մ հեռավորության վրա. *Բարձրությունը* – 1954 մ. *Համարներսպիր* – անհայտ (բնագիր նկարում կոթողի շրջակայքում երևում են միջին չափսի անկանոն քարեր. գուցե կրոմլեխ է), շրջակայքում՝ մենհիրներ, կրոմլեխներ, դոլմեններ, «կիկլոպյան» շինություններ, եկեղեցու ավերակներ (Քալանթար 1925, 214-230. Արեշյան և այլք 1977, 91), մ.թ.ա. II-I հազարամյակի դամբարանադաշտ (ըստ՝ ՀՊՑ, Արագածոտն, Օրգով, Կոտ Թափա, 114.8). *Ներկայիս վայրը* – Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի «Հայկաշեն» ամառանոցում, Բյուրական. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված. Արեշյան և այլք 1977, 91 (հավանաբար «մշակված երկարուկ քանդակազարդ պատկերներով երկու քարեր»-ից մեկն է, փաստագրված 1975 թ. «Կոտ-Թափա»-ում). հմմտ. նաև Լալայան 1931, 66. ՀՊՑ, Արագածոտն, Բյուրական 28.1.8. ՊԺԿ (Բյուրական 2, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 2002 թ.). *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը (3-րդ նկարն՝ Արթուր Հարությունյանի, 1973 թ.):

Քյուրաքանդ 1 (Արագած): *Տիպը* – պարզ չէ. *Նյութը* – բաց մոխրագույն բազալտ. *Պահպանվածությունը* – լավ. *Չափերը* – 332×80×40. *Սկզբնավայրը* – Քյուրաքանդ ամառանոցի «Ֆուտբոլի դաշտ», Քյուրաքանդ (Ֆերիկ) գյուղի (վերջերս՝ Օշական գյուղի) ամառանոց. *Բարձրությունը* – 2818 մ. *Համայնեքապը* – կրոմլեխ, թերևս դամբարան (թալանված է, ինչի մասին է վկայում քարի տակի փորվածքը. թափված հողից գտնվեցին 3 վանակատ և 2 խեցեղեն բեկոր՝ մեկի վրա դուրգի հետքեր (ՄԲ?), որից մոտ 15 մ հեռավորության վրա մեկ այլ կիսամշակված և վերևից ներքև նեղացող երկարավուն քար է. այս երկուսի միջև՝ ժայռապատկեր, դեպի հյուսիս կա չորս կրոմլեխ/դամբարանների խումբ (մինչև 11 մ տրամագծով). *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղում. *Երկրորդական օգտագործումը* – . *Սկզբնաղբյուրը* – չիրատարակված, առաջին անգամ փաստագրված 2013 թ. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից և սկզբնական միջավայրը:

Ավան 1 (Գեղամա լեռներ): *Տիպը* – ձկնակերպ. *Նյութը* – կարմրավուն տուֆ. *Պահպանվածությունը* – լավ, դիմա-
յին մասում քարի վերին շերտը մասամբ քայքայված. *Չափեր* – 132×35×32. *Սկզբնավայրը* – . *Բարձրությունը* – 1218 մ.
Համայնաբանությունը – անհայտ. *Ներկայիս վայրը* – Ավանի Ս. Աստվածածին/Ծիրանավոր եկեղեցու արևմտյան մուտքի
վերևում՝ ներսից ագուցված իբրև բարավոր. *Երկրորդական օգտագործումը* – բարավոր, միջնադարում ավելացվել
է վարդակը՝ ձկան աչքի տեղում. *Սկզբնաղբյուրը* – Ագարյան 1975, 18. Пиотровский 2009, 113. Ծիրանավոր անվանը
եկեղեցիների համար՝ որպես նախկինում վիշապի տաճարների հիմնո. Հակոբյան 1993, 23. Գ. Թումանյան, այս ժո-
ղովածուում (Ն. Մառի կարծիքն է). ՀՊՑ, Երևան, Ավան 1.2.10.1.1 (ներկայացված է որպես վիշապաքար). *Լուսանկա-
րը* – տարբեր դիրքերից:

Գառնի 2 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ (ըստ ձևի՝ քառակող է և նեղացող, պատկերները չեն պահպանվել). **Նյութը** – մուգ մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – գլխամասը հորիզոնական կտրված է, դիմային մասը՝ ոչ հավասարաչափ մշակված, ստորին հատվածի արևելյան մասը՝ կոտրված. **Չափեր** – 292×73×41. **Սկզբնավայրը** – **Բարձրությունը** – 1387 մ. **Համարներսպրը** – անհայտ. **Ներկայիս վայրը** – Գառնիի տաճար հնագիտական հուշարձանի տարածք. **Երկրորդական օգտագործումը** – IX-X դդ. վերածվել է խաչքարի՝ վիշապաքարի համապատասխան հատվածը ակոսատու մով հեռացնելու միջոցով. խաչապատկերը վիշապաքարի ստորին (խաչքարի վերին) հատվածում է, ավարտուն չէ. **Սկզբնաղբյուրը** – Հ. Պետրոսյան, այս ժողովածուում. ՀՊՑ, Կոտայք, Գառնի 6.21.4.9 (ներկայացված է որպես խաչքար). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից:

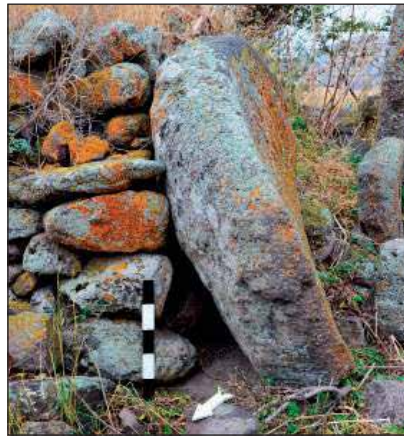
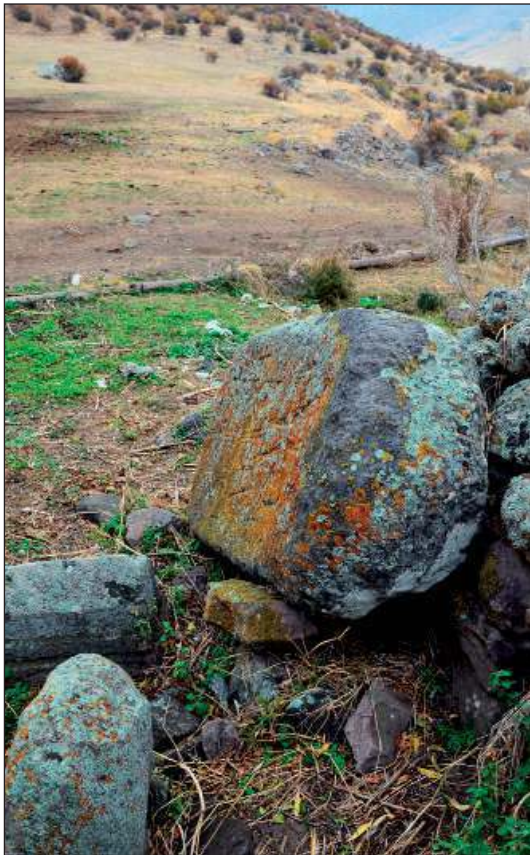
Գեղաշեն 1 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ (ըստ ՊԺԿ-ի՝ իրանի երկայնքով նկատվում են թեփուկներ հիշեցնող զիգզագներ. մենք չենք տեսել). **Նյութը** – մոխրագույն բազալտ, սպիտակ քարաքոսով. **Պահպանվածությունը** – լավ, պոչի մասը կոտրված/կամ կտրված. **Չափսը** – 182×42×39. **Սկզբնավայրը** – Գեղամա լեռներ (ըստ ՀՊՑ-ի և ՊԺԿ-ի), կոնկրետ տեղն անհայտ է. **Բարձրությունը** – 1652 մ. **Համարներսրը** – անհայտ. **Ներկայիս վայրը** – գտնվում է Գեղաշենի արևելքում գտնվող «Գյուլի թաղ»-ի հին գերեզմանոցի հարավային մասում. **Երկրորդական օգտագործումը** – տապանաքար, ստորին մասում՝ անցք (ըստ Հ. Պետրոսյանի, այս ժողովածուում՝ տապանաքարի է վերածվել XVI-XVII դդ., անցքն էլ արված է պարանով քարշ տալու համար). **Սկզբնաղբյուրը** – չիրատարակված, ՀՊՑ, Կոտայք, Գեղաշեն 6.23.9.4 (ներկայացված է որպես վիշապաքար տեղավորված Գեղամա լեռներից). ՊԺԿ (Գեղաշեն, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 2005 թ., պետական պահպանության տակ է վերցվել 2004 թ.): **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից և ներկայիս միջավայրը:

Լիճք 1 (Գեղամա լեռներ): **Տիպը** – պարզ չէ. **Նյութը** – մոխրագույն բազալտ, կարմրավուն քարաքոսով. **Պահպանվածությունը** – միայն վերնամասն է երևում, որի վերին հատվածը կոտրված է, իսկ ստորին մասը հողի մեջ է. **Չափերը** – 155×78×30. **Սկզբնապայրը** – անհայտ, թեև չի բացառվում, որ իր տեղում լինի կամ ոչ հեռվից բերված լինի. **Բարձրությունը** – 2025 մ. **Համադրեքայրը** – անհայտ. **Ներկայիս վայրը** – Ծակքար գետից սկիզբ առնող ջրատարի մոտ, Թեմոյի Սուրբ վայրում, Բանդերի ջրի ափին, միջնադարյան Պողոս գյուղի տարածքում. կողքը երկու խաչքարեր են. **Երկրորդական օգտագործումը** – . **Սկզբնաղբյուրը** – չիրատարակված, Նորիկ Հագեյան, Սմբատ Սմբատյան (02.10.2013), ՀՊՑ, Գեղարքունիք, Լիճք 4.39.12 (ներկայացված է որպես «գորտակերպ վիշապաքար», թե ինչու պարզ չէ, թերևս ժողովրդական ստուգաբանություն է. «Գորտաքար»-ի մասին հմնտ. Բդոյան 1972, 488). ՊԺԿ (Լիճք, նկարագրություն, լուսանկար, անձնագիրը կազմվել է 2004 թ.). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից:

Կարմրաշեն 1 (Վարդենիսի լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ (գլխի վրա կա ելուստ, դեմքն ունի մասնակի ուռուցիկություն, կողային հատվածներից մեկում նշմարվում է ոտքը. քարի նեղացող ձևը, մշակումը և չափերը տիպիկ են վիշապաքարերի համար). **Նյութը** – բաց մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – դիմային մակերեսը քանդակագործվելով՝ փոս է ընկել, ետևում փորագրվել է հիմնական արձանագրությունը. **Չափեր** – 282×90×31 (ըստ Ս. Բարխուդարյանի՝ ընկած վիճակում երկարությունը 3,66). **Սկզբնավայրը** – անհայտ. **Բարձրությունը** – 1990 մ. **Համարներսպրը** – անհայտ. **Երկրորդական օգտագործումը** – 990 թ. խաչքար, որի արձանագրությունն ասում է, թե ինչպես Գրիգորիկը արձանը գտնում և դժվարությամբ տեղափոխում է եկեղեցու դուռը. **Ներկայիս վայրը** – Կարմրաշեն գյուղում, Ջեվեդարա գյուղատեղիի հյուսիսային մասում, ավերակ ջրաղացի մոտ. Ըստ Քաջբերունու՝ 1889 թ. կանգուն էր, ըստ՝ Ս. Բարխուդարյանի՝ 1932 թ. կանգուն էր, ապա ընկել է (իր փաստագրման ժամանակ ընկած էր), հետո նորից կանգնեցվել է (թերևս վերջին 30 տարվա ընթացքում. Ա. Շահինյանի մոտ արդեն կանգնած է). **Սկզբնաղբյուրը** – Ջալալեանց 1858, 137 (ընթերցում է միայն արձանագրությունը). Քաջբերունու 1889, 283 (նշում է, որ կանգուն է «բլրակի լանջի վերայ»). Եղիազարյան 1955, 104 (նշում է, որ «բոլորովին առանձնահատուկ ձևով մշակված» խաչքար է). Բարխուդարյան 1967, 41-42, նկ. 29, 29ա. Շահինյան 1976, 289 (առաջինն է նկատել, որ կարող է վիշապաքար լինել). Շահինյան 1984, նկ. 70. Պետրոսյան 2008, 78, 107, 176, 234, նկ. 124. ՀՊՑ, Վայոց Ձոր, Կարմրաշեն, 9.27.4.2 (ներկայացված է որպես խաչքար). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից:

Ռինդ 1 (Վարդենիսի լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ (ինչի մասին վկայում է կորացող ձևը, հաստությունը և գլխին պահպանված կատարը). **Նյութը** – մուգ մոխրագույն բազալտ, սպիտակ և կարմիր քարաքոսի հետքերով. **Պահպանվածությունը** – միայն կեսն է պահպանվել, դիմային մասը հարթեցվել է և վրան մեծ ու փոքր խաչեր արվել. **Չափեր** – 187×101×39. **Սկզբնավայրը** – անհայտ. **Բարձրությունը** – 1941 մ. **Համադրեքստը** – անհայտ. **Երկրորդական օգտագործումը** – խաչքար. **Ներկայիս վայրը** – Ռինդ գյուղի վարչական տարածք, Վերին Ուլգյուր գյուղատեղի, X-XIV դդ. գերեզմանոցի և XIII-XIV ու XVII դդ. խաչքարերի համառոտըստում. **Սկզբնաղբյուրը** – չիրատարակված, Ռինդում՝ Հ. Մելքոնյանի կողմից խաչքարացված ցլակերպ վիշապաքարերի հիշատակման մասին հմնտ. Յոհանյան 2002, 124 (ոչ կոնկրետ). Վերին Ուլգյուրի համար հմնտ. Եղիազարյան 1955, 79-80. Բարխուդարյան 1967, 34. հմնտ. նաև ՀՊՑ, Վայոց Ձոր, Ռինդ 9.37.4 (Վերին Ուլգյուրի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի, գերեզմանոց և խաչքարեր). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից:

Ռինդ 2 (Վարդենիսի լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ (ինչի մասին վկայում է նեղացող ձևը, հաստությունը և գլխին պահպանված կատարը). **Նյութը** – բաց մոխրագույն բազալտ, սպիտակ և կարմիր քարաքուսի հետքերով. **Պահպանվածությունը** – դիմային մասը վերամշակված, հարթեցված (որի պատճառով պատկերները անտեսանելի են), արևելյան կողային մասում մասամբ կոտրված. **Չափեր** – 198×70×29. **Սկզբնավայրը** – անհայտ. **Բարձրությունը** – 1941 մ. **Համարներսարը** – անհայտ. **Երկրորդական օգտագործումը** – թերևս հումք է հանդիսացել խաչքար պատրաստելու համար, ինչը տեղի չի ունեցել. ներկայումս օգտագործվում է իբրև սեղան: Գլխամասում կա անցք՝ քարշ տալու համար: Երկու կողային մասերում մնացել են կտրավուն փոսիկների հետքեր. **Ներկայիս վայրը** – Ռինդ գյուղի վարչական տարածք, Վերին Ուլցյուր գյուղատեղի, X-XIV դդ. գերեզմանոցի և XIII-XIV ու XVII դդ. խաչքարերի համատեքստում, Ռինդ 1-ից 10 մ դեպի հարավ. **Սկզբնաղբյուրը** – չիրատարակված, Ռինդում՝ Հ. Մեքոնյանի կողմից խաչքարացված ցլակերպ վիշապաքարերի հիշատակման մասին հմտ. Յոհանյան 2002, 124 (ոչ կոնկրետ). Վերին Ուլցյուրի համար հմտ. Եղիազարյան 1955, 79-80. Բարխուդարյան 1967, 34. հմտ. Նաև ՀՊՑ, Վայոց Ձոր, Ռինդ 9.37.4 (Վերին Ուլցյուրի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի, գերեզմանոց և խաչքարեր). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից:

Վայք 1 (Վարդենիսի լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ (քառակող, նեղացող, սկզբնական պատկերագրությունը ջնջված է և լավ հարմարեցված նոր, բայց արխայիկ տարրերով պատկերներին). **Նյութը** – բաց մոխրագույն բազալտ. **Պահպանվածությունը** – ակտիվորեն վերամշակված բոլոր կողմերից. **Չափսը** – 207×71×58. **Սկզբնավայրը** – անհայտ. **Բարձրությունը** – 1205 մ. **Համարներսրը** – անհայտ. **Երկրորդական օգտագործումը** – խաչքար, արձանագրությունը խաչի կանգնեցման մասին՝ 1222 թ., ընդ որում խաչքարի վերնամասը վիշապաքարի ստորին մասն է. ունի 2 անցք՝ մեկը գլխավերևում (տրամ. 15 սմ) թերևս խաչ ագուցելու համար (հմմտ. *Անգեղակոթ 1, Սառնաղբյուր 1*), մյուսը՝ դեպի դիմային մասը (տրամ. 10 սմ), վերջինս՝ քարշ տալու համար. **Ներկայիս վայրը** – Վայք քաղաք, Հին Սոյլան գյուղատեղի, Ս. Վատվառա սրբարանի և հին ու նոր գերեզմանոցի մոտ, Պետիկ Ավետիսյանի հողատարածքում, Վայք-Ջերմուկ ճանապարհի ձախ կողմում. այս տեղում է վաղուց (թերևս միջնադարից, հմմտ. գերեզմանոցի խաչքարերը՝ IX-XVII դդ.). **Սկզբնաղբյուրը** – Հակոբյան 2011, 140 (ներկայացված է որպես VII-VIII դդ. կոթող). ՀՊՑ, Վայոց Ձոր, Վայք 9.3.4 (ներկայացված է որպես խաչքար). **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից:

Անգեղակոթ 1 (Սյունիքի լեռներ): **Տիպը** – ցլակերպ (քառակող, նեղացող, քարի մշակումը տիպիկ վիշապաքարերի համար, սկզբնական պատկերագրությունը ջնջված է, ցլագլխի մնացորդը ակնհայտորեն դուրս է ընկած այլ մասերի համեմատ, ինչը հատկապես երևում է Շահինյան 1984, նկ. 15-ում)։ **Նյութը** – բաց մոխրագույն բազալտ։ **Պահպանվածությունը** – ակտիվորեն վերամշակված դիմային մասում։ **Չափսը** – 238×73×65։ **Սկզբնավայրը** – անհայտ։ **Բարձրությունը** – 1805 մ։ **Համարներսյուր** – անհայտ։ **Երկրորդական օգտագործումը** – վաղ միջնադարյան կոթող, ավելի ուշ վերածված խաչքարի (գլխավերևի ներկայիս խաչքարը բացակայում է հին նկարներում, հմմտ. Շահինյան 1984, նկ. 13, 15. Հակոբյան և այլք 1986, նկ.՝ 928 էջի ներդիրում)։ **Ներկայիս վայրը** – Անգեղակոթ գյուղի հյուսիսային եզրին գտնվող միջնադարյան և ժամանակակից գերեզմանոցում։ **Սկզբնաղբյուրը** – Բարխուդարյան 1960, 120, №359 (գլխին ագուցված քառակուսի քարի արևելյան կողմի արձանագրությունը)։ Շահինյան 1984, նկ. 13, 15 (V դ. երկրորդ կեսի կոթող, սկզբնապես կանգնած հարակից պատվանդանի վրա)։ Պետրոսյան 2008, 78, նկ. 76 (վաղ միջնադարյան կոթող, որ XIV-XV դդ. վերածվել է խաչքարի)։ ՀՊՑ, Սյունիք, Անգեղակոթ 8.13.4.28 (ներկայացված է որպես V դ. կոթող)։ տեղեկությունը հնարավոր վիշապաքարի մասին՝ Բոբիս Գասպարյան (27.05.2012)։ **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից։

Դարիկ 1 (Ջավախքի լեռներ): *Տիպը* – ձուկ/ցուլ (քառակող մշակված, մեջքին եռանկյունաձև իջնող և ձկնակերպերին բնորոշ փորվածք, ցլակերպերին բնորոշ եղուստ/կատար). *Նյութը* – մոխրագույն բազալտ, կարմրավուն քարաքոսով. *Պահպանվածությունը* – լավ, մասամբ կոտրված՝ կողային և պոչի հատվածում. *Չափեր* – 395×109×45. *Սկզբնավայրը* – Դարիկ գյուղ, «Ագրոհոլդինգ Արմենիա» ՍՊԸ տարածքում. *Բարձրությունը* – 2147 մ. *Համարները* – կրոմեխ/դամբարան (ըստ ՀՊՑ-ի ևս՝ «գերեզմանոցում, քարակույտների մեջ»), շրջակայքում՝ դամբարաններ, բնակավայրերի և կլորավուն փոսիկներով քարերի հետքեր. *Ներկայիս վայրը* – սկզբնական տեղից ոչ հեռու (խորհրդային ժամանակներում կանգնած է եղել կրոմեխի վրա, հետխորհրդային շրջանում գցվել է կրոմեխից դուրս և այժմ գտնվում է կրոմեխից 3 մ հարավ՝ ըստ Ի. Թադևոսյանի. ըստ Լ. Եգանյանի՝ կոթողը կանգուն է եղել մինչև 1988 թ.). *Երկրորդական օգտագործումը* – սրբազան քար, որի շուրջ ծիսակատարություններ են կատարվել. *Սկզբնաղբյուրը* – Իրինա Թադևոսյան (29.09.2013). Եգանյան 2007, 26-27, նկ. 1. 2011, 34 (ներկայացված է որպես վիշապաքար՝ հայտնաբերված հնագետների կողմից 2003 թ.). ՀՊՑ, Շիրակ, Դարիկ 7.39.1.1.1. *Լուսանկարը* – տարբեր դիրքերից:

Եղնաշուր 1 (Ջավախքի լեռներ): **Տիպը** – ցուլ (ցլապատկերով՝ ըստ ՀՊՑ-ի), ձուկ/ցուլ առանց պատկերի (ըստ մեզ, դիմային մասը շատ հարթ, հետևիքը կորացող, հորիզոնական ակոսագիծ գլխին, ուղղահայաց ակոսագծեր՝ վերին և միջին մասում)։ **Նյութը** – մոխրագույն բազալտ, սպիտակ և կարմրավուն քարաքոսով։ **Պահպանվածությունը** – լավ, պատկերը՝ ջնջված կամ պատկեր չկա։ **Չափը** – 335×75×41։ **Սկզբնավայրը** – սկզբնական տեղում։ **Բարձրությունը** – 2110 մ։ **Համարնքայրը** – կրումլեն/դամբարան (տրամագիծը՝ 5,30 մ), շրջակայքում այլ շինությունների հետքեր։ **Ներկայիս վայրը** – իր տեղում (Խորհրդային ժամանակներից մինչ օրս կանգնած է նույն տեղում՝ ըստ ինֆորմանտ Սարույա Խաչատրյանի (29.09.2013)։ ըստ ՀՊՑ-ի 2007 թ. լուսանկարի այն ավելի ուղիղ էր կանգնած, քան այժմ)։ **Երկրորդական օգտագործումը** – ժամանակակից ծիսական օգտագործման հետքեր՝ քարե խաչ կողքին։ **Սկզբնաղբյուրը** – Եգանյան 2007, 27, նկ. 2. 2011, 34 (ներկայացված է որպես վիշապաքար, հայտնաբերված հնագետների կողմից 2006 թ.)։ Դիլանյան 2012, 65 (միայն լուսանկարն է՝ առանց մանրամասնությունների)։ ՀՊՑ, Շիրակ, Եղնաշուր 7.29.1.3.2 (ներկայացված է որպես վիշապաքար)։ **Լուսանկարը** – տարբեր դիրքերից։

Ծանոթագրություններ

¹ Մեր աշխատանքը անհնարին կլիներ առանց մի շարք կազմակերպությունների և անհատների աջակցության: Այս իմաստով, նախ շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ՀԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտին՝ հանձին տնօրեն Պ. Ավետիսյանի և Բեդիկի Բաց համալսարանին՝ հանձին փոխտեղտոր Բ. Շյուքի: Քննարկումների և օգտակար խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում Լ. Աբրահամյանին, Հ. Ավետիսյանին, Ռ. Բադալյանին, Բ. Գասպարյանին, Ա. Գնունուն, Բ. Գրեյլյանին, Վ. Գուրգադյանին, Ա. Գևորգյանին, Գ. Թումանյանին, Ժ. Խաչատրյանին, Ա. Խեչոյանին, Գ. Կարախանյանին, Ն. Հազեյանին, Ս. Հմայակյանին, Հ. Մարտիրոսյանին, Հ. Մելքոնյանին, Լ. Մկրտչյանին, Կ. Շմիդտին, Հ. Պարզինգերին, Ա. Պետրոսյանին, Հ. Պետրոսյանին, Գ. Սարգսյանին, Հ. Սարգսյանին, Վ. Սարգսյանին, Ս. Սմբատյանին, Հ. Ստեփանյանին, Ա. Փիլիպոսյանին: Տեղագրական քարտեզների համար պարտական ենք Ս. Դավթյանին, գծագրերի համար՝ Ա. Առաքելյանին: Երախտապարտ ենք նաև Գ. Պետրոսյանին և քեռի Անդրանիկին ու իրենց ընտանիքներին՝ լեռներում ցուցաբերած մեծ օգնության համար:

Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Ա. Գևորգյանին՝ *Սարուխան I-ը*, Ի. Թադևոսյանին՝ *Դարիկ I-ը*, Ա. Հարությունյանին՝ *Ղուրթ Թափա I-2-ը*, Լ. Պետրոսյանին՝ *Լճաշեն 2-ը* և Գ. Սարգսյանին՝ *Բուժական I-ը* տեղում ցույց տալու համար, ինչպես նաև Հ. Պետրոսյանին՝ *Ավանիկ I-ի* և *Վիշապասար I-ի*, Բ. Գասպարյանին և Ա. Խեչոյանին՝ *Ամնադի Օրա I-ի* ու *Անգեղակոթ I-ի*, Հ. Մելքոնյանին՝ *Եղեգնաձորի շրջանի վիշապաքարերի* ու *Ամնադի Օրա I-ի* մասին տեղեկություններ հաղորդելու և ճշտումներ կատարելու համար:

Բազմակողմանի աջակցության համար առանձին շնորհակալություն ենք հայտնում այս հատորի համակարգչային խմբագիր Ա. Հարությունյանին, որն ուղղակի մասնակցություն է ունեցել մեր դաշտային և կաթինետային բազմաթիվ աշխատանքներին:

Տեքստում *շեղագրված* են այն վիշապաքարերը, որոնք ցուցակագրված են հոդվածի վերջում գտնվող տեքստային և նկարային Կատալոգում: Հմմտ. նաև նկ. 32-34 քարտեզները, ուր այդ վիշապաքարերը տարբերակված են պայմանական նշանով՝ ըստ տեղագրական և տիպաբանական հատկանիշների:

Կատալոգի նախնական տարբերակը և 2012 թ. աշխատանքներն ավելի հակիրճ տե՛ս Gilibert et al. 2012. 2013:

Հապավումներ են՝ *ՀՊՑ*–ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակ (2002 թ., առկա է ինչպես գրքային, այնպես էլ համացանցային (<http://www.armmonuments.am>) տարբերակներով, մասնակի տարբերություններով), *ՊՄՊ*–Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության արխիվ, *ՊԺԿ*–Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի արխիվ (հմմտ. Լ. Մկրտչյան, այս ժողովածուում):

² Ատրպետը կարևոր տեղեկություններ է հայտնում վիշապաքարերի կուտակումների մասին Արագածում (Կազնեֆեր՝ 2 օրինակ), Գեղամա լեռներում (այդ թվում Արխաշեն/Արքայաշեն լեռների ստորոտում՝

Արխամիշա, Արխիշան, Խոսրով չայ ու Մանկունք ավերակների և Կարա/Սև լճի մոտ) (30-ից ավել օրինակ), Զիարեթում (Տայք՝ 25-30 օրինակ), Սրբահանում և Հովտակում (Տայք՝ ? օրինակ), Պալակացիս լճակի մոտ (Ծովակն Հյուսիս/Չլդր, Վանանդ՝ ? օրինակներ) և Վայոց ձորում (? օրինակներ) (Ատրպետ 1926, 406-409. 1929, 54-59. հմմտ. նաև 1912, 24):

Առաջին վիշապաքարերը նա տեսել է 1885 թ. Կազնեֆերում: Ի դեպ «աշկատարյան/կիկլոպյան» ամրոցներ նա հիշում է Շիրակում 1884 թ. (Ատրպետ 1914, 165), ինչը հավանական է դարձնում վերջինիս կողմից վիշապաքարեր նկատելը Արագածի վրա հաջորդ տարի:

Ատրպետը փաստագրում (լուսանկարում և չափագրում) չի իրականացրել, գրում է վերհիշելով, սակայն նպատակ է ունեցել հետագայում վերադառնալ և լրջորեն զբաղվել վիշապաքարերի ուսումնասիրությամբ, ինչը դժբախտաբար չի հաջողվել (Ատրպետ 1926, 88, 90):

Ատրպետի աշխատանքներից պարզ է, որ նա առաջինը տեսել է Արագածի վիշապաքարերը 1885 թ.: Այս գիտենք, որ Գեղամա լեռների օրինակները նա այցելել է 1906 թ. (Ատրպետ 1926, 407-408. 1929, 56-57): Մինչդեռ անհայտ է մնում, թե երբ է նա տեսել այլ շրջանների վիշապաքարերը: Պ. Մուրադյանի այն կարծիքը, թե Ճորոխի վիշապաքարերը հայտնաբերվել են 1920-ական թթ. վերջերին (Мурадян 1985, 20), չի կարող ճիշտ լինել. դրանք (Վանանդի օրինակների հետ միասին) Ատրպետը պիտի տեսած լիներ նախախորհրդային շրջանում, թերևս՝ XIX-XX դդ. սահմանին, չնայած վերջինս, լինելով ծնունդով կարսեցի, այդ լեռներում եղել է նաև մանուկ և երիտասարդ տարիներին՝ 1870-1880-ական թթ. (հմմտ. Ատրպետ 1926, 80, 84. 1931, 317):

Վիշապաքարերի ատրպետյան խնդրին կարող է օժանդակել հեղինակի «Վիշապամայր» պատմվածքը (բովանդակությունը տե՛ս ստորև), որն, ըստ էության, նրա առաջին անդրադարձն է վիշապաքարերին (թեև գեղարվեստական ոճով, սակայն իրականում պատմվածքը վիշապաքարերի պաշտամունքի/ծիսակատարության վերականգնման մի փորձ է): Պատմվածքի գիտականորեն շարադրված նախաբանում նա խոսում է ջրապաշտության, հայկական լեռներից իջնող ջրանցքների մասին, որոնց հետ կապված էին վիշապաքարերը, ապա ավելացնում. «Այս բոլորը, մասնաւոր աճեալ տարի Վիշապազանց բարձունքում պրօֆ. Մարիի գտած վիշապների որձաքարե արձանները և դրանց Խալդէական ծագումը, ինձ ստիպեցին վաղուց ի վեր ուսումնասիրածս այս երկը գրի առնել առասպելական ձևով և մեր պատանեկան աշխարհի ընթերցանութեան նիւթ մատակարարել՝ մեր երկրի Խալդէական շրջանի ջրապաշտական դիցաբանական աշխարհայեացքի մասին»: Իսկ մինչ այդ նա նշում է, թե նա նախկինում այնքան տպավորված է եղել վիշապների մասին «լսած» նկարագրություններով «որ սրանից տասը տարի առաջ գրել ու հրատարակել եմ «Վիշապը», «Վիշապի Առագաստը» և ուրիշ լեգենդաներ» (Ատրպետ 1912, 3-4): Այսպիսով, մի կողմից զարմանալի է, որ Ատրպետը լռում է իր վերոհիշյալ գտածոների մասին և հիշում է Մառի թարմ հայտնագործությունը, մյուս կողմից, այնուամենայնիվ ակնարկում է իր գիտելիքը, ինչը լավ երևում է նաև պատմվածքի շարադրման ընթացքում: Այսպես, հեղինակը նշում է,

որ «ամեն մի ավագանու մի քանի տասնեակ Վիշապարձաններ էին կանգնեցրած, ձկնի մարմնով, ուղղաձիգ, որոնց աչքերը երկինք յառած, բերանները վերի կողմը բացած»։ ընդ որում հարց ու պատասխանով հաստատում է, որ դրանք ուղղաձիգ են եղել և ոչ հորիզոնական (Ատրպետ 1912, 18)։ Արձանները ծածկ չունեին, ծեսը կատարվում էր բաց երկնքի տակ, մեհեան և ուխտավորների համար օթևաններ չկային (Ատրպետ 1912, 28)։ Տեղադրության վերաբերյալ օգտագործում է «Վիշապագանց սարահարթներ», «Վիշապագանց ավագաններ», «լեռնադաշտում», «լճակների մոտ» արտահայտությունները (Ատրպետ 1912, 17-18, 23-24, 37), որոնք հիմարվի հիշեցնում են մեզ հայտնի վիշապաքարային միջավայրերը։ Այս իրավիճակը պատկերված է նաև էջ 17-ի գծանկարում, ուր տեսնում ենք ճիշտ վիշապաքարային մի գոգավորություն վիշապարձանների խմբով, որոնցից մեկի վրա նաև թռչուն է պատկերված։ Սա, ամենայն հավանականությամբ, Թոխմախյան Գյոլ/Վանքի լճի միջավայրի վերարտադրությունն է։ Այս ամենից պարզ է դառնում, որ Ատրպետն իսկապես այցելել է այս վայրերը։

Ի դեպ, նշենք, որ Ատրպետի այս աշխատանքին անդրադարձել է հայտնի արևելագետ Վ. Բարտոլդը, ով վիշապաքարերի մասին գրում է. «Այս անսպասելի բացահայտումը նաև հայ հասարակության մեջ թողեց այնպիսի տպավորություն, որ ժամանակակից գրողներից մեկը՝ Ատրպետը, 1911 թ. (իրականում՝ 1912 թ.՝ *հեղինակներ*) Ալեքսանդրոպոլում հրատարակեց «Վիշապամայր» առասպելը, որը նկարագրող էր (ըստ երևակայության և ոչ ըստ հուշարձանների)» (Бартольд 1966, 234)։

Ատրպետի վաստակը վիշապաքարերի հայտնագործման և մեկնության (Աստղիկ-Անահիտ-Վարդավառ) գործում ըստ արժանվույն չի գնահատվել։ Հետագա հեղինակները նրա գործունեությանը «ծանոթ չեն» կամ, եթե իրենց աշխատանքներում հիշատակում են Ճորոխի ավագանի վիշապաքարերի մասին (Пиотровский 1939, 16. Меликсет-Бекоев 1947, 32. Капанцян 1952, 51), սակայն մոռանում են նշել Ատրպետի անունը (առաջինը նրան հիշում են Բարսեղյան 1967, 181. ապա՝ Խանգադյան 1969, 138-139. ոչ հայ հեղինակներից՝ Сихарулидзе 1972, 24)։ Հիշյալ է, թեև Ատրպետի գործելակերպը սիրողական է իր ոճով և չի ձգտում լիակատար ճշգրտության, սակայն, շնորհիվ իր «արկածախնդիր խանդավառության», նա մեծ քանակության գիտելիք է դնում շրջանառության մեջ։

³ Խոսքը Գանձա 1-ի, Թեթրիծղար 1-ի և Մուրջախեթի 1-ի մասին է, որոնք հիշյալ հեղինակների կողմից չեն սահմանվում որպես վիշապաքար։ Առաջին անգամ թռեղք-ջավախքյան վիշապաքարերի մասին խոսել է Լ. Մելիքսեթ-Բեկը 1927 թ.՝ Փարվանա լճի շրջակայքում իրականացված հետազոտության արդյունքում (հմմտ. Марр, Смирнов 1931, 10)։

⁴ Դրանք են՝ *Ածղահա Յուրդ 1-6*, *Գյոլի Յուրդ 1-3*, *Թոխմախյան Գյոլ 1-3* և *6-7* (վերջիններս բեկորային, որոնք այսօր չկան), *Իմիրզեկ 1-5* (համեմատական ցանկի համար տե՛ս Ա. Զիլբերտ, Մ. Ստորաչի, այս ժողովածուում)։

Ն. Մառը և Յ. Սմիռնովը գրում են, թե տեսել են 23 վիշապաքար (Марр, Смирнов 1931, 92)։ Սակայն մեր վերլուծությունները դաշտային աշխատանքներից

հետո ցույց են տալիս, որ խոսքը գնում է իրականում ոչ թե 23, այլ 19 միավորի մասին։ Ինչպես է պատահել, որ հեղինակները չորս վիշապաքար ավել են հաշվել։ Ամենայն հավանականությամբ, այս հաշվարկային պատճառն այն է, որ Մառն իր տեքստն ուշ է գրել՝ շատ մանրամասներ լոկ վերհիշելով, լուսանկարները վերականգնելով, քանի որ նրա համապատասխան օրագրերը կորել էին «Արմավիրի և Բաքվի միջև» (Марр, Смирнов 1931, 10-11) կամ «Բաքվի և Պետրոգրադի միջև» (Гордеев 1928, 7. հմմտ. Барданян 2005, 104)՝ 1918 թ. թուրքական հարձակման ընթացքում Անիից նյութերը էվակուացնելուց հետո։ Սրանով է պայմանավորված թերևս քննարկվող գրքում վիշապաքարերի համակարգված համարալսման բացակայությունը, լուսանկարների և գծագրերի անհավասարաչափ բաշխումը, որոշ միավորների նկարագրության բացակայությունը։

Աշխատանքում հրատարակված լուսանկարների վերլուծության հիման վրա կարելի է ասել, որ երկու վիշապաքար Ածղահա Յուրդում և Թոխմախյան Գյոլում ավել են համարված։ Այսպես՝ *Ածղահա Յուրդ 1-ի* երկու լուսանկար (Марр, Смирнов 1931, таб. 2, 7) մեկնաբանվում են այնպես, կարծես տարբեր վիշապաքարեր լինեն, մինչդեռ իրականում դրանք նույն օրինակներն են պատկերում (таб. 7-ը սխալմամբ բերված է որպես վիշապ №5)։ Նման սխալ կա *Թոխմախյան Գյոլ 1-ի* և *2-ի* կապակցությամբ (Марр, Смирнов 1931, таб. 11, 12). таб. 11-ը և 12-ը ներկայացվում են այնպես, կարծես երկու տարբեր վիշապաքարեր լինեն, մինչդեռ դրանք նույն *Թոխմախյան Գյոլ 1-ի* նկարներն են։ Բացի այդ, հնարավոր է, որ «23»-ի մեջ հեղինակները հաշվում են նաև վիշապաքարերի անորոշ հիշվատակված մի քանի բեկորներ, որոնցից ոչ լուսանկար են բերում, ոչ էլ նորմալ նկարագրություն. խոսքը գնում է *Գյոլի Յուրդ 3-ի* մոտ գտնված «եզան այլանդակված գլխով ոչ մեծ մոմիակերպ քարի» (Марр, Смирнов 1931, 89) և Թոխմախյան Գյոլի միջնադարյան ջրահամակարգի սահմաններում նկատելի բեկորների (Марр, Смирнов 1931, 90-91) մասին։

Ինչ վերաբերում է վերջիններսի հայտնաբերման և տեղեկության տարածման ժամանակագրությանը, նախ պետք է ասել, որ Մառը վիշապաքարերի մասին առաջին անգամ հայտարարում է 1910 թ. դեկտեմբերի 17-ին՝ Ռուսական հնագիտական ընկերությունում կարդացած իր հաշվետվությունում (Марр, Смирнов 1931, 77), ապա 1911 թ. դեկտեմբերի 29-ին՝ Գիտությունների կայսերական ակադեմիայում կարդացած իր ճառում, որը լույս է տեսնում հաջորդ տարի (Марр 1912, 77-78)։ Հայտնաբերման մանրամասների հարցում մասնակի որոշակիություն է մտցնում Մառի՝ Հ. Օրբելուն Գառնիից գրված նամակներից մեկը, որ թվագրվում է 06.10.1910-ով, երբ հայտնի էին միայն 10 վիշապաքար (Марр 1974, 235)։ Ուրեմն մնացյալ վիշապաքարերը պիտի հայտնաբերված լինեն կամ 1910 թ. հունիսի 10-ի և դեկտեմբերի 1-ի միջև, կամ գուցե 1911 թ.։ 1911 թ. համար նշված չէ գրքում, սակայն այդ թվականին Գեղամա լեռներում հետազոտություններ կատարելու ցանկության մասին գրվում է վերոհիշյալ նամակում (Марр 1974, 235)։ Մառի՝ 1911 թ. գույտ վիշապաքարերի համար Գառնի գալու հանգամանքը վկայում է նաև Վ. Բարտոլդը (Бартольд 1966, 228)։ Այս իմաստով գուցե և ճիշտ է Բ. Առաքելյանը, ըստ որի՝ վիշապաքարերի հետազոտությունը տեղի է ունեցել նույն տարիներին, ինչ

Գառնիի պեղումները, այն է 1909-1911 թթ. (Առաքելյան 1968, 19): Գ. Ղափանցյանի այն տվյալը, թե Մառն ու Սմիռնովը 27 վիշապաքար են գտել 1907 թ., չի համապատասխանում իրականությանը (Ղափանցյան 1945, 112. Капанцян 1952, 3. սխալի ուղղումը հմմտ. Капанцян 2008, 128):

Եթե հավաստի են Ատրպետի տվյալները, ապա նա 1906 թ., այսինքն Մառից ու Սմիռնովից ավելի վաղ է հայտնաբերել 30-ից ավել վիշապաքար Գառնիի («Ազատավակի») բարձունքներում, այդ թվում՝ Սև լճի (Կարա լիճ) մոտ (Ատրպետ 1926, 408. 1929, 57-58):

Գեղամա լեռների վիշապաքարերի ուսումնասիրության պատմության տեսանկյունից ուշագրավ է, որ 1913 թ. Լ. Լիսիցյանը, Սո. Լիսիցյանի որդին, Ի. Ստրժիգովսկու արշավախմբի կազմում Վիեննայից այցելում է Հայաստան, որի ընթացքում նա Գառնիից բարձրանում է Գեղամա լեռներ և ուսումնասիրում Պայտասարի ժայռապատկերները: Հետագայում ծնողներին հասցեագրված նամակում (1914 թ. փետրվարի 24) վերջինս հիշատակում է Արմաղանի լեռների ժայռապատկերների և Թոխմախսան Գյոլի «աժդահաների» մասին, որոնց վերաբերյալ հաղորդումը նա պատրաստվում էր կարդալ պրոֆ. Հյորնեդինի (Վիեննա) սեմինարում (Լիսիցյան 1972, 52):

Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ Թոխմախսան Գյոլի («Գեղարդի հնագույն ջրամբարի») մոտ մի խոյազույն բազալտե վիշապաքար է հիշատակում նաև Մ. Գրիգորյանը, որը բացակայում է Մառի ու Սմիռնովի, Բարսեղյան և այլք-ի աշխատանքներում (Գրիգորյան 1959, 261-263, նկ. 10): Իր լուծումներով այն մասամբ տարբերվում է հայտնիներից (մասնակի գուգահեռի համար տե՛ս *Գեղաշեն 1-ը*): Նկարի կողային մասի մշակվածությունն ու պատկերը վկայում են, որ միջնադարում այն կարող էր վերածված լինել տապանաքարի:

ՊՄՊ արխիվում մի անձանոթ վիշապաքար է հիշատակվում՝ անորոշաբար «Մարտունու շրջան»-ում (Լ. Մկրտչյան, այս ժողովածուում):

- 5 Դրանք են՝ *Ահմադի Օրս 1*, *Հայսերի Օրս 1*, *Պրոսպեկտ 1-3*, որոնք հայտնաբերել կամ վերահայտնաբերել են ժամանակագրական կարգով՝ Գ. Ղափանցյանը (*Ահմադի Օրս 1*), Ա. Քալանթարը և Թ. Թորամանյանը (*Հայսերի Օրս 1*, *Պրոսպեկտ 1, 3*) և Բ. Պիտրովսկին (*Պրոսպեկտ 1, 2, 3*):

Արագածի վիշապաքարերի քանակի վերաբերյալ տեղեկությունները հակասական են: Եթե չհաշվենք Ատրպետի 1885 թ. Արագածի գագաթին՝ «Կազնեֆեր» լճակի ափին տեսած երկու վիշապաքարերը (Ատրպետ 1926, 407-408. 1929, 56), ապա Արագածի առաջին լուրջ հետազոտող Ա. Քալանթարը նշում է, թե այդ լեռնագանգվածում իր արշավախմբով տեսել է 20-ից ավել վիշապաքար (Քալանթար 1937, 175): Սակայն հեղինակի կոնկրետ տեղեկությունները սահմանափակվում են յոթով. դրանք գտնվում են 1. Կոտուրի և Սև լճի միջև (մեկ օրինակ՝ Թիքմաթաշը = *Հայսերի Օրս 1*), 2. Սև լճից մոտ 5 վերստ դեպի Անբերդ տանող ճանապարհի վրա՝ Արխաշանի ձախ կողմում (մեկ օրինակ՝ *Պրոսպեկտ 1*), 3. Շիրադայի և Ղալաչի առուների բաժանման կետում՝ Թիքմաթաշից 1-2 վերստ դեպի արևելք (երեք օրինակ) և Ղալաչա լճի մոտ (մեկ օրինակ) (այս չորսը Քալանթարը չի տեսել, միայն լսել է): 4. հիշում է նաև Գ. Ղափանցյանի (1914) տեսած օրինակը՝ Արագածի հարավարևել-

յան հատվածում (= *Ահմադի Օրս 1*) (Քալանթար 1925, 219-220, 230-քարտեզը, նույնը՝ վերաշարադրված Berberian 1927, 281-282, 296): Մեր 2012 թ. հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ Շիրադայի և Ղալաչի առուների բաժանման կետում եղած երեք չտեսնված վիշապաքարերի մասին տեղեկությունը կասկածելի է. կամ գուցե Քալանթարը նկատի ունի Ատրպետի հիշած «Կազնեֆեր» լճակի վիշապաքարերը: Կազնեֆերը ներկայիս Արագած գյուղի հին անունն է, որը գտնվում է Վարդենուտ/Շիրադայա գյուղից (= *Ահմադի Օրս 1*-ի մոտակա գյուղը) անմիջապես դեպի հյուսիս (հմմտ. Քալանթար 1925, 230-քարտեզը):

Քալանթարի արշավախմբի կազմում է եղել նաև Թ. Թորամանյանը, որն ավելի կոնկրետ տեղեկություններ է հայտնում երկու վիշապաքարերի մասին: Դրանցից առաջինը 1924 թ. օգոստոսի 11-ին ուսումնասիրված Տիքմա Տաշն է Ղոթուր գյուղի յայլայում, որի մեկ գլուխը կոտրել էին բնակիչները՝ ցանկանալով այն օգտագործել որպես գերեզմանաքար (երկու գլուխները նեղ, մեջտեղը լայն, մեկ ճակատին պաշտամունքի խորհրդանշաններ, մյուս կողմին, գագաթից ներքև՝ փոքր բլուրակ փոսիկներ, սկզբնական բարձր. 2,98 մ, չափագրման պահին՝ մեծ կտորի բարձր. 2,60 մ, ստորին գլխի լայն. 45,5 սմ, վերին կոտրված տեղի լայն. 53 սմ և նույնքան էլ հաստությունը, մեջտեղի լայն. 63 սմ, գլխից կոտրված կտորի բարձր. 38 սմ, հաստ. 60 սմ) (Թորամանյան 1948, 229): Կասկած չկա, որ խոսքը գնում է *Հայսերի Օրս 1*-ի մասին: Օգոստոսի 12-ին Ղոթուրի յայլայից արշավախմբը գնում է Արագածի բարձունքը, ապա՝ Անբերդ: Ղարադաղի ստորոտի վրայի յայլայի մոտ, ճանապարհից դուրս հայտնաբերվում է ևս մեկ մենաքար (առանց քանդակի, ստորին մասը լայն, վերինը՝ նեղ, վերջանում է բրգաձև, բարձր. 3,40 մ, ստորին մասը՝ 1 մ, վերինը՝ բրգաձև տաշվածքի տակ՝ 60 սմ, հաստ. 50 սմ) (Թորամանյան 1948, 229-230): Բրգաձև վերնամասը և չափերը կասկած չեն թողնում, որ խոսքը *Պրոսպեկտ 3*-ի մասին է:

Թիքմաթաշի կապակցությամբ ուշագրավ է Ղ. Ալիշանի կողմից «Տիքմե դաշ» տեղանվան հիշատակումը Արագածի հարավային փեշերին, Անբերդի հետ միասին (Ալիշան 1890, 132):

Հրատարակություններում, շրջանառվում է վիշապաքարի միայն մեկ՝ այն է *Պրոսպեկտ 1*-ի լուսանկարը (Քալանթար 1935, նկ. 21. 1937, 186. նույնն է ինչ Пиготровский 1939, рис. 9, таб. XII): Քալանթար 1937, 174-ի վիշապաքարի լուսանկարը իրականում Արագածի հետ կապ չունի՝ *Իմիրզեկ 2*-ն է: Նմանապես Քալանթար 1935-ի անգլերեն թարգմանության մեջ բերված լուսանկարը (Kalantar 2003, 7) ոչ թե Արագածից է, ինչպես նշված է հրատարակության մեջ, այլ Գեղամա լեռներից (= *Աժդահա Ցուրք 2*): Եվս մեկ վիշապաքարանման մենիիրի լուսանկար է բերված Թ. Թորամանյանի աշխատանքում, որի տակ անորոշաբար գրված է՝ «Մենաքարի նմուշ (Հայաստան)» (Թորամանյան 1942, 10, նկ. 8): Այս նկարը լիովին համապատասխանում է Լալայան 1931, 65, նկ. 16-ին (արվել է 1915 թ.), որտեղից ճշտվում է, որ խոսքը Շամիրամի մենիիրներից մեկի մասին է:

Որոշ ճշտումներ են մտցնում Գ. Ղափանցյանի տեղեկությունները: Վերջինս Արագածի վրա հիշում է չորս ցլակերպ վիշապաքար (Ղափանցյան 1945, 150. Капанцян 1952, 33, 37): Դրանցից մեկն իր կողմից

գտնված և վերն արդեն հիշված *Ահմադի Օրս 1-ն* է, որ հեղինակը հիշում է «Թուփալ Բոյի որդու Ալոյի յուրդում» և նկարագրում որպես ցլակերպ/խոյակերպ (Ղափանցյան 1914, 93-95. Капанцян 1952, 48): Ալոյի յուրդի վիշապաքարի նույնականացման համար *Ահմադի Օրս 1-ի* հետ, բացի աշխարհագրական («լեռան վերևում գտնվող մի հարթ արոտավայրում») և արտաքին տվյալներից (չափսերը, և այն որ վերջինս նման է Пютровский 1939, таб. XI, XII-ին = *Թոխմախան Գյոլ 4*, *Պրոսպեկտ 1*, ըստ՝ Ղափանցյան 1945, 113, 140, նկ. 6), հիմք է հանդիսանում նաև այն, որ ըստ հեղինակի, այս վիշապաքարի մոտ, մի քանի հայրուր մետր հեռու, կային նաև նրբագծված այծերով և որսորդական տեսարաններով ժայռապատկերներ (Ղափանցյան 1945, 154. Капанцян 1952, 48. 2008, 125. հմմտ. նաև Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 7), ինչը լիովին համապատասխանում է *Ահմադի Օրս 1-ի* ներկայիս համատեքստին (նկ. 17): Հաջորդ երեք վիշապաքարերը՝ 1927 թ. Հնությունների պահպանության կոմիտեի արշավախմբի կողմից Արխաշանի ձախ ափին, Արբերդի մոտ, Բյուրակահից Արագածի օղերնութաբանական կայանի ճանապարհին գտնվող «Յուրտ Ջհանգիր Աղա»-ի մոտ հայտնաբերված օրինակներն են (Капанцян 1952, 4): Խոսքը գնում է այսօր «Պրոսպեկտ» անվանված մարզագետների մասին, որտեղ նախապես եղել են հինգ վիշապաքար և 1960-1980-ական թթ., հիմնականում շինարարական աշխատանքների ընթացքում, «փրկվել» են ֆիզիկոսների կողմից՝ բերվելով Ֆիզիկայի ինստիտուտներ կամ տեղահան արվել որոշ անհատների կողմից ու իջեցվել Բյուրական ու Ոսկեվազ (տես *Պրոսպեկտ 1-5*): Քալանթարը հիշում է այստեղից մեկ վիշապաքար (*Պրոսպեկտ 1*), Թորամանյանը՝ ևս մեկը (*Պրոսպեկտ 3*):

Ամենայն հավանականությամբ, «20-ից ավել» վիշապաքարերի մասին Քալանթարի վերոհիշյալ տեղեկությունները պահվել են մեծ գիտնականի արխիվում, որը բռնագրավվել և կորել է նրա ձեռքակալումից հետո (1938): Այլապես «20»-ը տպագրական սխալ կարող էր լինել՝ թերևս «2»-ի փոխարեն (ինչպես օր. Kalantar 2003, 3-ում է): Դժբախտաբար վիշապաքարերի մասին տեղեկությունները բացակայում են Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի 1927-1930 թթ. հրատարակած «Որագիր» պարբերականում:

- 6 Այն է՝ *Թոխմախան Գյոլ 4*, որն, ամենայն հավանականությամբ, հայտնաբերել և փաստագրել է Բ. Պիոտրովսկին (Пютровский 1939, таб. XI), քանի որ Մառի ու Սմիռնովի մոտ այն բացակայում է:
- 7 Հայաստանի Հնությունների պահպանության կոմիտեի արշավախմբի կողմից գրանցված Արտանիշի վիշապաքարերի մասին տեղեկություն են հաղորդում Հ. Բերբերյանը և Բ. Պիոտրովսկին: Ընդ որում, Բերբերյանը խոսում է «լճի արևելյան հրվանդանին գտնվող հինգ ձկնակերպ վիշապների» մասին՝ չնշելով դրանց կոնկրետ գտնվելու վայրը (Berbérian 1927, 290): Մինչդեռ Պիոտրովսկին շեշտում է, որ այդ վիշապաքարերը հայտնաբերվել են 1927 թ. Արտանիշի ցածրադիր ափին և նման են եղել Գեղամա լեռների վիշապաքարերին, սակայն չի նշում, թե կոնկրետ քանի վիշապաքար է հայտնաբերվել (Пютровский 1939, 12-13): Այս տեղեկությունների մեջ որոշակի ճշգրտում է մտցնում Խորհրդային Հայաստան թերթում 1926 թ. սեպտեմբերի 4-ին անսնուն մի հե-

ղինակի (ստորագրվում է «Մ.») կողմից հրատարակված հոդվածը (որն, ի դեպ, պիտի լիներ Բերբերյանի հիմնական աղբյուրը և համապատասխանաբար հղվում է նրա կողմից): Ըստ այդմ, Հնությունների պահպանության կոմիտեն փաստագրել է այդ վիշապաքարերը իր մերձսևանյան արշավախմբի ընթացքում ոչ թե 1927 թ., ինչպես գրում է Պիոտրովսկին, այլ 1926 թ. օգոստոսի 17-ից սեպտեմբերի 20-ը ընկած ժամանակահատվածում: Հոդվածում մասնավորապես ասվում է. «Ջրի կույտի գոյության և ջրաբաշխական սիստեմի կատարելության ամենացայտուն ապացույցներն այստեղ ևս հայտնվեցին. լճի արևելյան հրվանդանի շրջանում գտնված են 5 հատ վիշապ, այն քարե հսկաներից ձկնի ձևով, որոնց առաջին անգամ հայտնագործեց Մառը Գեղամա լեռներում, ապա Կոմիտեի հնագիտական էքսպեդիցիան Արագածի վրա»: Հոդվածից պարզ է դառնում նաև, որ արշավախմբի աշխատանքներին մասնակցել են հնագետներ Ա. Քալանթարը (ղեկավարը) ու Ե. Բայբուրջյանը, ճարտարապետ Գ. Սիրանյանը, լուսանկարիչ Ա. Վրոյրը և ուսանող Ս. Բարխուդարյանը: Հոդվածում նշվում է նաև, որ նյութերը չափագրվել և լուսանկարվել են (Ասանուն 1926, 4): Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ արշավախմբին մասնակցած Ս. Բարխուդարյանը «Սևանա լճի ափին» հիշատակում է ոչ թե հինգ, այլ մեկ վիշապաքար (Բարխուդարյան 1935ա, 41): Մեկ այլ տեղ Բարխուդարյանը վիշապաքարերի կապակցությամբ շեշտում է «Սևանա լճի հյուսիսային ափեր»-ը (Բարխուդարյան 1960, 53): Հաջորդ հոդվածում նա ավելի է մանրամասնում՝ նշելով Արտանիշի անունը. այսպես, խոսելով ջրի պաշտամունքի մասին, վերջինս գրում է. «Դրա համար ապացույց է նաև լճի հյուսիսարևելյան ափերին, Արտանիշի մոտ Հս. Պահպանության կոմ. էքսպեդիցիայի հայտնաբերած «վիշապը»... Լճի կողքին լինելը, բայց և լեռնային մասերում սաստիկ ջրի պահանջ ունենալը, լեռնային երկրին ու բնությանը հատուկ ամպրոպներն ու կայծակը ստեղծել են օձի, վիշապի-ջրի պաշտամունքը» (Բարխուդարյան 1935բ, 183, 187):

Ավելի ուշ Ս. Եսայանը Արտանիշի վիշապաքարերի մասին գրում է, որ «դժբախտաբար ոչ այս վիշապաքարերը, ոչ էլ դրանց նկարները չեն պահպանվել» (Есаян 1980, 20): Մինչդեռ մեկ վիշապաքար Արտանիշում 1970-ական թթ. տեսել է Գ. Կարախանյանը (բանավոր հաղորդում, 25.04.2012 թ.): Այլ տեղեկություններ այս վիշապաքարերի վերաբերյալ չկան. գրականության մեջ կրկնվում են հիմնականում Պիոտրովսկու վկայությունները (հմմտ. Արեդյան 1941, 8. Խանգաղյան 1969, 138. 2003, 35. Bauer-Mannndorff 1984, 63):

Հուշարձանների պետական ցանկերում ևս Արտանիշի վիշապաքարերի մասին ոչ մի տվյալ չկա, թեև այդ ցանկերից պարզ է դառնում, որ Արտանիշի թերակղզին և նրա շրջակայքը մշակութայնացված տարածք է եղել արդեն բրոնզ-երկաթի դարաշրջանում. մասնավորապես թերակղզու բարձունքին հիշվում է ամրոց, իսկ դեպի գյուղը՝ այլ ամրոցներ, աշտարակ և դամբարանադաշտ (ՀՊՑ, Գեղարքունիք, Արտանիշ, 4.18), ինչն, ընդհանուր առմամբ, հնարավոր է դարձնում վիշապաքարերի առկայությունը տարածքում: Հմմտ. նաև Բարխուդարյան 1935բ, 169, ուր նկարագրվում են Շորժայի «հարթություն/տափարակներ»-ը (որ հիշեցնում են վիշապաքարային միջավայրեր) և դրանց շրջակայքի բերդ-շենքերն ու դամբարանադաշտերը:

Այս տեսանկյունից ուշագրավ մանրամասն է հաղորդում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2012 թ. օգոստոսի 23-ի №1073-Ն որոշումը (ստորագրված ՀՀ վարչապետ Տ. Սարգսյանի կողմից 2012 թ. օգոստոսի 28-ին), ուր ասվում է. համաձայն «Աշխարհագրական անվանումների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 6-րդ հոդվածի պահանջների՝ ՀՀ կառավարությունը որոշում է. 1. ՀՀ կառավարության 2006 թ. դեկտեմբերի 21-ի «Հայաստանի Հանրապետության Գեղարքունիքի, Շիրակի և Վայոց ձորի մարզերի անվանակոչված աշխարհագրական օբյեկտների անվանումները հաստատելու մասին» №1905-Ն որոշման հավելվածում կատարել հետևյալ փոփոխությունը և լրացումները՝ 1) աղյուսակի առաջին տողը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ..., 2) «Գեղարքունիքի մարզ» բաժինը լրացնել հետևյալ բովանդակությամբ նոր կետերով..., որոնց թվում է №№ ք/կ – 3569, Գործող անվանումը – *Վիշապ*, Օբյեկտի տեսակը – *վիշապաքար*, Համայնքի անվանումը – *Արլանիշ*, Թերթի համարը – *II-38-127-4-1*, Հաստատված անվանումը – *Վիշապ*» (<http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=77908>, 9.10.2013 թ.):

- 8 Բարսեղյանն իր գործընկերների հետ այցելում են Ն. Մառի և Յ. Սմիռնովի Գեղամա լեռներում հայտնաբերած վիշապաքարերը (բացի *Ածդահա Յուրթ* 6-ից, *Գյոլի Յուրթ* 1-3-ից, *Թոխմախան Գյոլ* 7-ից և *Իմիրզեկ* 1, 3-ից) և հայտնաբերում են նորերը, որոնց ծանոթ չեն եղել Մառն ու Սմիռնովը: Այս արշավախմբի մեծ ներդրումը կայանում է նաև արված գծագրերի մեջ (գծագրված չեն միայն *Ածդահա Յուրթ* 6-ը, *Թոխմախան Գյոլ* 3, 7-ը, *Գյոլի Յուրթ* 3-ը. այդ գծագրերը չկան նաև Մառի ու Սմիռնովի մոտ):

Բարսեղյանի արշավախմբի անդամները գրում են, թե հայտնաբերել են «հինգ» (Բարսեղյան և այլք 1964, 87) կամ «չորս» (Բարսեղյան 1967, 181) նոր վիշապաքար, որոնց ծանոթ չեն եղել Մառն ու Սմիռնովը: Իրականում վերջիններս հայտնաբերել են երեք վիշապաքար, որոնց մասին չգիտեն Մառն ու Սմիռնովը. դրանք են՝ *Թոխմախան* լճի ձկնակերպը (Բարսեղյան և այլք 1964, նկ. 1ք = *Թոխմախան Գյոլ* 5) և Դավազյոզի-յուրտի երկու կոթողները (Բարսեղյան և այլք 1964, նկ. 2): Ինչ վերաբերում է հեղինակների հիշած երկու այլ «նորահայտ»-ներին, ապա դրանցից Բզովանի Յուրտի օրինակը (Բարսեղյան և այլք 1964, նկ. 3) իրականում ծանոթ է Մառին ու Սմիռնովին (Mapp, Смирнов 1931, таб. 23 = *Իմիրզեկ* 5), իսկ *Թոխմախան Գյոլի* ցլակերպը (Բարսեղյան և այլք 1964, նկ. 1ա)՝ Պիոտրովսկուն (Пiotровский 1939, таб. XI = *Թոխմախան Գյոլ* 4. այն կամ Մառի արխիվից է, կամ Պիոտրովսկին ինքն է հայտնաբերել): Մի երրորդ վիշապաքարի հայտնաբերման մասին *Թոխմախան Գյոլի* հատակից հիշատակվում է հոդվածի ռուսերեն ամփոփման մեջ (Բարսեղյան և այլք 1964, 88), սակայն ոչ այդ կոթողի գծագիրն է բերվում, ոչ նկարագրությունը, հետևապես նրա գոյությունը կասկածելի է:

Հեղինակների հիշած Դավազյոզին (հայերեն՝ Ուղտուակունք) մենք չենք կարողացել տեղայնացնել: Ըստ Բարսեղյանի, *Ածդահա Յուրտի* ց 4 կմ հեռավորության վրա Դավազյոզի (նախկինում Գյոլի / Յուրտ /) կոչվող վայրում, միմյանցից 10 մ (հոդվածի ֆրանսերեն տարբերակում՝ սխալմամբ 10 կմ) հեռավորությամբ, գտնվել են երկու միանման քառակող

ցլակերպ կոթողներ, վատ երևացող բարձրաքանդակներով: Բարսեղյանն իր ցուցակում վերջիններիս թվարկում է Գյոլի Յուրտի վիշապաքարերի տակ՝ Մառի ու Սմիռնովի Գյոլի Յուրտի երկու օրինակների հետ միասին, որոնց նա չի տեսել: Իրականում Մառի ու Սմիռնովի և Բարսեղյանի Գյոլի Յուրտերը միմյանց հետ կապ չունեն, տարբեր տեղանքներ են (Բարսեղյան և այլք 1964, 87, նկ. 2. Բարսեղյան 1967, № 12, 13. Barseghian 1968, 292):

Ուղտուակունք վայրը հիշատակում է Հ. Մարտիրոսյանը՝ ժայռապատկերների արշավախմբի համատեքստում: Ըստ նրա՝ քարայրների մի մեծ խումբ գտնվում է Ազատի աջակողմյան վտակ Ուղտուակունք (Դավազյոզի) գետի՝ հովտում, գետի վերին հոսանքների ճյուղավորման վրա, 2365,8 մ և 2362,9 մ բարձրությունների միջև ընկած տեղամասում: Ուղտուակունքի ձորը հռոմեական V թվանշանի ձև, խոր հատակ (600 մ), զառիթափ ժայռապատեր (70°) ունի և ավարտվում է Գեղամա լեռներում Սպիտակասար (Ալ դաղ) գագաթով, որ պսպղում է օրսիդիանի հզոր ելուստների փայլից: Ուղտուակունքի բուսականությամբ ու հանքային ջրերով հարուստ գեղատեսիլ ձորը հիշեցնում է նախնադարյան լանդշաֆտները, սակայն հնարավոր է, որ մարդն այստեղ երևացել է միայն նեոլիթյան ժամանակներում (Մարտիրոսյան 1969, 201-202):

Հ. Մարտիրոսյանի ղեկավարած նույն այս ժայռապատկերների արշավի ընթացքում (1967 թ.) և նույն տեղում (Ուղտանիստ/Դավազյոզի՝ Գեղարդավանքից մոտ 35 կմ հարավ-արևելք, Ազատ գետի ակունքների մոտ) հայտնաբերվում և Ա. Շահինյանի կողմից ուսումնասիրվում են Ս. Հակոբ եկեղեցու ավերակները (Գնթունիներին նվիրաբերված Անձավ բնակավայրի տարածքում) և VII դ. թվագրվող երկու արձանագիր կոթողների մնացորդներ (Շահինյան 1974): Շահինյանը և Մուրադյանը, հենվելով Մառի մի տեղեկության վրա, պնդում են, թե այս տեղավայրը, Վանքի լիճ կատարած երկրորդ արշավի ճանապարհին, այցելել է Սմիռնովը և «գննել է մեկ վիշապ և մեկ կոթող» (Mapp, Смирнов 1931, 89): Թեև Մառը չի տալիս Սմիռնովի այցելած կոնկրետ վայրի անունը, իսկ Սմիռնովն ընդհանրապես չի խոսում այս մասին, սակայն այդ արձանագրություններից մեկը Մառի թարգմանությամբ հետագայում հրատարակվում է Մ. Ռոստովցեվը (Ростовцев 1911, 30-31), ով նշում է, թե հրապարակվող կոթողը գտնվել է Սմիռնովի կողմից Գեղամա լեռներում (Мурдян 1985, 24): Կասկած չկա, որ այս կոթողն է վերահայտնաբերել ժայռապատկերների արշավախումբը: Բայց արդյո՞ք սա նշանակում է, որ Սմիռնովը տեսել է Բարսեղյանի հիշատակած վիշապաքարերից մեկը. շատ դժվար է ասել: Հնարավոր է նաև, որ եղել են մեկից ավել Ուղտուակունք/Դավազյոզիներ (հմմտ. 1. Դավազյոզ(ի)/Ուղտուակունք՝ լեռնաբազուկ Գեղամա լեռների հարավարևմտյան մասում, Գեղասար/Փոքր Սպիտակասար գագաթով (3443 մ). 2. Դավազյոզ(ի)/Ուղտուակունք/Ուղտի պարանոց/Ուղտուակունք՝ լեռնագագաթ (3170 մ) Ուղտուակունքի լեռներում, Ուրցածոր գյուղից 22 կմ հյուսիս-արևելք. 3. Ուղտի ակունքներ/Ուղտուակունք/Յոթնակունք՝ գետ, Ազատ գետի ձախակողմյան Մելլի վտակի աջ օժանդակը, սկիզբ է առնում Գեղամա լեռների հարավարևմտյան լանջերից և Ուրցածոր գյուղից 16 կմ հյուսիս-արևելք. 4. Ուղտուակունք/Ուղտուակունք՝ վայր, որը հիշատակում է Խորենացին և որը Ալիշանը տեղադրում է Մազազ

- գավառում՝ կապ տեսնելով այստեղի Ուղտի աչք լեռան հետ (Հակոբյան և այլք 1988, 40. 2001, 188):
- 9 Վիշապաքարերի փաստագրմամբ երկար տարիներ զբաղվել է Է. Խանգաղյանը, սակայն նրա աշխատանքի հիմնական արդյունքները (ձեռագիրը կամ ալբոմը) մինչ այժմ մնում են անհայտ: Հեղինակը հասցրել է հրատարակել այս թեմայով միայն երեք աշխատանք (Խանգաղյան 1969. 2003. 2005):
- 10 Հատկապես կարևոր են Լ. Բարսեղյանի 20 գծագրերը (Բարսեղյան 1967), քանի որ Մառի ու Մմոնովի աշխատանքում դրանք միայն 12-ն են, և բացի այդ, Բարսեղյանի մոտ մանրամասներն ավելի են պատկերված (հաճախ տարբեր կողմերից): Բարսեղյանի գծագրերում բացակայում է միայն *Ածուհա Յուրյու* Ի-ի ետնամասը, որը կա Март, Смирнов 1931, 63-ում:
- 11 Նախկինում հայտնի են հողվածում հիշատակված Ածուհա Յուրյու (*Ածուհա Յուրյու* 5), Վանքի Լճի (*Թոխմախան Գյոլ* 1, 2, 4, 5), Գյոլ Յուրյու (*Գյոլի Յուրյու* 1), Իմիրզեկ/Բարա Փարի/Գեղ ամրոցի տափարակի (*Իմիրզեկ* 1, 2, 5), Դիքդաշի (*Դիքթաշ* 1) և Գեղաշենի (*Գեղաշեն* 1) օրինակները՝ Գեղամա լեռներում, Եղեգնաձորի (*Սելիմ* 1), Ուլգյուրի (*Ուլգյուր* 1-2) և Կարմրաշենի (*Կարմրաշեն* 1) օրինակները՝ Վարդենիսի լեռներում, ինչպես նաև «Կենտրոն» հեռուստաընկերության առաջ գտնվող Արագածի (*Պրոսպեկտ* 1) օրինակը՝ Երևանում: Նոր են Ավանիկի (հմնտ. նաև Հակոբյան 2010թ, 180, նկ. 4. Մարտյան 2013, 5/մայիս. ՀՊՑ Արարատ, Խոսրովի արգելոց, Ավանիկ 2.98.4.1.3.1, ներկայացված է որպես VI-VII դդ. կոթող՝ IV-V դդ. եկեղեցու արևմտյան կողմում), Փոքր Գիլանյարի (հմնտ. նաև Պետրոսյան 2008, 76, 78, 126, նկ. 78) և Գառնիի (*Գառնի* 2) քրիստոնեացված վիշապաքարերը, ինչպես նաև Վանքի լճից ոչ հեռու, Վիշապասարին նայող դաշտում գտնվող և կիսով չափ հողի մեջ թաղված կոթողը, որն անվանված է Վիշապասար (մեր քարտեզներում՝ Վիշապասար 1. նկարը հմնտ. Մարտյան 2013, 4/ապրիլ):
- 12 Այս գրքում բերված վիշապաքարերը նույնակա-նացվում են այսպես. նկ. 1-2 - *Թոխմախան Գյոլ* 1, 4. աղ. 5-7 - 1. *Սելիմ* 1. 2. *Գոռթ* 1. 3. *Ահմադի Օրա* 1. 4. *Թոխմախան Գյոլ* 2. 5. *Լճաշեն* 1. 6. *Պրոսպեկտ* 1. 7. *Ոսկեվազ* 1. 8. *Թոխմախան Գյոլ* 5. 9. *Գյոլի Յուրյու* 1. 10. *Ածուհա Յուրյու* 2. 11. *Ածուհա Յուրյու* 5. 12. *Թոխմախան Գյոլ* 3. 13. *Ուլգյուր* 1. 14. *Ուլգյուր* 2:
- Նախնական տեղում են լուսանկարված *Թոխմախան Գյոլ* 1, 4, *Ահմադի Օրա* 1 և *Գյոլի Յուրյու* 1 վիշապաքարերը:
- 13 Ջավախք՝ Գանձա 1, Մուրջախեթի 1-2, Փոկա 1: Թոեղք՝ Ավրանյո 1, Բեշտաշեն 1, Գյումբատ 1, Գոխնարի 1, Թեթրիծղարո 1, Թյոլու Դաղ 1, Մոսունի Գյոլ 1, Թիքքար 1, Թիքմաթաշ 1, Չիլիանի 1, Ռադիոնովկա 1, Ռեխա 1, Սապիրթախի 1 (Меликсет-Беков 1938. 1947. Сихарулидзе 1972. Սանոսյան 1989. 2001, 28-31, 71, 156-183. Бардумян 1991, рис. 2а, 6 (Թիքքար 1 = Ցիցքար). Нариманишвили, Шаншавили 2007. Talakhadze 2000, 147-148, 172, 174, 177. Գ. Նարիմանիշվիլի և այլք, այս ժողովածուում): Գրականության մեջ հիշվում են ևս երկու վիշապաքար(անման) կոթողներ Մանգլիսիում՝ Թեթրիծղարոյի մոտ («Բարե հարսը» և կիկոյայան ամրոցում գտնված «պրիզմայա-ն մենաքարը») (Гурко-Кржжин 1926, 215-216. հմնտ. Худадов 1937, 206), սակայն առայժմ պարզ չէ դրանց առնչությունը/նույնությունը Թեթրիծղարո 1-ին:
- 14 Մեկը Բջնակ/Քարե տուն հնավայրից է, մյուսը՝ Խոշկաշենից (Վիշապասար/Ածուհա/Իլանդաղի հյուսիսային ստորոտ) (Ա. Այվազյան, անձնական հաղորդում, 01.06.2013): Դրանցից հրատարակված է միայն Բջնակ/Քարե տան ձկնակերպը, որ գտնվել է Բաթաթաթ արոտավայրում. ընդ որում, թեև Ա. Այվազյանը խոսում է «հինգ ձկնակերպ կոթողների» մասին (Այվազյան 1974, 240-241. 1987, 8), սակայն դրանցից միայն մեկն է, որ հանդիսանում է վիշապաքար (Ա. Այվազյան, անձնական հաղորդում, 01.06.2013): 1983 թ. հետո այն տեղահան է արվել (Այվազյան 1986, 159, նկ. 49): Այս վիշապաքարի մասին հմնտ. նաև Belli, Sevin 1999, 64. Алиев, Аллахвердиев 1992, 81. Авшарова 2010, 328 (վերջիններս հիշատակում են վիշապաքարը կուրգանի վրա): Հավանաբար հիշյալ վիշապաքարերից մեկն է (ձկնակերպ կոթող) դրված Նախիջևանի Պետական թանգարանի բակում (Belli 2007, 113-115): Նախիջևանում առկա վիշապաքարերի մասին հմնտ. նաև Խանգաղյան 2003, 35:
- 15 Դրանք են՝ 1. Յոլբոյու՝ Աղթիքի մոտ (Belli 2005a; 2005b). 2. Գյուլյուզյու/Փեքրեշին/այժմ Կարսի թանգարան (Belli 2006; 2007) և 3. Թեփեշիկ (Kökten 1953, 205-206; Tanyu 1987, 197)՝ Ծովակն Հյուսիսային/Չոլդր լճի ավազանում. 4. Խորասան, այժմ Էրզրումի նահանգում/պատմական Բասեն (այս ցյակերպ վիշապաքարի մասին տեղեկության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Օ. Օզգյուլին, Էրզրումի համալսարան, 12.10.2012, Էրզրում). 5. Թեղուտ-Թաշ-հարման/պատմական Բզնունիք-Հարք, Նեմրութ լեռան հյուսիսային փեշերին (<https://www.facebook.com/tasharmander/photos>. տեղեկությունն այս՝ դեռ 2008թ. կանգուն ցյակերպ վիշապաքարի մասին տարածել է Կ. Հատտատը (Միլաս) «Արևմտեան Հայաստան» ֆեյսբուքյան իր էջում (02.04.2014), որից հետո՝ Հ. Պետրոսյանը: Հնդկակալություն ենք հայտնում Լ. Մկրտչյանին այս մասին տեղեկացնելու համար, ինչպես նաև՝ Կ. Հատտատին և Է. Օզգանին (Թեղուտ)՝ նոր լուսանկարներ և այլ տեղեկություններ տրամադրելու համար):
- Է. Խանգաղյանը, Ա. Շահինյանը, Ա. Սանոսյանը վիշապաքարեր են ենթադրում Փոքր Հայքում, Բարձր Հայքում (Սպերում), Տարոնում, Վասպուրականում (Խանգաղյան 1969, 138. 2003, 35. Շահինյան 1976, 289. Սանոսյան 1989, 97. 2001, 171), Լ. Մելիքսեթ-Բեկը՝ Իրանում (Меликсет-Беков 1947, 28. Халилов 2001, 4): Ուշագրավ մի տեղեկություն է բերում Վ. Բարտոլդը՝ արաբական աղբյուրներից՝ վիշապանման ինչ-որ կոթողների մասին Իրանում: Մասնավորապես, հիշելով Ն. Մառի հայտնաբերած Գեղամա լեռների մոտիկ ձկներին, ավելացնում է, որ վերջիններս առայժմ հնագիտական գուգահեռներ չունեն, «եթե հաշվի չառնենք արաբ աշխարհագրագետների այն կիսաերևակայական տվյալները, որոնք վերաբերում են ձկան և ցլի արձանների տեսքով ինչ-որ թալիսմանների, որոնք եղել են Նեհավենդի մոտ գտնվող մի լեռան վրա և ապահովել այնտեղից քաղաք հոսող աղբյուրների անսպառնալիքությունը. հմնտ. Barbier de Meynard 1861, 575. արաբ. տեքստեր՝ Իբն ալ-Ֆաքիհ, 259 (ձուկ և ցուլ ձնից, որ չի հալում ոչ ձնանը, ոչ էլ ամանը), Աբու Դուլեֆ՝ Յակուտի մոտ, Մու՛ջան, IV, 828 (քարից)» (Бартольд 1966, 234):

¹⁶ Ահա Ստ. Լիսիցյանի և Ե. Բայբուրյանի կազմած այդ հիմնական հարցաշարը, որը չի կորցրել իր արդիականությունը նաև այսօր. «1. Որտեղ է գտնվում վիշապ քարը, – գետի, լճի, առվի մոտ կամ այլ տեղ: Մի քար և թե՛ մի խումբ քարեր: Ինչ կա մոտակայքում: 2. Վիշապի բարձրությունը, տրամագիծը, ձևը: 3. Վաղու՞ց է վիշապը այդտեղ կանգնած, թե փոխադրված է մի այլ տեղից, որտեղից, ու՞մ ձեռքով և երբ: 4. Ո՞ր կողմն է ուղղված նրա մակերեսները: Ո՞ր երեսին կան փորագրություններ: 5. Ինչ քարատեսակից է շինված վիշապը: Ո՞րտեղ է նման քարատեսակի քարհանքը: 6. Ինչ եղանակով է քարը տաշված: Չե՞ն նկատվում արդյոք տաշող գործիքների հետքերը: 7. Մանրամասն նկարագրություն վիշապի վրա եղած պատկերների: Դրանց դասավորությունը: Չկան արդյոք ներկի հետքեր (լուսանկար, նկար): 8. Ինչ բացատրություն են տալիս տեղացիք այդ «վիշապների» (Լիսիցյան, Բայբուրյան 1928, 29-30. Լիսիցյանի այս աշխատանքի մասին հմնտ. Барданян 2005, 163):

¹⁷ ՀՀ հուշարձանների պետական ցուցակներում «վիշապաքար» կատեգորիայի տակ ընդհանուր առմամբ հիշվում է 32 միավոր: Վերջիններս, ըստ մեր առաջարկած տիպաբանական երկու խմբի, բաշխվում են հետևյալ կերպ. ՀՊՑ - 21 վիշապաքար, 8 վիշապանման (+ «Ջուլաքարի վիշապաքարը», որն իրականում գոյություն չունի և համապատասխանում է *Արարաշ 1*-ին), ՊԺԿ - 20 վիշապաքար, 4 վիշապանման. ՊՄՊ - 4 վիշապաքար: Ընդ որում, պետք է նշել, որ ՀՊՑ-ն և ՊԺԿ-ն նկարագրական և տերմինաբանական չափանիշներով հիմնականում համընկնում են: Ստորև բերում ենք այդ միավորները, մանրամասների համար տե՛ն կատալոգը (փակագծում տալիս ենք այն անունը, որով համապատասխան միավորը հիշատակվում է ցանկերում).

Վիշապաքար. *Դաշտաղեմ 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Դաշտաղեմ). *Դավթաշեն 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Դավթաշեն). *Ոսկեթառ 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Ոսկեթառ). *Պրոսպեկտ 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Երևանի Զափնյակ թաղամաս). *Պրոսպեկտ 4* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Մյուրական 3). *Պրոսպեկտ 5* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Ոսկեվազ). *Սառնաղբյուր 1* - ՀՊՑ (Սառնաղբյուր). *Վերին Սասնաշեն 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Վերին Սասնաշեն). *Աժդահա Յուրթ 2* - ՊՄՊ (Երևանի Օղակաձև զբոսայգի). *Աժդահա Յուրթ 5* - ՊԺԿ (Մարդարապատ). *Գառնի 1* - ՀՊՑ (Գառնի). *Գողթ 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Գողթ). *Թոխմախան Գյոլ 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Գեղարդ 1), ՊՄՊ (Մարտունու շրջան, վիշապաքար մեծ). *Թոխմախան Գյոլ 2* - ՀՊՑ, ՊԺԿ, ՊՄՊ (Երևանի Նոր Նորքի Գայի պողոտա 2). *Թոխմախան Գյոլ 3* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Մատենադարան). *Թոխմախան Գյոլ 4* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Գեղարդ 2). *Թոխմախան Գյոլ 5* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Երևանի Նոր Նորքի Գայի պողոտա 1). *Իմիրզեկ 4* - ՊՄՊ (Իմիրզեկ 4). *Լճաշեն 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Տարոնիկ). *Բուժական 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Բուժական 1). *Արարաշ 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Մաղինա). *Կեչուտ 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Կեչուտ). *Սելիմ 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Եղեգնաձոր). *Սոթթ 1* - ՀՊՑ (Սոթթ). *Ուլգյուր 1-2* - ՀՊՑ (Աղավաձոր):

Վիշապանման. *Ղոթթ Թափա 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Բյուրական 1). *Ղոթթ Թափա 2* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Բյուրական 2). *Ավան 1* - ՀՊՑ. Բուժական 2 - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Բուժական 2). *Գեղաշեն 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Գեղաշեն). *Լիճք 1* - ՀՊՑ, ՊԺԿ (Լիճք). *Եղնաշուր 1* - ՀՊՑ (Եղնաշուր). *Դարիկ 1* - ՀՊՑ (Դարիկ):

Նշվածներից Կեչուտ 1-ը (Վայոց Ձոր, Կեչուտ 9.2.1.15.5) ՊԺԿ-ի 1982 թ. կազմված արձանագրության մեջ հիշվում է «Փիլքահաս» քարայրային համալիր-արբանտեղի տարածքում, աղբյուրով քարայր-կացարանի մոտքի մոտ, բազալտե խոշոր քարագույնի վրա: Եղել է ձկնակերպ (երևացել են աչքի ու բերանի հատվածները), պատրաստված գորշադեղնավուն բազալտից, հողմահարված, վերնամասը ձախ և աջ մասերում՝ կտրված: Ենթադրվում է, որ դրված է եղել նույն տեղում, հորիզոնական դիրքով, իսկ աղբյուրի գոյությունը բացատրում է նաև վիշապաքարի գոյությունը: 2013 թ. աշնանը մեր այցելությունն այս վայր արդյունք չուվեց. Փիլքահասում վիշապաքար չկա, նրա միջավայրը վիշապային չէ, սակայն չի բացառվում, որ Կեչուտ 1-ը տեղափոխված լինի այլ վայրից: Այսուհանդերձ մենք հիշատակում ենք այս միավորը քարտեզում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այն կարող է տեղափոխված/կտրված լինել:

ՀՊՑ-ում առկա են *Ասգեղակոթ 1*-ը, Ավանիկ 1-ը, *Գառնի 2*-ը, *Կարմրաշեն 1*-ը, *Վայք 1*-ը և թերևս *Ռինդ 1*-ը, սակայն ոչ թե որպես վիշապաքար, այլ որպես խաչքար:

ՀՊՑ-ում հիշատակվում են նաև մ.թ.ա. III-I հազարամյակով թվագրվող մենհիր-մենաքարեր Արագածոտնում (Բազմաղբյուր 2.24.1.2, Լեռնարոտ 2.50.1.2.1, Շամիրամ 2.81.1.3.2), Գեղարքունիքում (Գեղհովիտ 4.27.17), Կոտայքում (Բջնի 6.19.50.1), Շիրակում (Ջրառատ 7.97.12, Բանդիվան 7.24.4.7, 7.24.3.2, Ջորաշեն 7.74.1.1.1) և Սյունիքում (Հարժիս 8.56.13), որոնք միայն մասնակիորեն կարող են քննարկվել վիշապաքարերի համատեքստում (դրանցից միայն Հարժիսի օրինակին ենք անդրադառնում այս աշխատանքում):

¹⁸ Այսպես Նորքի II Զանգվածի այգում գտնվող *Թոխմախան Գյոլ 2* և *5*-ը ՊՄՊ-ի համապատասխան ցուցանակում նշված են որպես «Սևանա լճի ավազանից», որի հետ, ըստ էության, ոչ մի ուղղակի կապ չունեն:

Երբեմն Գեղամա լեռների վիշապաքարերը ներկայացվում են որպես՝ «Արագածից» (*Աժդահա Յուրթ 2*-ի համար հմնտ. Kalantar 2003, 7 /վերահրատարակիչի սխալն է/, *Աժդահա Յուրթ 5*-ի համար հմնտ. Bauer 1981, 49, *Թոխմախան Գյոլ 4*-ի համար հմնտ. Барданян и др. 2012, 105), կամ շփոթվում են Գեղամա լեռների տարբեր գոտիները (*Թոխմախան Գյոլ 5*-ը ներկայացված է որպես «Իմիրզեկ»՝ Simonyan 2012, 30), կամ էլ վիշապաքարի վերատեղադրման վայրը նույնականացվում է գտնվելու նախնական վայրի հետ (այսպես *Պրոսպեկտ 5*-ը ներկայացվում է՝ հայտնաբերված «Ալթաբար բնակավայրի մոտ» (Խանգաղյան 2003, 35), մինչդեռ այն ոչ մի կապ չունի այդ բնակավայրի հետ):

¹⁹ Բացի առանձին անդրադարձներից այս տարածաշրջանի վիշապաքարերին (Շահինյան 1976. Խնկիկյան 1997. Xnkikyan 2002, 114, pl. 97/2, map on p. 16. Simonyan 2012, 31), հմնտ. նաև Գ. Կարախանյանի տեղեկությունը, թե «վերջերս մի հետաքրքիր վիշապ է հայտնաբերվել Սյունիքում» (G. Karakhanyan, in: Kalantar 1994, 113): «Սյունիքի բարձրավանդակում» գտնվող մեկ այլ կոթողի նկարի համար հմնտ. Մարոյան 2013, 10/հոկտեմբեր (այն Սիսիանին մոտ է գտնվում, Վ. Մարոյան, անձնական հաղորդում, 17.11.2013 թ.):

- ²⁰ Մենք չենք տեսել կամ առայժմ չենք նույնականացրել հետևյալ կոթողները՝ Կազնեֆեր 1-2 (Ատրպետ 1926, 406-409)՝ Արագածի լեռնագանգվածում, Ավանիկ 1 (Պետրոսյան, այս ժողովածուում, Հակոբյան 2010թ, 180, նկ. 4), Դավազյոզի 1-2 (Բարսեղյան 1967, № 12-13), Թոխմախան Գյոլ 6 (Mapp, Смирнов 1931, 90-91, таб. 15n, рис. стр 91. Բարսեղյան 1967, №11), Թոխմախան Գյոլ 7 (Mapp, Смирнов 1931, 91), Փոքր Գիլան-լար 1 (Պետրոսյան 2008, 76, 78, նկ. 78), Վիշապասար 1 (Պետրոսյան, այս ժողովածուում)՝ Գեղամա լեռներում, Արտաշավան 1 (Խանգաղյան 2003, 35), Բուժական 2 (ՀՊՑ, ՊԺԿ)՝ Արայի լեռան մոտ, Արտասիշ 1-5 (Berberian 1927, 290)՝ Սևանի լեռներում, Արտաբույս 1, Թառաթումբ 1-2, Եղեգիս 1 (Xnkikyan 2002, 124. Հ. Մելքոնյան, անձնական հաղորդում), Կեչուտ 1 (ՀՊՑ, ՊԺԿ)՝ Վարդենիսի լեռներում, Գորիս 1 (Հ. Մելքոնյան, անձնական հաղորդում), Հարժիս 1 (Simonyan 2016, 36)՝ Սյունիքի լեռներում (հմմտ. նկ. 33):
- ²¹ Հմմտ. *Դաշտադեն 1, Դավթաշեն 1, Ոսկերաս 1, Պրոսպեկտ 2, Պրոսպեկտ 4, Սառնադրոյ 1, Վերին Սամաշեն 1*՝ Արագածի լեռնագանգվածում, *Գառնի 2, Գողթ 1, Լճաշեն 2*՝ Գեղամա լեռներում, *Բուժական 1*՝ Արայի լեռան մոտ, *Կարմրաշեն 1, Ռինդ 1-2, Վայք 1*՝ Վարդենիսի լեռներում, *Աղեղակոթ 1*՝ Սյունիքի լեռներում:
- ²² Նորահայտ վիշապաքարերն են՝ *Կարմիր Սար 1-10*՝ Արագածի լեռնագանգվածում և *Արշալոյս 1-3, Դիքթաշ 1-3, Մաղալներ 1*՝ Գեղամա լեռներում:
- ²³ Դրանք են՝ *Ղոտթ Թափա 1-2, Բյուրաքանդ 1*՝ Արագածի լեռնագանգվածում, *Ավան 1, Ավանիկ 1, Գառնի 2, Գեղաշեն 1, Լիճք 1, Վիշապասար 1*՝ Գեղամա լեռներում, *Կարմրաշեն 1, Ռինդ 1-2, Վայք 1*՝ Վարդենիսի լեռներում, *Աղեղակոթ 1, Հարժիս 1*՝ Սյունիքի լեռներում, *Դարիկ 1, Եղնաջուր 1*՝ Զավախքի լեռներում:
- ²⁴ Ավանի Ծիրանավոր եկեղեցու բարավորը որպես «վիշապ» է հիշում Բ. Պիտրովսկին, ով 1933 թ. Ե. Բայբուրթյանի հետ այցելում է Ավանի եկեղեցին (Питровский 2009, 113). հմմտ. նաև Ագարյան 1975, 18: Այն վիշապաքարի տակ է հաշվառված նաև ՀՊՑ-ում: Սյունիքի համար հմմտ. Շահինյան 1984, նկ. 13, 15 (*Աղեղակոթ 1*), Եգանյան 2007, 26-27 (*Դարիկ 1, Եղնաջուր 1*), Հակոբյան 2010թ, 180, նկ. 4 (Ավանիկ 1), Հակոբյան 2011, 140 (*Վայք 1*), Simonyan 2012, 36 (Հարժիս 1):
- ²⁵ Դրանք այժմ գտնվում են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի «Հայկաշեն» ամառանոցում՝ Բյուրականում և հիշատակվում են որպես «վիշապաքար» ՀՊՑ-ում և ՊԺԿ-ում: Իրենց նախնական տեղում, դեռևս 1973 թ., կոթողները գտնվել են միմյանցից մոտ 5 մ հեռավորության վրա (Ա. Հարությունյան, անձնական հաղորդում, 12.10.2013):
- Ղոտթ Թափան («Գայլ բլուր») ծանոթ է Ա. Քալանթարին, թեև նա կոնկրետ չի հիշում այս երկու ձևակերպերը: Խոսք է գնում մենհիրների, կրոնիկների, դոլմենների, տաճարանման կառույցի մասին. ընդ որում, Ղոտթ Թափայի մենհիրները Քալանթարը դասակարգում է ամենահնագույնների շարքում: Մեծանուն գիտնականը մասնավորապես գրում է. «Ամենից հին բնակության հետքեր պահել է «Ղոտթ Թափան»: Իր թե տների պատերի մնացորդներով, և թե մեգալիթյան հուշարձաններով, որոնք բռնած
- ունին այդ քարքարոտ ընդարձակ տարածությունը՝ Ղոտթ Թափան հնության տեսակետից առաջին տեղն է բռնում մեր տեսած բոլոր հնագույն բնակավայրերի թվում (այստեղ VII դարի մի ընդարձակ եկեղեցու մնացորդներ էլ կան, որոնք խոսում են նրա շատ բարձր գեղարվեստական գործ լինելու մասին)» (Քալանթար 1925, 214, 215, 218, 222, 224, 227, 230-քարտեզ):
- Ղոտթ Թափայի մենհիրներին ծանոթ է նաև Ե. Լալայանը, ով գրում է. «Մանհիրներն ամբողջական դրությամբ երևում են Արագածի լանջին, գրեթե բոլոր գյուղերի շրջակայքում, մասնավոր Ամբերտի մոտի Ղոտթ Թափայում և Շամիրան գյուղում, որտեղի մի քանի մենհիրները ես նկարել եմ 1915 թ.» (Լալայան 1931, 66, նկ. 15-16):
- 1975 թ. «Կոտ-Թափա» այցելած Երևանի պետական համալսարանի և Գիտությունների ակադեմիայի համատեղ հնագիտական արշավախումբը (ղեկավար Գ. Արեշյան) նույնպես հիշատակում է այստեղ կիկլոպյան շինություններ, դամբարաններ, միջնադարյան կառույցներ, ինչպես նաև «մշակված երկարուկ քանդակազարդ պատկերներով երկու քարեր» (Արեշյան և այլք 1977, 91): Վերջիններս, ամենայն հավանականությամբ, համապատասխանում են *Ղոտթ Թափա 1-2*-ին:
- Հիշյալ կառույցները Ղոտթ Թափայում տեսանելի են նաև այսօր:
- ²⁶ Արագածի լեռնագանգված՝ *Կարմիր Սար 1-3, 5-8, Բյուրաքանդ 1* և, թերևս, *Սևնադի Օրա 1, Սարուխան 1*: Գեղամա լեռներ՝ *Արշալոյս 1-2, Աժդահա-Յուրյ 1, 3-4, 6, Դիքթաշ 1, 3, Գառնի 1, Գյոլի Յուրյ 1-3, Լճաշեն 1, Բմիրգեկ 1-5*: Վարդենիսի լեռներ՝ *Ալուրաշ 1*: Զավախքի լեռներ՝ *Դարիկ 1, Եղնաջուր 1*:
- ²⁷ Արագածի լեռնագանգված՝ *Դավթաշեն 1, Հայսերի Օրա 1, Կարմիր Սար 4, Պրոսպեկտ 1-5*: Գեղամա լեռներ՝ *Աժդահա Յուրյ 2, 5, Դիքթաշ 2, Լճաշեն 1*:
- ²⁸ Արագածի լեռնագանգված՝ *Կարմիր Սար 9, Ոսկերաս 1, Ղոտթ Թափա 1-2*: Գեղամա լեռներ՝ *Սարուխան 1, Լճաշեն 2*: Արայի լեռ՝ *Բուժական 1*:
- ²⁹ Արագածի լեռնագանգված՝ *Պրոսպեկտ 1-5*: Գեղամա լեռներ՝ *Թոխմախան Գյոլ 1-5*: Վարդենիսի լեռներ՝ *Սելիմ 1*:
- ³⁰ Վիշապաքարերը թերևս պարբերականորեն զգվել են գետնին: Այսպես, մի շարք դեպքերում վիշապաքարերի մակերեսին տեսանելի է սպիտակավուն քարաքոս: Այն վիշապաքարերի վրա, որոնք շուտ էին տվել Մառը և Սմիթսովը 1909 թ. «նոր» քարաքոս չկար: Սյուն կողմից, քարաքոս տեսանելի էր *Աժդահա Յուրյ 1*-ի ու շարված խաչի վրա, երբ քարը դեռ կանգուն էր: Խաչը քանդակվել էր 14-րդ դ. թվագրվող արձանագրության հետ միասին, ինչը մեզ տալիս է terminus post quem այս վիշապաքարի «ընկնելու» ժամանակաշրջանը ճշտելու համար:
- ³¹ Թիք(մա)թաշ վիշապաքարերին բնորոշող անունը ծագում է թուրք. dikilitas-ից, որ նշանակում է «Կանգուն քար», հայ ավանդության մեջ՝ «Ցից քար» (Հարությունյան 2000, 252-253): *Հայսերի Օրա 1*-ն ու Փարվանայի մոտի երկու վիշապաքարեր (Թիքմաթաշ 1, Թիքքար 1) ևս հայտնի են համանման «Թիքմաթաշ» անվամբ, որ վկայում է դրանց կանգուն լինելու մասին: Մեկ այլ հնարավորություն կարող

է լինել այս անվան հայկական *դիք*- արմատի հետ առնչելը, ինչի վրա ուշադրություն է դարձրել Ատրպետը, որ հիշատակում է վիշապական կոթողներով հարուստ Դիքնիսի շրջանը, Ալջակալա բերդի մոտերքում, Փոքրիկ Դիքնիս առվակի մոտերքում, ինչպես նաև Դիքնա-վերինը (Ատրպետ 1931, 316-317): Հմնտ. նաև Տիք լեռները նույն Վանանդի կողմերում (Ալիշան 1890, 78, 81):

Ռուս գրողներ Ն. Տիխոնովը և Վ. Էրլիխը 1929 թ. օգոստոսի 22-ին ճանապարհորդում են Նոր Բայազետ (Գավառ)–Դելի Կարդաշ (Մարուխան)–Գեղամա լեռներ–Թագաքենդ (Թագազյուղ/Գոթթի մոտ՝ Գառնիչայ/Ագատ գետի վրա)–Գեղարդավանք ուղիով: Գեղամա լեռներում, մասնավորապես այնտեղ, որտեղից երևում էին Ալ դաղ (Սպիտակասար) և Կըզըլ դաղ (Աժդահակ) սարերը, մոտ 2800 մ բարձրության վրա, փոքր լճակի մոտ նրանք տեսնում են մի «բարձր վիշապ», որը «կամ ճանապարհային նշան էր կամ պաշտամունքի առարկա», ուներ «հսկա ձկնային կամ վիշապային իրան» և «կանգնած էր»՝ «խրված քարերի մեջ» (Тихонов 1970, 57-138, 77-79): Եթե փորձենք նույնականացնել հիշյալ վիշապաքարը, ապա նշված բարձրության վրա և լճակի ավին է գտնվում Թոխմախան Գյուլը, սակայն գրականության մեջ մինչ 1929 թ. ոչ այստեղ, ոչ էլ Գեղամա լեռների այլ միջավայրերում կանգնած վիշապաքարեր չեն հիշատակվում: Կամ գուցե պետք է փնտրել քարերը տեսել են *Գոթթ 1-ը*, որի գտնվելու նախնական վայրը մենք չգիտենք և որը կարող էր սկզբնապես կանգուն լինել, կամ՝ մեկ այլ անհայտ վիշապաքար: Այնուամենայնիվ, մեզ հավանական է թվում, որ վերջիններս նկատի ունեն *Դիքթաշ 1-ը*, որը Գեղամա լեռներում մինչ օրս հայտնի միակ կանգուն վիշապաքարն է և այն կանգնած է քարերի մեջ խրված, ճիշտ այնպես, ինչպես նկարագրում է Տիխոնովը:

- 32 Ուշագրավ է, որ Շամիրամի դամբարանադաշտում ևս մենհիր/մենաքարերը գտնվել են կրոնիկի շրջագծի շարքին կամ անմիջապես նրա մոտ, իսկ մի մասը՝ կենտրոնում (Թորամանյան 1942, 9, 40. ըստ Արենյան 1980, 41, նկ. 6, 7-ի՝ «դամբարանների գլխավերևում»): Վիշապաքարերի մոտ գտնվող դամբարանների մասին հմնտ. նաև Մարտիրոսյան 1969, 192-193: Թռեղքի վիշապաքարերի դեպքում ևս նման դիրք է նկատվում, հատկապես Մոսունի Գյուլ 1-ի դեպքում (Նարինանիշվիլի, այս ժողովածուում):
- 33 Արագածի լեռնագանգված՝ *Հայսերի Օրս 1, Կարմիր Սար 4, Պրոսպեկտ 1*: Գեղամա լեռներ՝ *Աժդահա Յուրյ 5, Դիքթաշ 2*:
- 34 Թռեղքյան Մանգլիսիի վիշապաքարի «հարթ հրապարակի» վրա գտնվելը ժամանակին նկատել է Վ. Գուրկո-Կրյաժնի (Гурко-Кряжин 1926, 218):
- 35 Բացի տեսանելիության հանգամանքից, բարձրադիր գոգավորությունների կիրառական նշանակությունը թերևս կայանում էր նրանում, որ այսպիսի ներփակ միջավայրերում մարդիկ պաշտպանված էին բնական տարերքից՝ նախ և առաջ լեռնային քամուց: Նախնադարյան մարդը «լեռնային քամիների դեմ հովանավորություն էր որոնում լեռնանցքների ստորոտում թաղված գերեզմանների և հրաշագործ վայրերի մոտ» (Լիսիցյան 1969, 282): Ազգագրական տվյալները Լեռնահայաստանից ցույց են տալիս (տե՛ս ստորև), որ նման բարձրադիր լեռնային տափարակ հրապարակները մշտապես օգտագործվել են համայնական ծիսակատարությունների, հատ-

կապես գոհաբերությունների ժամանակ (Լիսիցյան 1969, 280):

Ի լրումն Ստ. Լիսիցյանի «լեռնանցքների տեսության» (Лисицян 1936) հմնտ. *Սելիմ 1* և Փարվանայի Թիքթար 1 (Մանուսյան 1989, 101-102, 2001, 175) վիշապաքարերը, որոնք գտնվում են լեռնանցքներին կից և դրանց այդպիսի տեղադրությունը, թերևս, պատահական չէր:

- 36 Վիշապաքարերի միջավայրում գտնվող Թոխմախան Գյուլի դամբարանադաշտը վկայված է *Հուշարձանների պեղական ցուցակ*-ում (Կոտայք, Գեղարդ, Վանքի լիճ, 6.24.9), ԴԺԿ-ում (Գեղարդ 1, 2 վիշապաքարերը) և Հ. Մարտիրոսյանի մի աշխատանքում (Մարտիրոսյան 1969, 193): Ուշագրավ է, որ այն բլուրը, որտեղ իրենց նախնական դիրքից, ներկայիս լճի շրջանում, տեղափոխվել են *Թոխմախան Գյուլ 1* և *4* վիշապաքարերը, ևս դամբարանադաշտի տարածք է՝ թալանված և չթալանված մի շարք կրոնիկ-դամբարաններով: Երևում են նաև ինչ-որ կացարանների հետքեր:
- 37 Ինչպես *Հայսերի Օրս 1-ի* դեպքում՝ Արագածի լեռնագանգվածում և *Սաղախներ 1-ի*՝ Գեղամա լեռներում:
- 38 Արագածի լեռնագանգված՝ *Ահմադի Օրս 1*: Գեղամա լեռներ՝ *Աժդահա Յուրյ 6, Դիքթաշ 1-3, Իմիրգեկ 1-5*:
- 39 Իմիրգեկի վիշապաքարերի մոտ առկա դամբարանները նկատել է նաև Հ. Մարտիրոսյանը (Մարտիրոսյան 1969, 193):
- 40 Տեղանունների բառարանում կարդում ենք. «Տիրինկատար – Գզըլ Զիարեթ, Գզըլտաղ, Դաշթափա, Կզըլդաղ, Կզըլ-Զիարեթ, Դզըլ-Զիարեթ, Տիրանկատար՝ լեռ ՀՀ-ում, Արագած լեռնագանգվածի հարավային փեղերին, Ամբերդ գետի աջ կողմում, ՀՀ Արագածոտնի մարզում, նախկին Աշտարակի շրջանում: Հրաբխային խարամային կոն է: Բարձր. 2858 մ» (Հակոբյան և այլք 2001, 104): Տիրինկատար-Կզըլ Զիարեթի վերաբերյալ փնտրեցինք նաև ԵՊՀ-ի գրադարանում պահվող Հակոբյան և այլք 1986-2005 բառարանի քարտարաններում: Հինգ քարտերի վրա պահպանված տվյալներն, ըստ էության, արտահայտում են հրատարակված վերոհիշյալ հատվածը: Չհրատարակված տեղեկություններից է այն, որ քննարկման առարկա հանդիսացող գագաթը գտնվել է Երևանի նահանգի Էջմիածնի գավառում, իսկ հեղինակների սկզբնաղբյուրներն են Пагирев 1913, 132 (հինգ վերստանոց ցարական քարտեզի ցանկը, որ հիշվում է Կզըլ Դաղը և Կզըլ Զիարեթը. ի միջի այլոց, այս քարտեզում Կզըլ Զիարեթի հիշատակման մասին գիտի նաև Ղափանցյանը՝ 1945, 148). Ասլանյան, Գրգեարյան 1981, 190. Նազարյան 1974, 678 և մեկ այլ աղբյուր, որի անունն անընթեռնելի է:
- Կզըլ Զիարեթը որպես Տիրինկատար հիշում են նաև Бальян 1969, 229. Նազարյան 1974, 678. Ասլանյան, Գրգեարյան 1981, 122, 190. Siebert et al. 2010, 465. Меликсетян 2012, 40, 44. Connor et al. 2012, 5-7, 11, 16: Տիրինկատարը հիշատակվում է խորհրդային 1:100.000-անոց քարտեզների վրա, որոնց հանույթն արված է 1951 թ. և նորացված 1973 թ. (Армянская ССР, Апаран, К-38-125, Издание 1975 г.): Նմանապես Տիրինկատարը նշված է հայկական նորագույն 1:100000 քարտեզներում, մի անուն, որ հայ գեոդե-

գիտությունների շրջանակներում վաղուց է այդպես հայտնի եղել (Ս. Դավթյան, անձնական հաղորդում, 17.10.2013):

Տիրինկատար անվանումն ունի ակնհայտ խորհրդանշական ծանրաբեռնվածություն և հանդիպում է նաև Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջաններում: Այսպես, նման անուններով լեռնագագաթներ կան Հայկական Տավրոսում՝ Մուշի և Սասունի միջև (տարրերթըցումը՝ Ծիրինկատար), Տարոնում (նաև՝ Տիրակատար): Ըստ ավանդության, Տիրինկատարի վրա է գտնվել Անահիտ աստվածուհու արձան-մեծիանը, որը Գրիգոր Լուսավորիչը կործանել է և տեղը նվիրել Ս. Առաքելոց վանքին որպես կալվածք, որի համար էլ կոչվել է Տիրինկատար (ժողովրդական լեզվում՝ Ծիրինկատար): Այս լեռան հյուսիսային կողմում էր գտնվում Ս. Առաքելոց վանքը (որը նույնպես կոչվում էր Տիրինկատար), իսկ հարավային լանջին բխում էր Կորեկ կոչվող աղբյուրը: Տիրինկատար (Տիրակատար, Վիշապ, Վիշապ քաղաք, Տիրակ, Ծիրինկատար, Օձ) է կոչվել Տարոնի քաղաքներից մեկը՝ Աշտիշատի մոտակայքում (նոր ժամանակների Բաղշա/Պաղշէ գյուղի տեղում՝ Հարությունյան 2000, 118), որն ըստ Հ. Մամիկոնյանի կառուցել են Դեմետրե և Գիսանե եղբայրները և կոչել Վիշապ՝ Վիշապաքաղ Վահագնի մեծիանի մոտ գտնվելու պատճառով (Հակոբյան և այլք 1988, 853, 2001, 102, 104, 471. հմմտ. Thierry 1976, 237. Бардумян 1991, 109, 112-113՝ ներդիրի քարտեզը, 120. Վիշապ քաղաքը վիշապաքարերի համատեքստում քննարկվում է նաև՝ Март, Смирнов 1931, 67): Մի ավանդություն է պահպանվել «Մեղրի քարեր»-ի մասին, որ գտնվում էր Մուշ քաղաքի հարավային կողմում՝ Տիրկատար լեռան լանջին. ըստ այդմ՝ լեռան վրա գտնվելիս է եղել Տիր աստծու մեծիանը: Տիրը սովորություն է ունեցել նստել այս քարերին և ուտել հատուկ իր համար մեղրների պատրաստած մեղրը, որը պահվում էր մոտիկ քարայրի 10 կարասների մեջ (Ղանալանյան 1969, 74): Տիրը բազմաշերտ կերպար է. քննարկվող թեմայի տեսանկյունից ուշագրավ է նրա առնչությունը լեռների, ջրի, երկրագործության, նախնիների պաշտամունքին, ինչպես նաև՝ վիշապներին, ցլերին, կարմիր գույնին և, ի վերջո, Տիրինկատար լեռներին (Բոչայրյան 2005. հմմտ. Бардумян 1991, 120. Հ. Մարտիրոսյան, այս ժողովածուում) ու վարդավառ տոնին (Պետրոսյան 2010, 202): Հմմտ. նաև Топоров 1977, 104-105, ուր Տիրի մասին խոսվում է պտղաբերության, վիշապամարտի առասպելի և հայաստանյան Տերիտիտունի աստվածության հետ ունեցած կապի տեսանկյունից:

41 «Ջիարե/աթ» կոչված սրբավայրերը տարածված են ոչ միայն Արագածի (հմմտ. նաև Ալիշան 1890, 132. Капанцян 2008, 15-16. Ասատրյան 2004, 31-32), այլ նաև Գեղամա (Ալիշան 1890, 331. Մարտիրոսյան 1981, 5. Март, Смирнов 1931, 83-84, վերջինս նույն անվամբ՝ Կրզըլ Ջիարեթ՝ Թոխմախան Գյոլի մոտակայքում), Վարդենիսի (Մարտիրոսյան 1969, 196), Տայոց (Ատրպետ 1926, 407. 1929, 54-55), Բյուրակյան, Շիրակի և Վանանդի (Ալիշան 1881, 1, 7, 132. 1890, 15, 70. Ատրպետ 1931, 310-319), Արարատի (Ալիշան 1890, 490, 521, նույն անվամբ՝ «Գզըլ Ջիարեթ», Özfırat 2010, 526), Արարադի/Ջոդի դաղի (Մանիկ 1974, 83) լեռների բարձրադիր մշակութայինացված միջավայրերում և շատ հաճախ, ըստ համապատասխան բլուրների գունային երանգի, անվանվում են Սպիտակ, Սև կամ Կարմիր Սար/Բլուր.

հմմտ. Մասիսի, Միմի Սև սար անվանումը (Հարությունյան 2000, 118, 448), հեքիաթներում հանդիպող և վիշապներին առնչվող Սև սար անունները (Միմնյան 2011, 71, 73):), Գեղամա լեռների ամենաբարձր կետերից մեկի՝ Սպիտակասարի (3560 մ) կամ Թռեղքյան լեռնաշղթայի ամենաբարձր կետի՝ Շավիկլոն/Սև Սարի անունը (2850 մ): Ուշագրավ է, որ Գեղամա լեռների ամենաբարձր գագաթը՝ «Վիշապային» անվամբ Աժդահակը (3598 մ) ունի երկրորդ՝ Կրզըլ դաղ անվանումը (Հակոբյան և այլք 1986, 54), իսկ ոչ պակաս «Վիշապային» Գեղ(մաղան) լեռնագագաթը (3319 մ, այս անվան «Վիշապային» լինելու մասին հմմտ. Петросян 1987, 62-64) նույն լեռնաշղթայում ոչ պատահականորեն կոչվում է նաև Դրզըլ Ջիարեթ (Ասլանյան, Գրգեարյան 1981, 50, 122. Հակոբյան և այլք 1986, 831. հմմտ. Գ. Թումանյան, այս ժողովածուում): Հատկապես ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Գեղամա լեռների հարավային հատվածի մերձկատարային մասում գտնվող լեռնագագաթներից մեկը կոչվում է ոչ միայն Ջիարեթ կամ Ջիարեթ Դրզըլ այլև Վիշապասար (Հակոբյան և այլք 1998, 806): Գեղամա լեռների Սև և Կարմիր Սարերի մասին առասպելը հմմտ. Հարությունյան 2000, 207-208: Ուշագրավ է, որ թռեղքյան Մանգիսիի սրբավայրը իր «Քարե հարս» կոչված վիշապաքարով գտնվում է Դեղին սարի գագաթին (Гурко-Кряжин 1926, 215):

Ըստ Ատրպետի բյուրակյան նյութերի, բարձրադիր սրբավայրերի «կարմիր»-ի հետ կապված բնորոշումները ունեն իրենց հնագույն հայկական արմատները և հետագայում նույն կերպով թարգմանվել են թրքախոս բնակչության կողմից. այսպես Ոսկեկատարը դարձել է Կրզըլ թեփե, Ոսկեսարը՝ Կրզըլ դաղ (Ատրպետ 1931, 312): Կարմիր գույնի առասպելաբանության համար հմմտ. Պետրոսյան 2006, 214-215. 2010, 205-208: Կարմիր գույնը արյան և զոհաբերության հետ է առնչում Լ. Աբրահամյանը (այս ժողովածուում)՝ Կարմիր Սար հուշարձանի համատեքստում:

«Ջիարե/աթ» թերևս իրանական ծագման բառն (եթե իհարկե չի առնչվում Զուարթնոց-ին, որպես «Հայտնության արտահայտության տեղ», հմմտ. Ղափանցյան 1945, 62. նաև Ատրպետ 1931, 55, 310) հայերենում, որպես կանոն, արտահայտվում է «ուխտ(ատեղի)» բառով, սակայն ունի իր նախատիպը, որն է սրբավայրի իրական գործառնության արտահայտող «Ջոհասար» բառը, ինչը պահպանվել է օրինակ Արագածյան Զոհասար (= Ջիարաթ, 3063 մ, հմմտ. Հակոբյան և այլք 1988, 314) և գանգեզորյան Զոհասար (= Ջիարաթ, Դիգափայտ, 2380 մ) լեռանուններում, որոնց գագաթը նույնպես պաշտամունքի առարկա է եղել (հմմտ. Լիսիցյան 1969, 15-18, 279): Ուշագրավ է, որ մեր Տիրինկատար/Կրզըլ-Ջիարեթի մեկ այլ անուն է «Ջովասար» (Амарян 1960. Паффонгольд, Тер-Месропян 1964, 24-25). չի բացառվում, որ այս անունը նախապես եղած լինի «Ջոհասար»:

Լեռնային այս սրբավայրերի տարակրոն և տարբերակ խմբերի կողմից հարգվելու հանգամանքը վկայում է դրանց արխայիկ բնույթի մասին (Լիսիցյան 1969, 282. Վիշապաքարերի տեսանկյունից հմմտ. Ատրպետ 1931, 310. Март, Смирнов 1931, 65): Ըստ էության, այդ սրբավայրերն, ի տարբերություն դաշտավայրայինների, չեզոք գոտիներ էին, որտեղ, բացարձակ սրբության մթնոլորտում, վերանում էին ամեն տեսակի սահմանները: Ջիարեթների ընկալման մասին որպես «նախնու գերեզման»-ի հմմտ. Լ. Աբրահամյան, այս ժողովածուում:

⁴² Անբերդի ձորի լանջով դեպի վար ընթացող «տասներկու ջրանցքների» մասին գիտի Ա. Քալանթարը (1925, 221), սակայն, վերջինիցս անդին, դեպի Կարմիր Սար, նրա արշավախումբը չի եղել: «Տասներկու ամբարտակների» մասին ոչ անձամբ, այլ Աշտարակի ջրային տեխնիկի միջոցով գիտի նաև Գ. Ղափանցյանը և բերում է վերջինիս գծագիրը. այդ ամբարտակները ջուր են մատակարարել 12 գյուղերի համար, որոնցից առաջինը Շամիրամն է (Ղափանցյան 1945, 147, 170, նկ. 171): Ի դեպ, մինչև 1954 թ. Կարմիր Սարն եղել է հենց Շամիրամի, իսկ դրանից հետո՝ Աղաձևատան ամառանոցը (տեղեկությունն ըստ Ա. Արգարյանի, Աղաձևատուն):

17.03.2013-ին, վերընթերցելով Գ. Ղափանցյանի «Արա Գեղեցիկը», պարզեցինք, որ նա տեղյակ է եղել նաև Կարմիր Սարի (Կըզըլ Զիարթի) մասին, լսել է (իր «հարազատ» Աշտարակում, ըստ՝ Капанцян 2008, 15) սրբատեղիի, գծագրություններով քարասեղանի և Արայի քանդակների մասին, բայց երբեք չի եղել այնտեղ: Նա խնդրել է Ն. Տոկարսկուն, որ փնտրի սրբավայրը, սակայն վերջինս չի կարողացել այն գտնել (Капанцян 2008, 15-16): Ի դեպ Տոկարսկին կարող էր Կարմիր Սարը փնտրել օր. 1934 թ., երբ նա Բ. Պիոտրովսկու հետ հետախուզական աշխատանքներ էր կատարում Անբերդի շրջակայքում, կամ 1936 թ., երբ պեղվում էր Անբերդը, և երբ Պիոտրովսկին վերագտավ *Պրոսպեկտ I-ը* (Пиотровский 2009, 138, 291):

Երբ մենք հայտնաբերեցինք Կարմիր Սարը, չգիտեինք, որ կատարում ենք մեծ հայագետի չիրականացված երագանքներից մեկը: Ստորև բերում ենք Կարմիր Սարի մասին Ղափանցյանի հիշատակումները, որոնք կարմիր թելի նման անցնում են նրա աշխատանքներում.

«Հին ժամանակ շատ էին սիրում աստվածներին բազմեցնել սարերի կամ բլուրների վրա: Որ Արագած տառացի նշանակել է Արայի գահ, ինչպես և Մեհոգած՝ Միհրի, դրանում ոչ մի կասկած չի կարող լինել և իզուր չէ, որ Արագածի «Կըզըլ Զիարթ» (= Կարմիր սրբատեղի) կոչված տեղում, ըստ ժողովրդի ասելուն, գտնվում է մի մեծ երկար քարասեղան (գահ, թախտ), որի շուրջը դրված են փոքր աթոռներ այլևայլ գծագրություններով... Որքան մեծ նշանակություն կունենար ընդհանուր հին արևելագիտության համար, եթե մի էքսպեդիցիա կատարվեր Արագածի հիշածս «Կըզըլ Զիարթ» սրբատեղին և նկարահանվեին ու նկարագրվեին Արայի քարասեղանի (գահի) հետ կապված բոլոր այս նյութական մնացորդները» (Ղափանցյան 1945, 99): «Ես համոզված եմ, որ եթե էքսկուրսիաներ կատարվեն դեպի Արարատյան դաշտը եզերող սարերը, ապա կհայտնաբերվեն ոչ միայն Արագածի «Կըզըլ Զիարթ»-ի նման քանդակներ ու իրեր, ոչ միայն քարակոթողներ-արձաններ, որոնց մասին խոսվելու է հաջորդ հատվածում, այլև ուրիշ վկայություններ» (Ղափանցյան 1945, 110): Արայի մասին խոսելիս հիշում է իր հետազոտությունները «ի մեջ առյալ և նյութական կուլտուրայի վկայությունները ի դեմս Արայի քարակոթողների («վիշապների») և նրա քանդակների, որ կա «Կըզըլ Զիարթում» և այլն» (Ղափանցյան 1945, 148): «Մասնավորապես Արայի կապակցությամբ այս իմ թեմայի համար մեծ նշանակություն կունենար «Կըզըլ Զիարթ»-ի ուսումնասիրությունը: Այդ «կարմիր սրբատեղին», ըստ հինգ վերստանոց ռուսական հին

քարտեզի, գտնվում է Արագածի նույն հարավային լանջի մի բարձր տեղում, ուր ինձ դժբախտաբար չհաջողվեց գնալ: Այդ տեղը, ինչպես ասում են, շատ դժվարամատչելի է» (Ղափանցյան 1945, 148): Նշելով Կըզըլ Զիարթի մասին, իր գրքի ռուսերեն տարբերակում գիտնականը գրում է. «Իմ խնդրանքով էքսկուրսիա գնացած ճարտարապետ Ն. Տոկարսկին հիշյալ տեղում ոչինչ չգտավ: Ասում են, որ կա «Կըզըլ Զիարթ» նաև Թալինի մոտ: Ընդհանրապես այդպիսի անվանում հաճախ է պատահում, և կարծում եմ, որ այդ տեղերում պետք է լինեն ինչ-որ սրբազան քարե կամ այլ պատկերներ, կառույցներ, և այլն, այլապես անիմաստ կլինեին դրանց նշելը: Հավանաբար, նոր և հիմնարար փնտրությունները կպսակվեն հաջողությամբ» (Капанцян 2008, 15-16): «Զգտումը դեպի գարուն, գարթոնք և արգասաբեր կյանք, որը բխում է Արայի կերպարի նախնական՝ բնապաշտական ու արտադրական ակունքներից, երբեք չի դադարել լինել պայքարի, բողոքի, ինքնահաստատման և արարչագործության ստեղծագործական խթան հայ ժողովրդի համար, նույնիսկ նրա կյանքի ամենատագնապալից շրջաններում: Նրա լավագույն սպասումների մարմնավորում Արան մշտապես բազմած էր իր գահին Արագածի վրա, քարե աթոռակներին նստած շքախմբով («Կարմիր Զիարթ»-ում), կանաչապատ միջավայրում, աղբյուրների մոտ: Նա, եզիպտական Ալիսի նման, մարմնավորված է երկրագործի երգերում, նրա ուղերձներում «եզո»-յին, այսինքն՝ նույն Արային» (Капанцян 2008, 140):

Այստեղ կցանկանայինք նշել, որ Կարմիր Սար/Կըզըլ Զիարթը թերևս հիշում է նաև Ղ. Ալիշանը, բայց զուտ որպես տեղանուն: Այսպես, Արագածի տարբեր կողմերի անվանումներն հիշատակելիս, հայագետը գրում է. «...ի հարաւակողմն՝ Քարշարաղ?, Ամբերդ, Տիքնե դաշ, Գարա գոնաք?, յարևմտակողմն՝ Գըլլ-պոտուն, Գըլլ զիյարթ և բացագոյն ի սահմանս Շիրակայ բարձրն Զիյարթ տաղ...» (Ալիշան 1890, 132): Այստեղ թեև «Գըլլ զիյարթ»-ը հիշվում է Արագածի արևմտյան կողմում, սակայն չի բացառվում նրա առնչությունը մեր Կարմիր Սարին:

⁴³ Ուշագրավ է, որ դեռևս 1930-ական թթ. արագածյան «կարմիր/կըզըլ» կոչված բլրակները որպես գրոսաշրջային դիտարժան կետեր են նախատեսվել (Կարապետյան 1934, 51-52):

⁴⁴ Ոչ միայն Կարմիր Սարն, այլ ընդհանրապես հիմնական վիշապաքարային բարձրադիր միջավայրերը, տեղադրված են այնպիսի առանցքի վրա, որի տեսադաշտում են Արարատի, Արագածի կամ Արայի (նկ. 16 և Կատալոգ) գագաթները (կամ միննույն ժամանակ դրանցից առնվազն երկուսը), լեռներ, որոնք էական դեր պիտի խաղային վիշապաքարերը կերտողների արժեքային համակարգում, և որոնցից, անշուշտ, կախված է եղել յուրահատուկ աշխարհագրական միջավայրի ընտրությունը: Այս առանձնահատկությունը Արարատի համատեքստում նկատել է Ն. Մառը, ով գրում է. «Տեսարանը դեպի սուրբ լեռը միշտ առանձնահատուկ է վիշապաքարերի տեղադրության համար» (Март, Смирнов 1931, 92):

⁴⁵ Իծապատկերների դասակարգման և թվագրության համար տե՛ս Մարտիրոսյան 1981, աղ. 1, որտեղ մեր ժայռապատկերը տեսանելի է մ.թ.ա. III-II հազարամյակների խմբերում: Իծապատկերների համեմատության համար միջինբրոնզեդարյան խեցեղենի հետ

տեն Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 38: Արագածի ժայռապատկերների մասին հմնտ. Капанцян 1952, 48 (համեմատում է *Սիմադի Օրա 1* վիշապաքարի ռելիեֆային և հարակից ժայռապատկերների ներգծված պատկերագրությունը՝ այն համարելով ժամանակագրական ցուցիչ): Բարսեղյան 1966 (Ա. Քալանթարի հավաքածուն): Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 6-7 (ուսումնասիրության պատմությունը): Khechoyan 2007 (ուր հիշվում են Վարդենուտի ժայռապատկերները՝ նույն *Սիմադի Օրա 1*-ի շրջակայքում): Յուրահատուկ է Լեոնամերձ/ԱղաՄեստան մշակութային միջավայրը, որտեղ ժայռապատկերները հանդես են գալիս մ.թ.ա. II հազարամյակով թվագրվող դամբարանադաշտի և ժայռակերտ հարթակների համատեքստում (Petrosyan, Muradyan 2012): Հմնտ. նաև Զուրտակետի միջինքրոնզեդարյան դամբարանաբլուրներից մեկը, որի կրոնիկի քարերին առկա են ժայռապատկերներ (Գ. Նարինանիշվիլի, անձնական հաղորդում, 11.10.2012, Էրզրում):

46 Այսպես, վիշապաքարային ցլապատկերը՝ բնորոշ գլխով, վերջույթներով և բերանից ժայթքող ջրի շիթերով, երբեմն թռչունների և այծերի հետ միասին, ի հայտ է գալիս Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում և թվագրում մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսով (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 26. Մարտիրոսյան 1981, 22):

47 Ասվածի համատեքստում ուշագրավ է Մեծ Սեպասարի «վիշապը», որը բնական վիշապանման եղուստ է բլրի լանջին և, շնորհիվ իր տեսքի, կարող էր ծիսականացվել նույն մշակութային միջավայրում ապրող մարդկանց կողմից (Եզանյան 2011):

48 Վիշապաքարերին նախնիների պաշտամունքի հետ են առնչում նաև վրաց հնագետների վերջին հետազոտությունները (Нариманишвили, Шаншашвили 2007. Գ. Նարինանիշվիլի և այլք, այս ժողովածուում): Ուշագրավ է, որ խեթական խուվաշի քարե կոթողները, որպես մեմորիալ հուշարձաններ, նույնպես կապվում են նախնիների պաշտամունքի հետ, սակայն վերաբերում միևնույն ժամանակ նաև աղբյուրներին, ամպրոպի աստվածությանը, զարնանային ծեսերին և կանգնած են եղել գետերի կամ ճանապարհների երկայնքով, աղբյուրների մոտ և սարերի գագաթներին: Դրանք հիշվում են նաև Հայկական լեռնաշխարհի համատեքստում (մեկը Կամախու աստվածային լեռան գագաթին, մյուսը՝ Սամուխայում, հմնտ. Մ. Կանարոսանտ, այս ժողովածուում):

49 Հմնտ. սակայն նրա դիտողությունը Արագածի բոլոր լանջերին առկա դամբարանների վերաբերյալ (Արխիվային նյութեր, ըստ՝ Хачатрян 1974, 91):

50 Այսպես, արդեն Վ. Տեպցովը Թեթրիծղարո 1 վիշապաքարը առնչում էր դամբարանի հետ (Тепцов 1890, 131): Ա. Քալանթարը և, նրան հետևելով, Հ. Բերբերյանը գրում են, թե արագածյան Թիքմաթաշի (= Հայսերի Օրա 1) շրջակայքում եղել են կրոնիկներ (Քալանթար 1925, 214, 224. Berberian 1927, 287): Քալանթարը խոսում է նաև կրոնիկների մոտ ընկած այլ մենհիրների մասին (Քալանթար 1925, 213, 225): Մենաքարեր/կոթողներ կրոնիկների/դամբարանների միջավայրում հիշում է Թ. Թորամանյանը Շամիրամում, Կափղիում, Խզնավուզում, Դարբանդում: Ընդ որում, նա տեսնում է Շամիրամի և այլ մենաքարերը նույն համատեքստում, այն տարբերությամբ,

որ Շամիրամի մենաքանակ օրինակները կենտրոնացված են միևնույն միջավայրում (Թորամանյան 1942, 9, 26, 33, 40. Շամիրամ գյուղը վիշապաքարերի և Արագածից եկող հնագույն ջրանցքային համակարգի համատեքստում է դիտարկում նաև Ղափանցյանը (1945, 101, 105, 140, 170-171)՝ առանց նշելու Շամիրամի մենաքարերի մասին. հմնտ. նաև Աբեղյան 1941, 78):

Հնագույն Հայաստանում դամբարանների վրա մենհիրներ կամ հսկա «վիշապներ» կանգնեցնելու մասին խոսում է Բ. Առաքելյանը՝ բերելով բազմաթիվ գուգահեռներ Կովկասից և նրանից դուրս (Առաքելյան 1949, 35-36): Ս. Բարխուդարյանը գրում է. «Հավանական է համարվում, որ մենհիրները վերաբերում են նորքարե դարի ժամանակաշրջանին և կանգնեցված են նշանավոր մարդկանց տոհմերի առաջնորդների գերեզմանների վրա» (Բարխուդարյան 1960, 53): Մենհիրները (որոնց թվում նաև վիշապաքարերը) դամբարանի/կրոնիկի միջավայրում է քննարկում Օ. Խալիպյանը (Халипьян 1970, 253-255): Վիշապաքարերը, «օղուզի/հսկայի տները», Ջորաց քարերի մեզալիթյան համալիրը, Շամիրամի մենհիրները դամբարանների և թաղման ծեսի միջավայրում է ներկայացնում Ս. Մնացականյանը (Մնացականյան 1982, 9, 47-54, նկ. 1ա, բ, 2ա): Է. Խանգադյանի կարծիքով, եզան գոհարերության պատկերով վիշապաքարերը (որոնք, ըստ հեղինակի, վերաբերում են այդ կոթողների զարգացման ուշ փուլին) «ծառայել են որպես դամբարանաքար» (Խանգադյան 2003, 36): Վիշապաքարերի դամբարանների և թաղման ծեսի հետ ունեցած կապին անդրադարձել են նաև Հ. Սիմոնյանը (Simonyan 2012, 30), ինչպես նաև Ն. Ենգիբարյանը, Գ. Թումանյանը, Հ. Մարտիրոսյանը, Հ. Պետրոսյանը՝ այս ժողովածուում. հատկապես Հ. Պետրոսյանը գտնում է, որ վիշապաքարի անմիջական գործառնությունը եղել է գերեզմանակոթող լինելը, իսկ քանդակային հորինվածքն ուղղված է «անդրաշխարհիկ ճանապարհորդության» ապահովմանը:

Վիշապաքարի դամբարանի/կուրգանի հետ առնչվելու մասին խոսում են նաև Հ. Քոչարը և Հ. Թանյուն՝ Ծովակն Հյուսիսային Թեփեջիկ 1 (Tanyu 1987, 197), ինչպես նաև Ի. Ավարովան նախնիական Բջնակ 1 (Аварова 2010, 328-329) վիշապաքարերի օրինակով. վերջինս շեշտում է ձկան իմաստաբանական առնչությունը թաղման ծեսին:

Քննարկվող համատեքստում ամենամանրամասն և հիմնավոր դիտողությունը պատկանում է Հ. Մարտիրոսյանին: Ժայռապատկերների 1967-1968 թթ. հետազոտությունների ընթացքում նա մատնանշում է դամբարանային մեծ ու փոքր խմբեր, որոնց մի զգալի մասը ուղղակիորեն կապված են ժայռապատկերների ստեղծողների մշակույթի հետ: Վաղքրոնզեդարյան-վաղերկաթեդարյան հուշարձանների նման խմբեր է նա հիշատակում Գեղամա լեռների համակարգում, Արագածի հարավային գագաթի լճակի մոտ, Արագածի արևելյան և արևմտյան փեշերին. «Մերձալպյան գոտուց վերև ծովի մակերևույթից 2000-3000 մ բարձրության վրա խիստ փոփոխությունների են ենթարկվում հուշարձանների մասշտաբները, բնույթը, արտաքին տեսքը: Արագածի և Գեղամա սարերի ալպյան ու վերալպյան գոտիներում հազվադեպ հանդիպում են փոքրիկ բնակատեղիներ և ավելի հաճախ՝ կրոնիկների ու դամբարանաքարերի 5-10 թաղումներից բաղկացած հանգստարաններ, որոնք

տեղադրված են հնում սրբազան համարվող գազաթների, ժայռապատկերների կամ վիշապ-ձկների հսկա քարակոթողների հարևանությամբ: Գեղամա լեռներում դամբարանային նման հուշարձաններ հայտնաբերվեցին Փոքր Պայտասարի (Նալթափա), Երեք գազաթների (Ուչ թափա), ինչպես նաև Թոխ-մախան Գյուլի և Իմիրգեկի վիշապաքարերի մոտ: Հուշարձանների տեղագրության նման պատկեր կրկնվեց նաև Արագածի վիշապների շրջանում: Հոգևոր մշակույթի հուշարձանների տեղադրման այս օրինակափոխությունը ակամայից հիշեցնում է հայկական կամ ընդհանուր արևելյան առասպելներն ու հեքիաթները, որոնք վերաբերում են վիշապներին մատուցվող մարդկային զոհերին կամ դրանց պաշտամունքին ծառայող հավատարիմ քրմերին, որ սպանվում և թաղվում էին այդ կոթողների մոտ: Մի կողմ թողնելով հեքիաթների, առասպելների և հնագիտական նյութերի զուգահեռ մեկնաբանման գայթակղիչ փորձերը՝ մենք կարող ենք, այդուհանդերձ, արձանագրել պաշտամունքային հուշարձանների առատությունը բարձր լեռնային գոտիներում և դրանց տարբեր խմբերի փոխադարձ առնչակցությունը» (Մարտիրոսյան 1969, 191-193):

- ⁵¹ Մ. Աբեղյանը, քննվող քարակոթողները հնարավոր համարելով առնչել աժդահաների և ոչ վիշապների հետ, որպես փաստարկ է բերում այն, որ Արագածի վրա դրանք կոչվել են «օղուգի/հսկայի/ազնավորի գերեզմաններ» (Աբեղյան 1941, 70): Նույն համատեքստում նա հիշում է նաև գերեզմանների և զոհաբերության ծեսի հետ կապված մի գերապրուկ, երբ գերեզմանից մի գանգ հանելով՝ ձգում էին այն գետը, որ անձրև գա (Աբեղյան 1941, 89): Գ. Ղափանցյանը վիշապաքարերի մեջ մարմնավորված է տեսնում մահվան և հարության աստվածության, իսկ Մասիսը որպես վիշապների խորհրդանշիչ համեմատում է Արալու անդրաշխարհային սարի հետ, որ կապվում էր նաև կյանքի ջրերի հետ (Ղափանցյան 1945, 16. Капанцян 1952, 45-46, 49): Վիշապի կապը ամպրոպի աստվածության և անդրաշխարհի հետ, օձ-վիշապի մահվան աշխարհի և մեռած հոգիների տիրակալ հանդիսանալը, հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ մահվան աշխարհի որպես արոտավայր պատկերացումը շեշտել է Ա. Պետրոսյանը (Петросян 1987, 57, 64. հմմտ. Պետրոսյան 2006, 213): Այս ժողովածուի հոդվածում նա ևս ընդգծում է, որ որոշ վիշապաքարեր (մասնավորապես Իմիրգեկում) կարող էին գտնվել կրոնիկներով շրջագծված դամբարանների վրա՝ հղելով «Արևի տաճար» ֆիլմը («Հայք» կինոստուդիա, 2009, սցենարի հեղինակ Վահան Տեր-Ղազարյան, ռեժիսոր՝ Շավարշ Վարդանյան): Այս իմաստով խիստ հավանական է թվում Լ. Աբրահամյանի տեսակետը: Ըստ նրա, ուղղահայաց հուշարձանը նույն համաշխարհային ծառի կամ axis mundi-ի մի տարբերակն է. «Այս տիպի արխայիկ հուշարձանները հիմնված են մահվան և վերածննդի (ուղղահայաց կանգնեցնելը) գաղափարի վրա և պատահական չէ, որ հնագետները հայտնաբերում են քարե ֆալոսները դամբարանային հուշարձաններում որպես այս գաղափարի բնական մարմնավորում»: Այսպիսի հուշարձանները մշտապես կապված են բուն կամ վերացական (մասունքներ) զոհաբերության գաղափարի հետ: «Այսպիսով հուշարձանը փաստորեն դամբարան է: Համենայն դեպս, սա թերևս հանդիսանում է հուշարձանի ամենակարևոր

առանձնահատկություններից մեկը»: Այդպիսին է խաչքարը, որն ուղղահայաց կանգնող դամբարանաքար է, և որը հեշտորեն վերածվում է հուշակոթողի՝ նշելու համար այլ բնույթի իրադարձություն, քան մահն է: Լինելով խմբի հիմնական իրադարձությունների մարմնավորումը՝ այսպիսով հուշարձանը դառնում է այն առանցքը, որի շուրջ նշվում են այդ նույն իրադարձությունները: Երբեմն հուշարձանը կրում է ծեսի ուղղակի նշաններ, ինչպես վիշապաքարերի դեպքում է (Abrahamian 2006, 273-276):

- ⁵² Մառնադրյուր 1-ը դամբարանադաշտի տարածքում է հիշատակվում նաև ՀՊՑ-ում:
- ⁵³ Ոսկեթաա 1-ը դամբարանի վրա և դամբարանադաշտի տարածքում է հիշատակվում ՊԺԿ-ում, Դարիկ 1-ը՝ ՀՊՑ-ում, ինչը լիովին հնարավոր է ըստ մեր դիտարկումների:
- ⁵⁴ Խոսքը գնում է վերոհիշյալ Թեփեչիկ գյուղում (Ծովակն Հյուսիսային մոտ) գտնված և ութ կանգուն քարերով շրջապատված կրոնիկի մեջտեղում գտնվող ձկնակերպ վիշապաքարի մասին (Kökten 1953, 205-206. Tanyu 1987, 197):
- ⁵⁵ Թիքմաթաշ 1-ը (=Թեքելիդաշ) գտնվում է Ծավկայի ջրամբարի տարածքում, Սանտներ և Շիպակ գյուղերի միջև: 1936 թ. Բ. Կուֆտինը պետումներ է իրականացնում այս վիշապաքարի շուրջ՝ նպատակ ունենալով այն տեղափոխել ջրամբարի տարածքից, սակայն պետումները մշակութային շերտ չեն բացահայտում: Նույն թվականին այդ վիշապաքարի պետումները շարունակում է Լ. Մելիքսեթ-Բեկը (կոչում է Թիքմաթաշ) և պարզվում է, որ այն ձկնակերպ կոթող է. մշակութային շերտի մասին վերստին խոսք չի գնում: 1999-2000 թթ., երբ ջրամբարի մակարդակն իջավ, նորից ի հայտ եկավ Թեքելիդաշը, և պարզվեց, որ այն գտնվում է №6 դամբարանի հարավային մասում, իսկ շրջակայքում կան քարե լիցքով այլ դամբարաններ (Куфтин, дневник 1936 г., по Нариманишвили 2009, 37-38. Меликсет-Беков 1938, 104-105, таб. XLI-XLIII. 1947, 36, рис. 12. Գ. Նարիմանիշվիլի և այլք, այս ժողովածուում):
- ⁵⁶ Այս պարուրազարդ վիշապաքարը ևս գտնվում է Ծավկայի ջրամբարի տարածքում, որտեղ մինչև ջրամբարի կառուցումը Միսոնի Գյուլ լճակն էր: Այն եղել է կրոնիկի մեջտեղում, իսկ շրջակայքում եղել են հինգ կուրգաններ, երկու կրոնիկներ, քարակղեր և բազմաթիվ փոքր քարե կուր լիցքեր (Нариманишвили 2009, 39-40. Գ. Նարիմանիշվիլի և այլք, այս ժողովածուում):
- ⁵⁷ Գտնվում է Չիկիանիի վանակատի հանքի կենտրոնում, որի շրջակայքում կան մոտ 10 կուրգաններ՝ քարե կամ վանակատե լիցքով: Բ. Կուֆտինը պետել է դրանցից մի քանիսը, ըստ որի, դրանք թվագրվում են մ.թ.ա. III հազարամյակով (Գ. Նարիմանիշվիլի և այլք, այս ժողովածուում):
- ⁵⁸ Ըստ Բ. Կուֆտինի 1936 թ. օրագրի (Куфтин 1936, дневник. Нариманишвили 2009, 37. Գ. Նարիմանիշվիլի և այլք, այս ժողովածուում. Գ. Նարիմանիշվիլի, անձնական հաղորդում, 11.10.2012, Էրզրում):
- ⁵⁹ Այն, որ նման քարակոթողները կարող էին ժողովրդի կողմից ընկալվել որպես դիցաբանական էակների գերեզմաններ, ըստ Հ. Մարտիրոսյանի (սույն ժողո-

վածուի հողվածի) հաստատվում է հետևյալ օրինակով. Մեքսիկայի Քառսոն մանուկ գերեզմանատանը կային մի քանի «երկար, մութ և լեռն քարեր» առանց խաչի և յիշատակագրի, որոնց անվանում էին քաջաց գերեզմանը (Սրվանձությանց 1982, 250):

⁶⁰ Հայկական մենաքարերի համեմատությունը եվրոպականների, մասնավորապես բրետանականների հետ, վաղուց իրականացրել է Թ. Թորանայանը (1942, 10):

⁶¹ Բարձր լեռների գագաթները/կատարները բազմաթիվ, այդ թվում նաև հայկական, ավանդություններում ընկալվում են որպես աշխարհի կենտրոն, ուր կատարվում են գոհաբերման ծիսական արարողություններ՝ ուղղված մարդկային գոյության հավասարակշռության պահպանմանը (Հարությունյան 2000, 36, 200):

⁶² Վիշապաքարերի սինկրետիկ կենսոլորտը մասամբ բացահայտվում է լեռնաբնակ հայկական համայնքների (հատկապես զանգեզուր-արցախյան) ազգագրական նյութերում, ուր, լեռնային մեկուսացման պայմաններում, նախաքրիստոնեական տարրերը հատկապես անխառն են պահպանվել: Այս գոտում սրբավայրերը բաժանվում էին մի քանի խմբի, որոնց մեջ կարևոր էին լեռնագագաթներին և դրանց լանջերին գտնվող *սրբերը*, որ հիմնականում տեղադրված էին դժվարամատչելի վայրերում, գոգավորություններում՝ քամուց պաշտպանվելու համար և որտեղից անսահման տեսարաններ էին բացվում: Դրանց մեջ կային սրբեր՝ ժայռաբեկորի, քարե սյան, դոլմենի տեսքով: Նմանապես Ջավախքի հայերը լեռնագագաթներին երկրպագում էին երկար քարեր (Լիսիցյան 1969, 279. հմմտ. նաև Այվազյան 1987, 8): Սրբավայրի մյուս տեսակը լեռնագագաթներին և լանջերին գտնվող *գերեզմաններն* էին, որոնց վերագրվում էր հմայական ուժ (հմմտ. Լիսիցյան 1969, 216, 297): Իսկ երբ գերեզմանը պատկանում էր հատուկ մարդու (սուրբ, նահատակ, ճգնավոր, գոհված, կայծակից խոցված, և այլն), ապա այն ստանում էր փրկարար գործություն: Այդպիսի գերեզմաններում թաղվածների անունները որպես կանոն անհայտ էին: Դրանք ուխտատեղիներ էին, որոնց այցելում էին վախից ու ամլությունից ազատվելու, անձրև բերելու («երկնային ջրերը բացելու») կամ դադարեցնելու համար: Գերեզմանի վրա հիվանդին ջուր էին խմեցնում, վրան ջուր ցանում և լվանում վախը, կամ լվանում էին գերեզմանը, գոհ մատուցում: Ընդ որում, այդ բարձր լեռնային գերեզմանները կարող էին լինել ոչ միայն իրական գերեզմաններ, այլ նաև ֆիկտիվ քարակույտներ, բայց կարևորը դրանց՝ ժողովրդի կողմից գերեզմանի և սրբության հետ նույնականացումն էր (Լիսիցյան 1969, 275): Սրբավայրի մյուս տեսակը բարձրադիր *աղբյուրներն* էին՝ գերեզմանների և այլ սրբավայրերի հարևանությամբ: Տոների ժամանակ, դաշտավայրային կամ նախալեռնային բնակչությունը հանդիսավոր ուխտագնացություն էր իրականացնում դեպի բարձրադիր սրբավայրերը: Ամենանշանավոր տոնը Վարդավառն էր. «Ժողովրդական տոներից մեկը, որն առանձնապես խոշոր չափերով պահպանել էր իր մեջ նախնական մտածողության բնորոշ սովորությունները՝ Վարդավառի տոնը, նվիրված էր լեռների գագաթների պաշտամունքին... Վարդավառի օրը հավատացյալները մեծ բազմությամբ դիմում էին սրբազան լեռների

գագաթներին գտնված արոտավայրերի այցելության: Այնտեղ գտնվում էին հրաշագործ գերեզմաններ...» (Լիսիցյան 1969, 275): Ժողովուրդն այցելում էր նախ լեռան գագաթին գտնվող անհայտ գերեզմանը, աղոթում, ապա իջնում սարից ու լճից ոչ հեռու մի տափարակ հրապարակի վրա, բերված մատաղացուն մորթում (Լիսիցյան 1969, 280): Հազարավոր գոհաբերությունները մատուցվում էին տոնախմբության՝ հացկերույթի և խնջույթի ներքո, որ ուղեկցվում էր երգով, պարով, նվագով, մրցույթներով (Լիսիցյան 1969, 278-282. Վարդանյան, Սարգսյան 2001. Барданян 2005, 277-285): Լեռնագագաթների, լեռնային սրբավայրերի պաշտամունքը և դրանց հետ կապվող տոները հիբրավի ունեին սինկրետիկ բնույթ և մի կողմից առնչվում էին արևի (ըստ Լիսիցյան 1969, 282), մյուս կողմից ջրի և հողի (գերեզման, նախնի) պաշտամունքին:

Հիշյալ սրբազան միջավայրերի տեսանկյունից ուշագրավ է Ղ. Ալիշանի մի տեղեկությունը. մասնավորապես, Կաղզվանի մոտ, «լեռնադաշտակի» մեջ Վարդիհեբ կոչված տեղ է եղել, որ հայտնի է որպես սրբատեղի, ճգնավայր, ուր կային քարանձավներ, աղբյուրներ, սրբերի գերեզմաններ, կար նաև մի քաղաքայույտ, որ անվանում էին «Արջու գերեզման»: Ոչ պատահականորեն այս միջավայրում է եղել Վիշապաձորը, «վիշապաց բնակավայրը» (Ալիշան 1890, 49-51. հմմտ. նաև Ասողիկ Բ. Բ): Վարդիհեբի «Վիշապազանց ձորը»՝ Անահիտի (տույն է ինչ վիշապաքարերի) պաշտամունքի համատեքստում հիշում է նաև Ատրպետը (Ատրպետ 1926, 605):

Բյուրակյան, Վանանդի և Արագածյան բարձրադիր սրբավայրերի (Զիարեթների) միջավայրում իրականացված հիշյալ տոնակատարությունների մասին նորից գրում է Ատրպետը՝ քննարկելով վիշապաքարերի խնդիրը: Ամեն տարի, հատկապես վարդավառի տոնին, տարբեր համայնքներ հազարավոր մարդկանցով ուխտի էին գնում այդ սրբավայրերը: Տոները մի քանի օր էին տևում և ուղեկցվում էին գոհաբերություններով, երգ ու պարով, հեքիաթասացների ցուցադրություններով, «անահատական խրախմանքներով» (Ատրպետ 1931, 310-319): Այս գործընթացը Ատրպետը ճշմարտանման ձևով նկարագրել/վերականգնել է իր «Վիշապամայր» պատմվածքում, որն ունի այսպիսի բովանդակություն. երաշտ է Արարատյան դաշտում: Դվինի իշխանը շքախմբով և ժողովրդի հետ պատրաստվում է ուխտագնացության Գեղամա լեռներ՝ Վարդեհեբի/Վարդավառի տոնը նշելու: Քարավանը, հասնելով Գեղարդի մեծյանի մոտ, գոհաբերություններ է կատարում և Գառնիի ձորով բարձրանում լեռներ: Թափորը հասնում է «Վիշապազանց սարահարթները», լճակների մոտ, որտեղ գտնվում են ձկնանման ուղղաձիգ կանգնած արձանները՝ նվիրված Վիշապամորը, որ դրական սկիզբ է (vs. Վիշապաքաղը): Խփվում են վրաններ, քրմերը ցլան, գառների և ուլերի գոհաբերություններ են կատարում և սկսվում է յոթ օր շարունակվող տոնախմբությունը, որ ուղեկցվում է նվագով, պարով, խաղով՝ նվիրված Վիշապամոր դստեր՝ Աստղիկին (Վարդավառի խորհրդանիշը) և Անահիտին: Քրմի կոչով և պապերի օրինակով որոշում է կայացվում ջրանցքներ կառուցել՝ լուծելու համար երաշտի խնդիրը, որից հետո Վիշապամայրն ուղարկվում է անձրև (Ատրպետ 1912):

Լեռնագագաթներին և լեռնադաշտերում տեղի ունեցած համայնական ծիսակատարությունները, որոնք

ուղեկցվում էին ցլի զոհաբերություններով և կատարվում էին պահպանիչ/անձրևաբեր ցասման խաչերի միջավայրում, նկարագրում է նաև Մ. Աբեդյանը՝ շեշտելով այդ ծիսակատարությունների կապը վարդավառի տոնին, ջրի պաշտամունքին (Աբեդյան 1941, 75-78, 82, 87. հմմտ. Բդոյան 1972, 487-488. վարդավառի համար տե՛ս նաև Капанцян 1952, 10, 15): Ուշագրավ է, որ Աբեդյանը վիշապաքարերը համարում է ցասման խաչերի նախատիպը և կոչում «ցասման արձաններ» (այդ համատեքստում է բացատրում նաև *Ածղահա Յուրյու Ի*-ի խաչապատկերը): «Քարը կայծակի սիմբոլն էր, իսկ կայծակն ամպրոպային աստծո գեներ» (Աբեդյան 1941, 88-89, 93. հմմտ. Բարխուդարյան 1960, 69, *contra* Капанцян 1952, 12-13):

Վարդավառի տոնը վիշապաքարերի համատեքստում քննարկում է նաև Գ. Ղափանցյանը: Ներկայացնելով այն մեռնող-հարություն առնող աստվածության պաշտամունքի ոլորտում՝ հեղինակը հիշատակում է նաև վերջինիս առնչվող բարձրագույն գերեզման սրբավայրերը: Ուշագրավ է, որ Արտաշես արքայի որդին՝ «վիշապագուն» մարերի դեմ Արարատի ստորոտում կռված Մաժանը, թաղվում է Բագավանում, որի գերեզմանին կառուցվում է բազիլիկ: Այստեղ Վաղարշ թագավորը հետագայում սահմանում է աշխարհախումբ տոն, որը վերաբերում էր նավասարդին կամ վարդավառին (Ղափանցյան 1945, 99, 120-126):

Վարդավառի տոնախմբությունները, որոնք ուղեկցվում էին աշուղների մրցություններով, ըմբռնարտով, պար ու երգով, կերուխումով, փահլևաններով, տոնավաճառով քննարկում է Ս. Հարությունյանը՝ վիշապամարտի առասպելաբանության համատեքստում (Հարությունյան 2000, 158-167):

Հմմտ. նաև Ա. Մնացականյանի դատողությունները վիշապաքարերի շուրջ տեղի ունեցած տոնակատարությունների մասին (Մնացականյան 1955, 557):

Լեռների գագաթներին և մենաքարերի շուրջ տեղի ունեցած նույնական տոնակատարությունների մասին՝ ըստ վրաց ազգագրական նյութերի, հմմտ. Гурко-Кряжин 1926, 215-216: Արխայիկ տոնի առանձնահատկությունների և հայկական նյութի հետ բազմաթիվ զուգահեռների վերաբերյալ տե՛ս Абрамян 1983:

- ⁶³ Մի առիթով Ատրպետը, վիշապաքարերի համատեքստում, բարձր լեռնային սրբավայրերի օգտագործումը կապում է նույնիսկ հանքափորների հետ (Ատրպետ 1931, 310, 314):
- ⁶⁴ Զորաց Քարերի մեզալիթյան կառույցները հիմնականում միջին բրոնզեդարյան դամբարաններ են կամ դրանց հետ առնչվող պաշտամունքային շինություններ (Աբեդյան, Ղաֆադարյան 1996, 70): Վիշապաքարերի նման վերջիններս կիրառության մեջ կարող էին լինել նաև ավելի վաղ կամ ուշ շրջաններում (հմմտ. մենաքարերի միջավայրում գտնվող երկաթեդարյան դամբարանները՝ Xnkikyan 2002, 25, 60):
- ⁶⁵ 1700-2300 մ գտնվող կազմում են Հայկական լեռնաշխարհի մոտ 35%-ը, ավելի բարձր լեռները՝ 14%-ը (հմմտ. Варданян и др. 2012, 97-99): Ընդ որում, մեր ընդգծած 2300-2400 մ սահմանը կարող է մասամբ տատանվել: Այսպես, բարձրագույն լեռնային շրջաններում առկա բազմապիսի մշակութային միջավայրերի մասին հաղորդում են նաև այլ հետազոտողներ:

Տայքի լեռնագագաթների ամրոցների, կուրգանների և դոլմենների մասին, մասամբ վիշապաքարերի քննարկման համատեքստում, հիշում է Ատրպետը (Ատրպետ 1926, 86, 88, 185, 411-412): Դամբարաններ, փարախներ, մեկուսացված ճարտարապետություն, ջրանցք-ջրամբարներ, կոթողներ են հիշատակվում Արագածի հյուսիսային փեշերին՝ մինչև մոտ 2600 մ բարձրության վրա (Smith et al. 2009): Ուղտասարում, 2900-3300 մ բարձրության վրա, ժայռապատկերների միջավայրում, հիշատակվում են գերազանցապես կրոնիկներ, այլ տիպի թաղումներ, ինչպես նաև ավերակ կացարաններ, կիկլոպյան պատերի հետքեր, արհեստական քարակույտեր (Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 10, 38): Զանգեզուրի և Վայքի լեռնաշղթաների փեշերին, 2000-3000 մ բարձրության վրա, նույն միջավայրում կան բնակատեղիներ, դամբարանադաշտեր, ժայռապատկերներ. նաև նախիջևանյան Բջնակի ձկնակերպ կոթողը 2300 մ վրա հանդես է գալիս դամբարանադաշտի և բնակատեղիի համակարգում (Այվազյան 1974, 240, 1987, 8, 28-29, 1986, 159-160): Բարձրագույն դամբարանադաշտեր են առկա նաև Հայկական Տավրոսի շրջանում՝ ժայռապատկերների հետ նույն միջավայրում (Սյանիկ 1974, 24), ինչպես նաև Մասիսի լանջերին (Ա. Օգֆիրատ, բանավոր հաղորդում, Վենետիկ, 10.01.2012): Նմանապես, Թոխմախան Գյուլի շրջակայքում, այսինքն վիշապաքարերի համատեքստում, հիշատակվում են ժայռապատկերներ (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 7): Ինչ վերաբերում է այս հուշարձանների թվագրությանը, Հ. Մարտիրոսյանը ճշտվի նշում է, որ դրանց հանդես գալը կապված էր լեռնային արտավայրերի յուրացման, կիսաքոչվորական անասնապահության զարգացման հետ, որը սկսվում է նոր քարեդարյան ժամանակներում և լիովին ձևավորվում է նեոլիթ-վաղբրոնզեդարյան փուլերում: Լեռնային այս գոտիները, սակայն, այնքան էլ հարմար չէին մշտական բնակության համար: Արագածի, Գեղամա լեռների ստորոտների նեոլիթ-բրոնզեդարյան խոշոր բնակավայրերն ու դամբարանադաշտերն, իբրև կանոն, տարածվում են ենթալպյան գոտիներում, առավելագույնը՝ ծովի մակերևույթից 2000 մ բարձրության վրա (Մարտիրոսյան 1969, 193): 1967-1968 թթ. ժայռապատկերներ հետազոտող արշավախումբը փորձել է թվագրության իմաստով կոնկրետ քայլեր ձեռնարկել: Նույն Թոխմախան Գյուլի ափին, վիշապաքարերի մոտ, ժայռապատկերների կուտակումներից ոչ հեռու, արշավախումբը հիշատակում է նաև մի բնակատեղի, որը չունի կիկլոպյան պարիսպներ, բաղկացած էր ուղղանկյուն հատակագիծ ունեցող մի քանի տնակներից, որոնց պատերը կառուցված էին մանր գետաքարերով: Սրանցից արևմուտք տարածվում էին կրոնիկավոր մի քանի դամբարաններ, որոնց թաղումները կատարված են կենտրոնական մասի քարակղզիների մեջ (Ռ. Թորոսյանի պեղումները): Պեղված երեք դամբարաններում հայտնաբերվեց երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի խեցեղեն և մ.թ.ա. V-IV դդ. հունա-պարսկական տիպի ապակե փորագիր գեմմա (Մարտիրոսյան 1969, 193-194): Այս բնակավայրի թվագրության մասին հեղինակը ուղղակի չի խոսում, բայց մեկ այլ մտքից կարելի է ենթադրել, որ նա նկատի ունի նույն դարաշրջանն, ինչ դամբարանները («Ըստ երևույթին, վաղ հայկական ժամանակաշրջանում Հայաստանի լեռներում սկսում են կառուցել յայլադային տիպի ժամանակավոր փոքրիկ բնակատեղիներ, որոնք նույնքան տարբեր են վերը հիշատակված հին բնակա-

վայրերից, որքան ժամանակակից գյուղերը՝ իրենց ամառանոցներից» (Մարտիրոսյան 1969, 193):

- ⁶⁶ Այս երկրորդ մակարդակի համատեքստում պետք է դիտարկել մի շարք տեղափոխված և քրիստոնեացված օրինակներ, որոնց թվում *Ուլգյուր 1-2-ը*, *Անգեղակոթ 1-ը*, *Կարմրաշեն 1-ը*, *Ռինդ 1-2-ը* և *Վայք 1-ը*: Բացի վերջինիցս (1205 մ), մնացած բոլորն այժմ գտնվում են մոտ 1800-2000 մ բարձրության վրա ու թեև ակնհայտորեն տեղափոխված են (տեղափոխման անարամասներն արձանագրված են *Կարմրաշեն 1-ի* և *Ուլգյուր 2-ի* համապատասխան արձանագրություններում), սակայն, ամենայն հավանականությամբ, ոչ շատ հեռուից: Դրանց որոշների (և հատկապես *Կարմրաշեն 1-ի*) անմիջական միջավայրը տիպիկ է բուն վիշապաքարային միջավայրերի համար: Չի բացառվում, որ Ուլգյուրի ու Ռինդի օրինակները ընդհանուր խումբ կազմեն Ատտաշի ու Սելիմի վիշապաքարերի հետ, քանի որ միմյանցից հեռու չեն գտնվում: Ուշագրավ է, որ հիշյալ բոլոր կոթողները գտնվում են բարձրադիր բնակավայրերով հայտնի Վայոց Ձոր-Սյունիք գոտում, որոնց բնակիչները հեռու չեն ապրել վիշապաքարերի տարածման նախնական ոլորտից: Բացի այդ, նշված շրջաններով է (Սելիմ, Ուլգյուր, և այլն) անցել Դվին-Պարտավ հայտնի ճանապարհը (Եղիազարյան 1955, 75-78), որը կարող էր այս տարածքների մատչելիության հաջորդ պատճառը լինել:

Նույն երկրորդ մակարդակի մեջ պետք է տեղավորել նաև Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս գտնվող Թոեղք-Ջավախք-Ծովակն Հյուսիս գոտու, Նախիջևանի և Ադրբեյջանի (Յուլդուշու) վիշապաքարերը: Այս գոտում ևս վիշապաքարերի և մենհիրների միջավայրում առկա են դամբարաններ, «կիկլոպյան» ամրոցներ (Köroğlu 2000. Գ. Նարինանիշվիլի և այլք, այս ժողովածուում): Թոեղքյան համատեքստում այս խնդիրը ժամանակին լուսաբանել է Վ. Գուրկո-Կրյաժինը. մասնավորապես, Մանգլիսիի (Թեթրիծղարոյի մոտ) Դեղին սարի գագաթին «հարթ հրապարակի» վրա է գտնվում «Քարե հարս» վիշապաքարը, որից ցած կա «կիկլոպյան» ամրոց, ուր ևս գտնվել է մի մեծ պրիզմայան մենաքար: Ըստ հեղինակի վիշապաքարերն ու ամրոցը պետք է դիտարկել նույն համատեքստում (Гурко-Кряжин 1926, 215-216):

- ⁶⁷ Եթե որոշ մասնագետներ նախադեռնային վիշապաքարերը համարում են բերված ավելի բարձր վայրերից (Սառնաղբյուրի համար հմմտ. Սանոսյան 2001, 181, իսկ Սարովխանի՝ Ս. Հմայակյան և այլք, այս ժողովածուում), ապա մյուսները կարծում են, որ դրանք եղել են իրենց նախնական տեղում: Վերջին տեսակետը *Գառնի 1-ի* համար զարգացնում է Բ. Առաքելյանը (Аракелян, Арутюнян 1966, 291), ինչը լիովին հնարավոր է, մասնավորապես, որ Գառնի և նրա շրջակայքը լավ բնակեցված են եղել վաղ, միջին և ուշ բրոնզի դարերում (Խանգադյան 1969): Ի դեպ, այս վարկածի օգտին կարող է խոսել նաև ոչ հեռու գտնվող խաչքարացված *Գառնի 2-ի* առկայության հանգամանքը: Սակայն պետք է նաև նշել, որ Գառնիի վիշապաքարերը մեզ հայտնի ամենացածրադիր վիշապաքարերն են, որոնք գտնվում են մոտ 1390 մ վրա, և, այս իմաստով, չունեն ոչ մի զուգահեռ (եթե հաշվի չառնենք թեոլոգյան Թեթրիծղարո 1-ը, որի բարձրությունը 1135 մ է՝ Talakhadze 2000, 147-148): Այս հանգամանքը հիմք է հանդիսանում ենթադրելու,

որ դրանք կարող էին բերված լինել Գեղամա լեռներից: Հարց կարող է առաջանալ, թե արդյոք երկաթի դարում կամ ուրարտական դարաշրջանում կարող էին տեղի ունենալ վիշապաքարերի տեղափոխություններ, ինչպես միջնադարում կամ նորագույն ժամանակներում: Իսկ եթե Գառնիի վիշապաքարերը իսկապես տեղափոխված չեն, ապա այս տարածքը վիշապաքարերի դարաշրջանում ունեցել է բացառիկ ծիսա-պաշտամունքային նշանակություն, եղել է սրբավայր, ճիշտ այնպես, ինչպես անտիկ դարաշրջանում (այս մասին՝ Март, Смирнов 1931, 95-96):

- ⁶⁸ Ուշագրավ է նաև վիշապաքարային միջավայրերի անվանումների (Իմիրզեկ, Կալայջի, Արխաշան, Կազնեֆեր/Կազանչի/Կազան Բաշի) կրկնությունները ստորին և վերին աշխարհներում, ինչպես նաև տարբեր գոտիներում (հատկապես Արագածի, Գեղամա լեռների և Շնորհիսի ավազանի), ինչն առաջինը նկատել է Ատրպետը և որոնց մասին նա գրում է, թե «երևի բոլորն էլ վիշապազանց շրջանի շենքեր են» (Ատրպետ 1926, 408, 604. 1929, 57-58. Արխաշանի համար տե՛ս նաև Март, Смирнов 1931, 84): Հմմտ. նաև Ուղտի ակունք - Գեղամա լեռներ, Ուղտասար-Սյունիք, Ուղտի գավառ/Օլթի-Տայք կրկնությունները:
- ⁶⁹ *Արտուշ 1-ը* գտնվում է Քարե Ձի ամրոցի մոտակայքում, վերջինիցս դեպի Նաղարախան ամրոցը տանող ճանապարհի վրա: Պատահական չէ, որ Քարե Ձի ամրոցը մեկնաբանվում է որպես Արգիճի գետի հովիտը վերահսկող մի դիտակետ և հնագույն ամառային կայան՝ հեռագնա անասնապահների համար, որի շրջակայքում, բացի Նաղարախանից, կային ևս երկու ամրոցներ՝ Բելի Կյուչը և Տաթըր (Biscione et al. 2002, 377-378):
- ⁷⁰ Որոշակի միկրոաշխարհի է ներկայացնում Սառնաղբյուր գյուղի տարածքը, ուր գտնվում են մի շարք բրոնզ-երկաթեդարյան ամրոց-բնակատեղիներ, որ այլ հուշարձանների հետ մի համալիր են կազմում: Ըստ Գ. Արեշյանի և Կ. Ղաֆադարյանի նկարագրության՝ Վերի Բերդ (Ղալախի) ամրոցը գտնվում է գյուղի արևմտյան կողմում, սարահարթի հրվանդան ելուստի վրա: Հրվանդանի արևելյան ծայրին կանգնեցված է մենհիրը: Հրվանդանի լանջերին, պարսպին զուգահեռ, այլ պարիսպներ են: Պարսպից դուրս ամրոցն ունեցել է բնակելի կառուցապատում: Ամրոցը հիմնադրվել է մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսերին, բնակեցված է եղել ուշ բրոնզում: Վերի Բերդից կես կմ հյուսիս և արևմուտք գտնվում են ևս երկու ամրոցներ (Թոփ Քար և Անանուն), որ Վերի Բերդի պահակակետերն են: Բացի այդ, Սառնաղբյուրի մոտ են գտնվում Շիշբուր, Փոքր Բերդ և Մեծ Բերդ ամրոցները (Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996, 73-78. տարածքի ուսումնասիրության պատմության համար հմմտ. Хачатрян 1974, 89, 96, 99, 111-112. 1975, 11, 13, 17, 27-28. Շահինյան 1976, 287. Հակոբյան և այլք 1998, 502. Smith, Kafadaryan 1996, 29):

- ⁷¹ Ուշագրավ է, որ նաև առասպելաբանության մեջ փորձ է կատարվում վիշապաքարերը դիտել մոդելավորման տեսանկյունից: Ըստ համատարած առասպելաբանական պատերազմների՝ ուղղաձիգ դիրքով միմյանց վրա գտնվող աշխարհի երեք գոտիները՝ Երկինք, Գետին, Ստորերկրայք առնչվում են պան/ծառի տեսքով արտահայտված առանցքով, որի կատարին է գտնվում աշխարհի կենտրոնը: Ենթադրվում է, որ այս պատկերն է արտահայտված

- վիշապաքարերի վրա (կենսաց ծառ, թռչուններ, ցլի գոհաբերություն), որոնք տեղադրված են վերին գոտում՝ «երկրի պորտ» համարվող տեղերում (Հարությունյան 2000, 18, 32-33. հմմտ. Լ. Աբրահամյան, Հ. Մարտիրոսյան, Ա. Պետրոսյան, այս ժողովածուում):
- 72 «Օղուզի տները» գլխավորապես դամբասարաններ են, որոնք մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսից հին չեն (Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996, 70):
- 73 Քալանթար 1925. Թորամանյան 1942. 1948. Ղափանցյան 1945, 154: Այսպիսին է նաև Հ. Մարտիրոսյանի ընկալումը. ըստ նրա, Շամիրամի, Քուչակի և Զիթ-հանքովի տիպի բրոնզ-երկաթեղարյան ամրոց-բնակավայրերը և դամբարանները առնչվում են բարձրադիր գոտիների ժայռապատկերներ կերտող բնակչության հետ: Հիշյալ դամբարանադաշտերի կրողներին վրայի «դամբանագրերը» (կենդանիների, օձերի, երկնային նշանների պատկերներ) անմիջականորեն կապվում են ժայռապատկերների հետ: «Կասկածից դուրս է, որ Արագածի մերձալպյան գոտիների վերը բնութագրած բնակատեղիներն ու դամբարանադաշտերը պատկանում էին բրոնզեդարյան շրջանի կիսաքոչվորական անասնապահությամբ ու որսորդությամբ զբաղվող ցեղերին, որոնք իրենց տնօրինած լեռնային մարգագետինների սահմաններում պաշտամունքի ու երկրագործության հիասքանչ կոթողներ էին տեղիծել... Ահա այս ամրոց-բնակատեղիների երկրագործ անասնապահներն էին, որ հալչող ձյան տակից երևացող հյուսիսեղ կանաչին և անասունների հոտերին հետևելով բարձրանում էին դեպի լեռները, շարժվելով տեղից տեղ, պատասպարվելով թաղիքե վրաններում կամ ժամանակավոր այլ տիպի կացարաններում, որոնց հետքերը պարզապես չէին կարող պահպանվել» (Մարտիրոսյան 1969, 192-193):
- Արագածի հարավային փեշերի մոտ 1000-2100 մ բարձրության վրա գտնվող բնակավայրերի ժամանակագրական պատկերի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ են ի հայտ եկել համեմատաբար վերջին շրջանում: Հնագույն բնակավայրերը վերաբերում են վաղ բրոնզին (Զյանբերդ, Ախթամիր, Բագմակն): Բնակավայրերի քանակը պակասում է միջին բրոնզում (Ախթամիր, Բագմակն) և անսպասելի աճ է ապրում ուշ բրոնզ-վաղ երկաթում՝ հանձին ամրոց-բնակավայրերի խիտ ցանցի (Տեղեր, Սահակաբերդ, Մոտկան, Վանք Խարաբա, Նազարավան, Շամիրամ, Զյանբերդ, Մոլոնի, Ուշի, Զույգ աղբյուր, Ախթամիր, Բագմակն, Կոշ, Ավան, Օրգով) (Արեշյան և այլք 1977. հմմտ. նաև Badalyan, Avetisyan 2007):
- 74 Այս իմաստով գարմանալի է, որ Ն. Մառն ու Յ. Սմիտովը վիշապաքարերը չեն դիտարկում որևէ հնագիտական համատեքստում, թեև Մառը լավ ծանոթ պիտի լիներ Հայաստանի մեզալիթյան տիպի հուշարձաններին: Ավելին, մի տեղ Սմիտովը գրում է, որ վիշապաքարերի շուրջ այլ կառույցներ նկատելի չեն (Mapp, Смирнов 1931, 65. այս միտքը կրկնում է՝ Писотровский 1939, 31): Նույն տեղում խոսք է գնում այն մասին, որ Աժդահա Յուրտի ձկներից մեկի մոտ մի քուրդ հողի միջից գտել է XVII-XVIII դդ. թվագրվող պարսկական ոճի թոչնապատկերով պղնձե զավաթ, որ վկայում է թերևս ուշ այցելությունների կամ գուցե ծեսերի մասին: Այնուամենայնիվ, մի դեպքում Մառը դիտարկում է բարձրադիր վիշապաքարերը դաշտավայրային բնակավայրերի հետ առնչության մեջ՝ կապելով ջրամատակարարման հետ, սակայն ավելի ուշ ժամանակների օրինակով (Mapp, Смирнов 1931, 80-81):
- 75 Ուշագրավ է, որ հնագիտական տվյալներով վերականգնվող այս պատկերը (Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996. Biscione et al. 2002. Badalyan, Avetisyan 2007. Smith et al. 2009. Գ. Նարինանիշվիլի և այլք, այս ժողովածուում), հաստատում են նաև ուրարտական գրավոր աղբյուրները, որոնցում Էթինուի (Արագածի շրջակայքը լայն իմաստով), Վելիքուխի և Ուդուրի Էթինուի (Գեղամա լեռների շրջանը լայն իմաստով) և Իգանի (Ծովակն Հյուսիսային կողմերը) երկրները հանդես են գալիս որպես «կիկլոպյան» ամրոցների խիտ ցանցի կենտրոններ (Мещанинов 1932, 70, 97):
- 76 Արարատի լանջերի հնագույն մշակույթային միջավայրերի մասին հմմտ. Özfrat 2010:
- 77 Գրականության մեջ խոսք է գնում Հայկական լեռնաշխարհից դուրս գտնվող վիշապանման կոթողների մասին Հյուսիսային Կովկասում և հարակից շրջաններում, ինչպես նաև Մոնղոլիայում (Мещанинов 1925. 1992. Հսիլա, այս ժողովածուում): Սակայն վերջիններս միայն հազվագյուտ տարրերով են նույնանում հայկական վիշապաքարերին և քննարկելի չեն ընդհանուր համատեքստում:
- 78 Առաջարկվող բաժանումը ընդհանուր առմամբ արտահայտում է վիշապաքարերի տեղաբաշխման ճշմարտանման պատկերը, սակայն ունի նաև պայմանականություններ, քանի որ կան վիշապաքարերի տեղաբաշխման խաչվող գոտիներ: Օրինակ՝ Գեղարքունիքի տակ մենք հաշվել ենք Գեղամա լեռների բոլոր վիշապաքարերը, մինչդեռ դրանք հասանելի կարող էին լինել նաև Այրարատից (Կոտայք): Գեղարքունիքն ընտրվել է՝ հաշվի առնելով ոչ միայն աշխարհագրական առանձնահատկությունները, այլև պատմական ավանդույթը, որը Գեղամա լեռներն առավելապես առնչում է Գեղամի հետ (որից էլ գավառի անունն է): Աշոցքը հիմնականում համարվում է Գուգարքի գավառներից մեկը, բայց երբեմն՝ նաև Այրարատինը. քանի որ աշխարհագրական նախալեռնային պայմանները առավելապես մոտեցնում են այս գոտին թռեղ-ջավախքյան (նշանակում է գուգարքյան) աշխարհին, ապա Աշոցքը դիտարկում ենք Գուգարքի ոլորտում: Նմանապես Արտանիշը կարող էր լինել ինչպես Այրարատ (Վարաժունիք), այնպես էլ Մոթք, սակայն, հաշվի առնելով աշխարհագրական պայմանները (Սևանա լճի առկայության պարագան), մենք ընտրում ենք Մոթքը, մասնավորապես այստեղ ունենք մեկ այլ վիշապաքար: Նմանապես Տայքի սահմաններում ենք դիտարկում Ատրպետի Հովտակը, որն առավելապես գտնվում է Խաղտիքի հետ սահմանային գոտում:
- 79 Հակառակ ասվածին, Արագածի վրա Ա. Քալանթարի հայտնաբերած վիշապաքարերի վրա տեսնելով մարդակերպության նշաններ, Ն. Մառը վերջիններին համարում է վիշապաքարերի ավելի ուշ օրինակներ (Mapp, Смирнов 1931, 10): Իրականում արագածյան վիշապաքարերի վրա ոչ մի մարդակերպության նշան չկա:
- 80 Հմմտ. Հմայակյան 1990. Հարությունյան 2000, 34, 193-195: Վիշապային տարրեր կան ոչ միայն արդեն

հիշված Վիշապ քաղաքի, Աշտիշատյան և Իննակ-նյան կոտքերի կանգնեցման մասին պատմություններում, այլև այս ամենի հետ՝ նախնիների պաշտամունքի կապակցությամբ (Հարությունյան 2000, 122):

⁸¹ Մշո Ս. Առաքելոցի տեղադրության մասին հմմտ. Ժ. Թիերիի մոտ. "Le monastère était construit sur un replat herbeux, à environ 1750 m d'altitude, sur les escarpements septentrionaux du Kizil Ziyaret dağı. Ce sommet haut de 2600 m était connu des Arméniens sous le nom de Tirinkatar ou de Cirnkatar" (Thierry 1976, 237):

⁸² Ուշագրավ է, որ կիկլոպյան ամրոցների տարածվելը Արագածի շուրջ և Մշո դաշտում նկատել է դեռևս Ատրպետը: Վերջինս նաև նշում է, որ Մշո դաշտում պատմվող հեքիաթներում կիկլոպներին անվանում են «աչկատար», այսինքն՝ աչքը կատարի վրա (թուրք.՝ «թափագոլ»), ինչի հիման վրա էլ նա այդ ամրոցները կոչում է «աչկատարեան» (Ատրպետ 1914, 165):

⁸³ (Նախա)ուրարտական և հայկական սրբազան կառույցների հաճախ նույն տեղերում գտնվելու և (նախա)ուրարտական արձանագրված կոթողների խաչքարացվելու փաստը, վկայում է այն մասին, որ հին և միջնադարյան հայկական մշակույթը ձգտել է պահպանել ավանդական արժեքները՝ վերաիմաստավորման ճանապարհով (Հմայակյան, Սանամյան 2001):

⁸⁴ Ադոնց 2006, 14: Վիշապաքարերի համատեքստում անցյալ-ներկա կապի մասին հմմտ. Abrahamian 2006, 28:

⁸⁵ Հայ հասարակության կարևոր խնդիրն է իրենց նախնական տեղում և վիճակում պահել վիշապաքարերը, չտեղահանել դրանց, չկտրել սկզբնական ոլորտից ու դրանով արմատախիլ չանել նրան (այս մասին հմմտ. Սարգսյան 1999):

Այդ կոթողների տեղահանումը /վերափոխումը հայ իրականության մեջ սկսվել է դեռևս միջնադարում (հմմտ. *Անգեղակոթ 1, Կարմրաշեն 1, Ռինդ 1-2, Վայք 1, Ուլգյուր 1-2*, ինչպես նաև Ավանիկ 1 և Փոքր Գիլանկար 1՝ Շահինյան 1976. Xnkikyan 2002, 124. Պետրոսյան 2008, 76, 78): 1960-ական թթ. վերջերից և 1970 թթ. սկզբներից սկսած, ինչպես նաև 1980-ական թթ. այդ գործընթացը նոր թափ է ստացել. այսպես, Երևան և այլ բնակավայրեր են տեղափոխվել 18 վիշապաքարեր/վիշապանմաններ, այդ թվում՝ Արագածի լեռնագանգվածից (*Դաշրադեմ 1, Դավթաշեն 1, Վերին Սասնաշեն 1, Պրոսպեկտ 1-5, Ղոտթ Թափա 1-2*), Գեղամա լեռներից (*Աժդահա Յուրդ 2, 5, Գողթ 1, Թոխմախան Գյոլ 2, 3, 5, Լճաշեն 1*), Վարդենիսի լեռներից (*Սելիմ 1*): Գլխավոր բետոնի մեջ են գտնվում *Դաշրադեմ 1, Դավթաշեն 1, Հայկերի Օրա 1, Պրոսպեկտ 2, 3* վիշապաքարերը: *Պրոսպեկտ 3*-ն այդպես գլխավայրի հայտ է գալիս որպես խորհրդանշան «Սասնա Ծռեր» մուլտֆիլմում, 2010 թ. (23:47/1:10:39):

Առանց ցուցանակի են ՀՊՑ-ում առկա, այդ թվում նաև Երևանում գտնվող վիշապաքարերը (բացի Նորքի II Զանգվածի այգում գտնվող *Թոխմախան Գյոլ 2* և 5-ից): Կանգնեցման/տեղափոխման ժամանակ կտրվել են *Թոխմախան Գյոլ 1*-ը (վերաստնծվել է), *Կարմիր Սար 4*-ը: Փակված է Օղակաձև զբոսայգու վիշապաքարի (*Աժդահա Յուրդ 2*) ամենակարևոր՝ ներքին պատկերագիր մասը:

Գրականություն

Աբեղյան Մ. 1941. «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Ասորիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ. Երևան:

Ադոնց Ն. 2006. Հին հայոց աշխարհայացքը. Երկեր Ա. Երևան, 13-78:

Ազարյան Լ. 1975. Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը. Երևան:

Ալիշան Ղ. 1881. Շիրակ. Վենետիկ:

Ալիշան Ղ. 1890. Այրարատ. Վենետիկ:

Այվազյան Ա. 1974. Նախնադարյան կայան Նախիջևանի ԻՍՍՀ հյուսիսում. *Բանբեր Երևանի համալսարանի* 3, 238-241:

Այվազյան Ա. 1986. Նախիջևանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները (համահավաք ցուցակ). Երևան:

Այվազյան 1987. Նախիջևանի կոթողային հուշարձաններն ու պարկերաքանդակները. Երևան:

Այվազյան Ա. 2007. Նախիջևան. գրական էսսեներ, հեղափոխական ուղղություններ. Երևան:

Անանուն Մ. 1926. Սևանա լճի ափերի հնագիտական ուսումնասիրությունը. *Խորհրդային Հայաստան* 221 (1572). 26 սեպտեմբերի, 4:

Առաքելյան Բ. 1949. Հայկական պարկերաքանդակները IV-VII դարերում. Երևան:

Առաքելյան Բ. Ն. 1968. Ն. Մառը՝ կովկասագետ-հնագետ. Առաքելյան Բ. Ն., Երեմյան Ս. Տ., Մուրադյան Պ. Մ. (խմբ.). *Մառը և հայագիտության հարցերը*. Երևան, 15-27:

Ասատրյան Ե. 2004. Թալինի շրջանի հուշարձանները. Երևան:

Ատրպետ 1912. Վիշապամայր, պարմվածք. Ալեքսանդրապոլ:

Ատրպետ 1914. Շիրակի աչկատարեան (կիկլոպեան) ամրոցները. *Ազգագրական հանդես* 25/2, 165-188:

Ատրպետ 1926. Ճորոխի ավազանը (Աշխարհագրական և պատմական հետազոտություններ). *Հանդես ամսորեսայ* 1-12, 80-90, 185-192, 276-284, 402-414, 598-608:

Ատրպետ 1929. Ճորոխի ավազանը. Վիեննա:

Ատրպետ 1931. Վիշապազանց պաշտամունքը. *Բազմավեպ* 7/8, 308-319:

Արեշյան Գ. 1980. Հին Շամիրամի առեղծվածները. *Գիտություն և րեխանիկա* 4, 36-41:

Արեշյան Գ. Ե., Ղաֆադարյան Կ. Կ. 1996. Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը նախնադարյան համայնական հասարակարգի և պետական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում. Տիրացյան Գ. Ա. (խմբ.). *Հայկական ճարտարապետության պարմություն* 1. Երևան, 13-86:

Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Սիմոնյան Հ., Տիրացյան Գ., Քալանթարյան Ա. 1977. Հնագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում. *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 4, 77-93:

Բարխուդարյան Ս. 1935ա. *Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները*. Երևան:

Բարխուդարյան Ս. Գ. 1935թ. Վելիքուխի երկիրը. ՀԽՍՀ կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատությունները 1, 153-204:

Բարխուդարյան Ս. Գ. 1960. Հայաստանի կոթողային հուշարձանները. Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների 7/8, 53-80:

Բարխուդարյան Ս. Գ. 1960. Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ. Դիվան հայ վիմագրության 3. Երևան:

Բարխուդարյան Ս. Գ. 1967. Վայոց Ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ. Դիվան հայ վիմագրության 3, Երևան:

Բարսեղյան Լ. 1966. Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի պատմության վերաբերյալ. Պատմա-քանասիրական հանդես 3, 147-160:

Բարսեղյան Լ. Ա. 1967. Գեղամա լեռների «վիշապները». Պատմա-քանասիրական հանդես 4, 181-188:

Բարսեղյան Լ. Ա., Խաչատրյան Ժ. Դ., Քալանթարյան Ա. Ա. 1964. Նորահայտ պաշտամունքային կոթողներ Գեղամա լեռներում. Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների 8, 85-88:

Բոդյան Վ. Հ. 1972. Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում. Երևան:

Բոբոխյան Ա. 2012. Հարքը բրոնզի և երկաթի դարաշրջանում. առասպել, պատմություն, հնագիտություն. Բարխուդարյան Վ., Հարությունյան Բ., Ավետիսյան Պ., Քոչյան Ա., Շահնագարյան Ա., Մուրադյան Հ. (խմբ.). Հայկագունիներ-առասպել և պատմություն. Երևան, 95-99:

Բոբոխյան Ա. 2013. Վասպուրականը Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան մշակութային զարգացումների համակարգում. Մարտիկյան Հ. Տ. (խմբ.). Հայաստանի մայրաքաղաքները. Գիրք I - Վան. Երևան, 25-47:

Ասլանյան Ա. Ա., Գրգեարյան Հ. Ղ. 1981. Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բանարան. Երևան:

Գրիգորյան Մ. Վ. 1959. Ոլորագարդով խոյակները հայ ճարտարապետության մեջ. Պատմա-քանասիրական հանդես 2, 257-264:

Դիվանյան Ս. 2012. Հայոց սրբազան լեռները. Երևան:

Եգանյան Լ. 2007. Պաշտամունքային նորահայտ կոթողներ Շիրակից. Հայրապետյան Ս. (խմբ.). Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. Հանրապետական յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր. Գյումրի, 25-34:

Եգանյան Լ. 2011. Մեծ Սեպասարի վիշապը. Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական աշխատություններ XIV, 34-39:

Եղիազարյան Հ. 1955. Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները. Երևան:

Երեմյան Ս. Տ. 1963. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. Երևան:

Թորամանյան Թ. 1942. Հայկական ճարտարապետություն 1. Երևան:

Թորամանյան Թ. 1948. Հայկական ճարտարապետություն 2. Երևան:

Լալայան Ե. 1892. Զառախքի բուրմունք. Թիֆլիս:

Լալայան Ե. 1931. Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում. Երևան:

Լիսիցյան Ստ. 1927. Էքսկուրսիաներ Հայաստանի սահմաններում - մարշրուտներ. Երևան:

Լիսիցյան Ստ. 1969. Զանգեզուրի հայերը. Երևան:

Լիսիցյան Ստ., Բայբուրթյան Ե. 1928. Հնությունների ցուցակագրությունն ու նկարագրությունը. Երևան:

Լիսիցյան Լ. 1972. Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից. Լրաբեր հասարակական գիտությունների 1, 51-56:

Խանգաղյան Է. 1969. Գառնի IV. Հնագիտական պեղումները Հայաստանում 12. Երևան:

Խանգաղյան Է. Վ. 2003. Հայկական լեռնաշխարհի վիշապները. Մուրադյան Պ. (խմբ.). Հայագիտության արդի վիճակը և նրա զարգացման հեռանկարները. Հայագիտական միջազգային համաժողով. 2003 թ. սեպտեմբերի 15-20. Զեկուցումների դրույթներ. Երևան, 35-36:

Խանգաղյան Է. 2005. Լճաշենի վիշապը. Քալանթարյան Ա., Բադալյան Ռ., Ավետիսյան Պ. (խմբ.). Հին Հայաստանի մշակույթը XIII. Երևան, 86-91:

Խաչատուրյան Վ. 1982. Դիտողություններ հայ արվեստի հիմունքների մասին. Լրաբեր հասարակական գիտությունների 10, 76-85:

Խնկիկյան Օ. Ս. 1997. Ցլագլուխ կոթողներ Վարդենիսի լեռներից և «վիշապաքարերի» մեկնության հարցի շուրջ. Լրաբեր հասարակական գիտությունների 3, 148-159:

Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ. 1970. Սյունիքի ժայռապատկերները. Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները 4/1. Երևան:

Կարապետյան Հ. 1934. Արագած լեռը. Երևան:

Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ. 1986. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 1. Երևան:

Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ. 1988. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 2. Երևան:

Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ. 1998. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 4. Երևան:

Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ. 2001. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան 5. Երևան:

Հակոբյան Մ. 1993. Աշտարակի Ծիրանավոր եկեղեցին և նրա շինարարական հիմնական շրջանները. Հուշարձան Բ, 22-37:

Հակոբյան Ս. 2010ա. Գեղարքունիքի մարզ. պատմական հանրագիտարան. Երևան:

Հակոբյան Ս. 2010բ. Արարատի մարզ. պատմական ակնարկ. Երևան:

Հակոբյան Ս. 2011. Վայոց ձորի մարզ. պատմական հանրագիտարան. Երևան:

Հարությունյան Ս. 1970. Մանուկ Աբեղյան. կյանքն ու գործը. Երևան:

Հարությունյան Ս. 2000. Հայ առասպելաբանություն. Բեյրութ:

Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա., Պետրոսյան Հ. Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Հոբոսյան Ս., Ավետիսյան Պ., Գասպարյան Բ. 2005. *Գինին հայոց ավանդական մշակույթում*. Երևան:

Հմայակյան Ս. 1990. Կուեռա-կուառ աստվածության պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում. *Պարմա-բանասիրական հանդես* 1, 152-167:

Հմայակյան Ս., Սանամյան Հ. 2001. Ուրարտական պաշտամունքային կառույցների և քրիստոնեական սրբավայրերի առնչության շուրջ. Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա. (խմբ.). *Հայոց սրբերը և սրբավայրերը*. Երևան, 222-233:

Հովհաննիսյան Մ. Փ. 2001. Ոսկեհատի սրբատեղին. *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 2, 144-149:

Ղանալանյան Ա. Տ. 1969. *Ավանդապարտում*. Երևան:

Ղափանցյան Գ. 1914. Հնության մի քանի հիշատակարաններ. *Արարատ* 1, 91-96:

Ղափանցյան Գ. 1945. *Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը*. Երևան:

Մարտիրոսյան Հ. Ա. 1969. Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ. *Պարմա-բանասիրական հանդես* 3, 191-208:

Մարտիրոսյան Հ. 1978. *Գիտությունը սկսվում է նախնադարում*. Երևան:

Մարտիրոսյան Հ. Ա. 1981. Գեղամա լեռների ժայռապատկերները. *Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները* I/III. Երևան:

Մարտիրոսյան Հ. Ա., Իսրայելյան Հ. Ռ. 1971. Գեղամա լեռների ժայռապատկերները. *Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները* 6/II. Երևան:

Մնացականյան Ա. Շ. 1952. «Վիշապ» քարակոթողների և վիշապամարտի դիցաբանության մասին. *Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների* 5, 73-100:

Մնացականյան Ա. Շ. 1955. *Հայկական զարդարվեստ*. Երևան:

Մնացականյան Ս. 1982. *Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները*. Երևան:

Նազարյան Խ. 1974. Արագած. *Հայկական սովետական հանրագիտարան* 1, 677-678:

Շահինյան Ա. 1974. 7-րդ դարի կոթողներ Գեղամա լեռներում. *Էջմիածին* Է-Ը, 75-80:

Շահինյան Ա. 1976. Վայոց Ձորի վիշապ-կոթողները. *Պարմա-բանասիրական հանդես* 1, 286-289:

Շահինյան Ա. 1984. *Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները*. Երևան:

Պետրոսյան Ա. 2006. Միրո կրակ և վիշապամարտ. *Հայ ժողովրդական մշակույթ* XIII, 209-219:

Պետրոսյան Ա. 2010. Ծիածանը հայոց պատկերացումներում. *Պարմա-բանասիրական հանդես* 3, 198-219:

Պետրոսյան Հ. Լ. 2008. *Խաչքար. ծագումը, գործառնությունը, պարկերագրությունը, իմաստարանությունը*. Երևան:

Ջալալեանց Ս. 1858. *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան* Բ. Տիֆլիս:

Սահինյան Ա. Ա. 1983. *Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը*. Երևան:

Սանոսյան Ա. Ս. 1989. Ջալալեանի «վիշապ» քարակոթողները. *Բանբեր Երևանի համալսարանի* 2, 97-102: Սանոսյան Ա. 2001. ...*Նաև սպիրակ եղեռն. հողվածների ժողովածու*. Երևան:

Սարոյան Վ. 1999. Շնորհավոր հազարամյակը Վիշապ. *Երկիր* 15 հունվար, 4:

Սարոյան Վ. 2013. Հայաստանի վիշապները 2014. *Օրացույց*. Երևան:

Սիմոնյան Լ. 2011. *Հավքն իր թևով օձն իր պորպուլ*. Երևան:

Սրվանձտյանց Գ. 1982. *Երկեր* 2. Երևան:

Վարդանյան Լ., Սարգսյան Հ. 2001. Հայոց սրբավայրերի դասակարգման փորձ (ըստ Սոս. Լիսիցյանի Զանգեզուրի և Լեռնային Ղարաբաղի դաշտային ազգագրական նյութերի). Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա. (խմբ.). *Հայոց սրբերը և սրբավայրերը*. Երևան, 368-376:

Տեր Մկրտչյան Գ. 1968. Նամակներ Նիկողայոս Մառին. Հրատարակության պատրաստեց Հակոբյան Պ. Հ. *Մառը և հայագիտության հարցերը*. Երևան, 205-265:

Քաջբերունի Հ. 1889. Ճանապարհորդական նկատողությունք. *Արարատ* Ե/ԻԲ, 279-287:

Քալանթար Ա. 1923. *Հնագիտություն Ա. նախապարմական հնագիտություն*. Երևան:

Քալանթար Ա. 1925. Քարե դարը Հայաստանում. *Նորք* 5/6, 207-232:

Քալանթար Ա. 1931. *Հայաստանի հնությունների պատկերացման կոմիտե*. Երևան:

Քալանթար Ա. 1935. *Արագածը պարմության մեջ*. Երևան:

Քալանթար Ա. 1937. Մի հնագույն ջրաբաշխական սխտեմ Խորհրդային Հայաստանում. *Տեղեկագիր ՀԽՍՀ պարմության և գրականության ինստիտուտի* II, 171-194:

Քոչարյան Գ. Գ. 2005. Տիր/Տիր աստվածությունը «հայոց մեծաց» սերնդաշարքում. *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 1, 130-141:

Абрамян Л. А. 1983. *Первобытный праздник и мифология*. Ереван.

Авшарова И. 2010. Вишاپотипные памятники Азербайджана. Гамбашидзе Г. (ред.). *Археология, этнология, фольклористика Кавказа*. Тбилиси, 328-329.

Алиев В., Аллахвердиев С. 1992. Фархад-еви. Материалы научной конференции, посвященной последним итогам археологической и этнографической наук в Азербайджане. Баку, 79-82 (на азерб. языке).

Амарян В. М. 1960. *Геологическое строение юго-восточного склона г. Арагац и прилегающих районов*. Ереван.

Аракелян Б. Н., Арутюнян Н. В. 1966. Урартская клинообразная надпись из Гарни. *Историко-филологический журнал* 2, 290-297.

Арутюнов С. А. 2010. О баранах и быках в жертвоприношениях. *Историко-филологический журнал* 1, 197-213.

Бальян С. П. 1969. *Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей*. Ереван.

- Бартольд В. В. 1966. Отзыв о трудах Н. Я. Марра по исследованию древностей Ани. *Сочинения* IV. Москва, 202-235.
- Варданян Л. М. 2005. *Степан Лисициан и истоки армянской этнографии*. Ереван.
- Варданян Л. М., Саркисян Г. Г., Тер-Саркисянц А. Е. 2012. *Армяне. Народы и Культуры*. Москва.
- Вардумян Г. Д. 1991. Дохристианские культы армян. *Армянская этнография и фольклор* 18. Ереван.
- Гордеев Д. П. 1928. Общий очерк истории жизни КИ-АИ за 10 лет. *Бюлетень кавказского историко-археологического института* 4. Тифлис, 1-7.
- Гурко-Кряжин В. А. 1926. Циклопические сооружения Закавказья. *Новый Восток* 15, 212-221.
- Демирханян А. Р., Фролов Б. А. 1985. Первобытная символика вертикали. *Историко-филологический журнал* 3, 69-86.
- Есаян С. А. 1969. *Ереван: археологический очерк*. Ереван.
- Есаян С. А. 1980. *Скульптура древней Армении*. Ереван.
- Капанцян Г. 1952. *О каменных стелах на горах Армении*. Ереван.
- Капанцян Г. 2008. *Ара Прекрасный: мифотворческий образ у армян*. в кн: *Неизданные сочинения*. Ереван.
- Лисициан С. Д. 1936. Святыни у перевалов. *Советская этнография* 4-5, 200-212.
- Марр Н. Я., Смирнов Я. И. 1931. *Вишапы*. Ленинград.
- Марр Н. Я. 1912. Кавказ и памятники его духовной культуры. *Известия императорской академии наук*, 69-82.
- Марр Н. Я. 1936. *Армянская культура, ее корни и доисторические связи по данным языкознания*. Ленинград.
- Марр Н. Я. 1974. *Письма к И. А. Орбели*. Подготовил к изданию П. М. Мурадян. *Арменоведческие исследования* I. Ереван, 232-258.
- Мартиросян А. А. 1961. *Город Тейшебаши*. Ереван.
- Меликсет-Беков Л. М. 1938. *Мегалитическая культура Грузии*. Тбилиси (на груз. яз.).
- Меликсет-Беков Л. М. 1947. Вишапы и вишапоиды Грузии. *Краткие сообщения института истории материальной культуры* 15, 27-37.
- Меликсетян Х. Б. 2012. Геохимия вулканических серий Арагацской области. *Известия НАН РА - Науки о Земле* 3, 34-59.
- Мещанинов И. 1925. Каменные статуи рыб-вишапы на Кавказе и в северной Монголии. *Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской академии наук* 1, 401-409.
- Мещанинов И. И. 1932. Циклопические сооружения Закавказья. *Известия государственной академии истории материальной культуры* XIII/4-7, 1-105.
- Михайлов Б. Д. 1992. Скульптура головы вешапа в гроте Каменной Могилы. Тоцев Г. Н., Шаповалов Г. И., Михайлов Б. Д. (ред.). *Древности степного Причерноморья и Крыма - Сборник научных трудов* III. Запорожье, 99-105.
- Миханкова В. А. 1931. Вишапы. *Ежемесячный журнал государственной академии истории материальной культуры* 9/10, 47-52.
- Мурадян П. М. 1985. Обращенные в хачкары вишапы-стелы из Елегнадзора. Луконин В. Г. (ред.). *Художественные памятники и проблемы культуры Востока*. Ленинград, 20-26.
- Нариманишвили Г. 2009. *Новые открытия в Тriaлетской культуре*. Тбилиси (на груз. яз.).
- Нариманишвили Г., Шаншавили Н. 2007. Мегалиты и культ предков на Южном Кавказе. Гаджиев М. (ред.). *Археология, этнология и фольклористика Кавказа*. Махачкала, 164-165.
- Пагирев Д. Д. 1913. *Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края*. Тифлис.
- Паффенгольц К. Н., Тер-Месропян Г. Т. 1964. *Арагац*. Ереван.
- Петросян А. Е. 1987. Отражение индоевропейского корня *wel- в армянской мифологии. *Вестник общественных наук* 1, 56-70.
- Пиотровский Б. Б. 1939. *Вишапы: каменные статуи в горах Армении*. Ленинград.
- Пиотровский Б. Б. 1949. *Археология Закавказья*. Ленинград.
- Пиотровский Б. Б. 2009. *Страницы моей жизни*. Москва.
- Ростовцев М. 1911. Апаранская греческая надпись царя Тиридата. *Аннийская серия* 6. Санкт-Петербург.
- Ростомов И. П. 1898. Ахалкалакский уезд в археологическом отношении. *Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа* XXV. Тифлис.
- Сихарулидзе А. Н. 1972. К вопросу о значении быка на Тriaлетских вешапах и вешапоидах. *Кавказский этнографический сборник* IV, 24-52.
- Тараян З. Р. 1989. *Символы симметрии орнамента в армянском прикладном искусстве*. Ереван.
- Тепцов В. 1890. Агбулахские легенды. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа* IX, 131-136.
- Тирацян Г. 1985. Вопросы преемственности официального культа в античной Армении. *Вестник общественных наук* 10, 59-65.
- Тихонов Н. 1970. *Дни открытий: книга об Армении*. Ереван.
- Токайшвили Е. 1909. Христианские памятники / Экскурсия Е. Токайшвили в 1902 г. *Материалы по археологии Кавказа* XII, 1-164.
- Топоров В. Н. 1977. Об отражении одного индоевропейского мифа в древнеармянской традиции. *Историко-филологический журнал* 3, 88-106.
- Халилов М. 2001. О происхождении одного погребального ритуала Албанов. *Этнокультурное наследие кавказской Албании. Международная научная конференция. 21-24 Мая 2001. Альманах История Кавказа* 1, 1-6 (<http://www.bakililar.az/ca/photos/khalilov.html>).
- Халпачьян О. Х. 1970. Древнейшие сооружения на территории Армении. Халпачьян О. Х. (ред.). *Всеоб-*

- щая история Архитектуры 1 - Архитектура древнего мира. Москва, 253-256.
- Хачатрян Т. С. 1974. Из истории изучения древнейших памятников склонов горы Арагац. *Арменоведческие исследования* I. Ереван, 83-114.
- Хачатрян Т. С. 1975. *Древняя культура Ширака*. Ереван.
- Худадов В. Н. 1937. Мегалитические памятники Кавказа. *Вестник древней истории* 1, 195-215.
- Abrahamian L. 2006. *Armenian Identity in a Changing World*. Costa Mesa.
- Badalyan R. S., Avetisyan P. S. 2007. Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and Its Surrounding Region. *British Archaeological Reports* 1697. Oxford.
- Barbier de Meynard C. A. C 1861. *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrées adjacentes*. Paris.
- Barseghian L. A. 1968. Les višaps des monts Guegham. *Revue des études arméniennes* n.s. 5, 289-293.
- Bauer E. 1981. *Armenia: Past and Present*. New York.
- Bauer-Manndorff E. 1984. *Das frühe Armenien*. Wien.
- Belli O. 2005a. Anadolu'nun en büyük insan biçimli taş heykeli Oltu'da bulundu. *Türk eski çağ bilimleri enstitüsü haberler* 20, 19-20.
- Belli O. 2005b. Anadolunun en büyük heykeli. *Atlas* 143, 26-27.
- Belli O. 2006. Kars Kafkasya kültürünün ortak simgesi: Taştan yapılmış anıtsal balık heykelleri. In: Özden F. (ed.). Kars Beyaz Uykusuz Uzakta. *Yapi Kredi Kültür Yayinlari, Şehir Monografileri* 14. İstanbul, 191-193.
- Belli O. 2007. Kars - Çildir Gölü yakınında bulunan anıtsal taş balık heykeli. In: Belli O. (ed.). Kars 2. Kent Kurultayı - Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz. *Kars Belediyesi Yayinlari* 21. İstanbul, 111-116.
- Belli O., Sevin V. 1999. *Archaeological Survey in Nakhichevan* 1998. İstanbul.
- Berbérian H. 1927. Découvertes archéologiques en Arménie de 1924 à 1927. *Revue des études arméniennes* 7, 267-296.
- Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N. (ed.) 2002. The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin I. The Southern Shores. *Documenta Asiana* VII. Roma.
- Connor L. J., Connor C. B., Meliksetian K., Savov I. 2012. Probabilistic Approach to Modeling Lava Flow Inundation: A Lava Flow Hazard Assessment for a Nuclear Facility in Armenia. *Journal of Applied Volcanology* 1/3, 1-19.
- Gilbert A., Bobokhyan A., Hnila P. 2012. Dragon Stones in Context: The Discovery of High-Altitude Burial Grounds with Sculpted Stelae in the Armenian Mountains. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 144, 93-132.
- Gilbert A., Bobokhyan A., Hnila P. 2013. Die armenischen višap. *Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt - Landesmuseum für Vorgeschichte* 67. Halle, 195-205.
- Kalantar A. 1994. Armenia from the Stone Age to the Middle Ages. *Civilisations du Proche-Orient* 1/2. Neuchâtel.
- Kalantar A. 2003. Materials on Armenian and Urartian History. *Civilisations du Proche-Orient* 3. Neuchâtel.
- Khechoyan A. 2007. The Rock Art of the Mt. Aragats System. In: Bloom M., Giorgi P., Pietroboni G. (ed.). *Rock Art in the Frame of the Cultural Heritage of Humankind. XXII Valcamonica Symposium*. Capo di Ponte, 247-252.
- Kökten K. 1953. 1952 Yilinda yaptığım tarihöncesi araştırmaları hakkında. *Ankara Üniversitesi dil ve tarih-çoğrafya fakültesi dergisi* 11, 177-208.
- Koroğlu K. 2000. Çildir kurganları. *Arkeoloji ve Sanat* 96, 2-11.
- Özfirat A. 2010. Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze and Iron Ages. In: Matthiae P., Pinnock F., Nigro L., Marchetti N. (ed.). *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East May, 5th-10th 2008, "Sapienza" - Università di Roma* 2. Roma, 525-538.
- Petrosyan L., Muradyan F. 2012. Excavations of the Cemetery of Aghavnatun: Preliminary Results. In: Avetisyan P., Bobokhyan A. (ed.). *Archaeology of Armenia in Regional Context*. Yerevan, 126-132.
- Siebert L., Simkin T., Kimberly P. 2010. *Volcanoes of the World*. Berkeley, Los Angeles, London.
- Simonyan H. (ed.) 2012. *Archaeological Heritage of Armenia*. Yerevan.
- Smith A. T., Badalyan R. S., Avetisyan P. 2009. The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies 1: The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia. *Oriental Institute Publications* 134. Chicago.
- Smith A. T., Kafadarian K. 1996. New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project. *Iran* 34, 23-37.
- Talakhadze E. 2000. *Big Catalogue of Georgia Petroglyphs*. Tbilisi (in Georgian and English).
- Tanyu H. 1987. *Türklerde taşla ilgili inançlar*. Ankara.
- Thierry J. M. 1976. Le couvent des Saints-Apotres de Muş. *Handes Amsorya*, 235-256.
- Uyanik M. 1974. *Petroglyphs of South-Eastern Anatolia*. Graz.
- Xnkikyan O. S. 2002. *Syunik during the Bronze and Iron Ages*. Barrington.